

NİZAMİ CƏFƏROV

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞA GİRİŞ

BAKI - 2001

NİZAMİ CƏFƏROV

**AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞA
GİRİŞ**

BAKI-2001

N 65

Elmi redaktoru:

fəlsəfə elmləri doktoru,
professor HƏMİD İMANOV

ÖN SÖZ

Azərbaycan haqqında müxtəlif mənbəli, müxtəlif xarakterli mənbələrin verdiyi bu və ya digər dərəcədə elmi məlumatlar qədim dövrlərdən başlasa da, azərbaycanşünaslıq kifayət qədər mükəmməl bir elm olaraq XX əsrin 30-cu illərində formalaşmışdır. Azərbaycanşünaslığın meydana çıxması Azərbaycanda elmi təfəkkürün inkişaf ilə yanaşı (bəlkə də, daha çox!) azərbaycanşünaslıq dünyagörüşünün təşəkkülü ilə bağlı olmuşdur ki, bu da özünü milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrində göstərmişdir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən etibarən azərbaycanlı mütəfəkkirlər türklük, müsəlmanlıq və müasirlikdən ibarət bir məmləkət barəsində düşünməyə (hətta döyüşməyə!) başlamış, təsəvvürlərində yaratdıqları həmin məmləkəti – Azərbaycanı ilk dəfə 1918-1920-ci illərdə bütün reallığı ilə gördükdən sonra onların düşüncələri (və döyüşləri, mücadilələri) daha konkret, daha məqsədyönlü, daha elmi xarakter almışdır. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, haqqında söhbət gedən dövrdə azərbaycanşünaslıq dünyagörüşü Azərbaycanda geniş yayılmış müxtəlif ideologiyaların ardıcıl təzyiqinə məruz qaldığı, olduqca gərgin ideya münaqişələri gedişində formalaşdığı üçün daxili ziddiyyətlərdən, yaxud metodoloji eklektikadan xilas ola bilməmişdir. XX əsrin 20-ci, 30-cu illərində, yəni azərbaycanşünaslığın bir elm olaraq konturlarının sürətlə müəyyənləşdiyi dövrdə ideoloji münaqişələr bu və ya digər dərəcədə aradan qalxsa da, vulqar sosiologizm, sovet «beynəlmiləlciliyi» həmin elmin bir sıra əsas problemlərinin (xüsusilə etnogenez probleminin) düzgün həllinə imkan vermədiyi kimi, azərbaycanşünaslıq dünyagörüşünün təşəkkülü prosesinə də mane olmağa başladı. Beləliklə, bir tərəfdən, milli ictimai (intellektual!) təfəkkür azərbaycanşünaslığın elmi əsaslar üzərində yüksəlməsini tələb edir, digər tərəfdən, siyasi-ideoloji şərait obyektiv araşdırmalara mane olur, elmi həqiqətləri müxtəlif «konsepsiyalar» arxasında gizlətməyə çalışırdı. XX əsrin 20-ci, xüsusilə 30-cu illərdə azərbaycanşünaslıq dünyagörüşünə özünüməxsus bir emosionallıq, romantik vüsət gəldi ki, bu, bizim fikrimizcə, həmin dünyagörüşünün sosial-siyasi perspektivliliyini göstərirdi – azərbaycançılıq ideologiyasının banilərindən olan böyük Səməd Vurğunun yaradıcılığı, xüsusilə, məşhur «Azərbaycan» şəri bunu təsdiq edir:

Nizami CƏFƏROV. Azərbaycanşünaslığa giriş. – 120s.

Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, millət vəkili Nizami Cəfərovun «Azərbaycanşünaslığa giriş» kitabı müəllifin uzun illər boyu apardığı ardıcıl araşdırmaların nəticələri əsasında yazılmışdır. Əsər bu sahədə ilk təcrübədir. Ümid edirik ki, «Azərbaycanşünaslığa giriş» müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssislərin marağına səbəb olacaq, azərbaycanşünaslığın müstəqil bir elm kimi inkişafına təkan verəcəkdir.

503020907 – 000
N 80 – 2001
M65X (07) – 000

© Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001.

Həm azərbaycanşünaslıq dünyagörüşünün, həm də azərbaycanşünaslıq elminin XX əsrin 30-cu illərində müəyyən olmuş əsas prinsipləri sonrakı onilliklərdə, demək olar ki, dəyişmədi, yalnız 70-ci illərdən müəyyən «etirazlar» doğurmağa başladı ki, bu «etirazlar» da müxtəlif formalarda təzahür edirdi. Ümumiyyətlə keçən əsrin (və minilliyin) sonlarına qədər həm azərbaycançılıqda, həm də xüsusilə azərbaycanşünaslıqda mübahisəli məsələlər mübahisəsiz məsələlərdən müqayisə edilməyəcək qədər çox olmuşdur. Odur ki, bu bərdə bəhs edərkən əksəriyyətin ilk cəhddən qəbul edəcəyi fikirlər söyləmək nəinki çətin, hətta qeyri-mümkündür – olduqca müxtəlif mülahizələrlə, eyni fakt üzərində qurulmuş bir-birinə əks nəzəriyyələrlə qarşılaşmaq, həqiqəti məhz mübahisələrdən çıxarmaq lazım gəlir ki, bu da azərbaycanşünaslığın polemik xarakterli, əsasən problemlərdən ibarət bir elm olmasını şərtləndirir.

... Azərbaycanşünaslığın formalaşmasında türkoloqlar, iranşünaslar, iber-qafqazşünaslar, semitoloqlar, demək olar ki, eyni dərəcədə iştirak etmişlər, ona görə də həmin elm sahələri üzrə mütəxəssislərin çox zaman biri digərini tamamilə inkar edən mülahizələri azərbaycanşünaslıqda sinkretik (və «beynəlmiləl») bir «sistem» təşkil edir.

Əlbəttə, beynəlmiləl, ümumbəşəri dəyərlərə hörmət hər bir xalqın mükəmməlliyini, mədəni səviyyəsinin yüksəkliyini göstərir; bununla belə hər hansı xalqı yuxarıdakı şəkildə zorla beynəlmiləlləşdirmək ona heç bir «hüquq», yaxud nüfuz gətirməz, əksinə, həmin xalqı öz kökündən, tipologiyasından ayırıb dünya proseslərinin öündə gedənlərin kölgəsinə çevirir. Və XX əsrdə Azərbaycanda geniş yayılmış bir sıra kvazibeynəlmiləlçi konsepsiyalara əsaslanaraq, onda görək özümüzlü konqlamerat bir etnik hadisə hesab edək – tarix isə heç zaman belə bir şey yaratmamışdır.

Azərbaycanşünaslığın ən mühüm problemi, heç şübhəsiz, Azərbaycan xalqının mənşəyi (etnogenezi) probleimidir ki, 30-cu illərdən başlayaraq o, müxtəlif şəkillərdə «həll edilmişdir» – türkoloqlar türk, iranşünaslar İran, iber-qafqazşünaslar, bu və ya digər qeyd-şərtlə də olsa, iber-Qafqaz (Alban) başlanğıcını əsas götürmüş, nəticə etibarilə mürəkkəb bir «metodoloji mənzərə» yaranmışdır. Odur ki, bu gün Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin təşəkkül tarixi bərdə əsaslı (əksəriyyətin qəbul edəcəyi) bir fikir söyləmək olduqca çətinidir; artıq mövqeyini möhkəmlətməş tendensiyalar mövcuddur ki,

5
hər biri yeganə düzgün tendensiya sayılmaq iddiasındadır. Azərbaycan akademik tarixşünaslığı bu cür tendensiya bolluğuna geniş şərait yaratmışdır: «Azərbaycan xalqının təşəkkülündə Manna, Atropatena və Qafqaz Albaniyasında» məskunlaşmış müxtəlif, o cümlədən Qafqaz və İran dillərində danışan qədim dövr və orta əsrlərin tayfa və xalqları – mannalılar, kaspilər, Atropatena madaitləri, albanlar, azorilər və bir sıra digərləri əsas rol oynamışlar.

Əsrlər boyu Azərbaycana gəlmiş müxtəlif dilli tayfa və xalqlar (skiflər, saklar, alanlar, hunlar, sabirlər, xəzərlər, oğuzlar və b.) də Azərbaycan xalqının etnogenezində böyük rol oynamışlar. Azərbaycan xalqının, dilinin formalaşması etnogenezin son mərhələlərində – orta əsrlərdə davam etmişdir» (Azərbaycan tarixi, I c., Bakı, 1998, s.33-34).

Göründüyü kimi, bu «konsepsiya» Azərbaycan xalqının mənşəyi bərdə hər cür volyuntarist nəzəriyyənin ortaya çıxması üçün münbit metodoloji şərait yaradır. Və bu «konsepsiya» yalnız səhv deyil, həm də mürtəcedir, xalqı öz keçmişini, etnik mənşəyini unutturmaq «ehtiyac»ından irəli gəlmişdir. Ümumiyyətlə, azərbaycanşünaslığın sürətlə formalaşdığı 30-cu illər Azərbaycanda, bütövlükdə sovetlər birliyində türkçülüyə qarşı amansız mübarizə dövrüdür ki, həmin tendensiya özünü yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz «konsepsiya»da da göstərir. Burada hunlardan, sabirlərdən, xəzərlərdən, oğuzlardan və b.-dan bəhs olunur, lakin bunların eyni bir etnosu – türklərə aid olduğu deyilmir. Məqsəd ondan ibarətdir ki, Azərbaycan xalqının etnik tərkibində türklüyün yeri minimuma, köçəri gəlmələrin qeyri-türk mənşəli aborigenlərə systemsiz təsiri səviyyəsinə endirilsin. Əlbəttə, bu cür tendensiyalı, xüsusi (həm də artıq öz nüfuzunu itirmiş!) ideoloji məqsədlə quraşdırılmış metodlarla elmi azərbaycanşünaslıq yaratmaq mümkün deyil.

Qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycanda və həmhüddud regionlarda müxtəlif mənşəli etnoslar (iber-qafqazlar, iranlılar, türklər və b.) yaşayırlar – onlar öz dillərini, etnoqrafik xüsusiyyətlərini indiyə qədər qoruyub saxlasalar da, ölkədə aparıcı etnokulturoloji mövqə ilk orta əsrlərdən etibarən Azərbaycan türklərinə məxsusdur. Məsələ isə burasındadır ki, həmin türk etnosları Azərbaycana müəyyən bir dövr ərzində tədricən gəlib məskunlaşmış, xalq olaraq məhz burada (Azərbaycanda!), qeyri-türk etnoslarının əhatəsində formalaşmışdır. Müasir Azərbaycan dilinin xüsusilə Şimal regionlarında hun-qıpçaq tayfa dillərinin elementlərinin mövcudluğu bunu təsdiq edir. Buraya həmin regionlarda bu günə qədər mühafizə olunan bir sıra qədim hun-qıpçaq

antropoloji, etnoqrafik, etnopsixoloji göstəricilərini də əlavə etmək olar. Azərbaycanda, xüsusilə onun Cənubunda son türk məskunlaşmaları XVII-XVIII əsrlərə aiddir.

Azərbaycanda qədim etnik birliklər, heç şübhəsiz, olmuşdur – bunların əsasən İber-Qafqaz, İran, yaxud (Hind-İran) mənşəli olmalarını da inkar etmək çətindir. Lakin orta əsrlər boyu formalaşan Azərbaycan xalqı türk mənşəlidir, türk etnik-mədəni sisteminin üzvü tərkib hissəsidir, Azərbaycanın müxtəlif etnik mənşəli qədim mədəniyyətinin birbaşa deyil, dolayısı ilə varisidir. İngilislər kimi, fransızlar kimi, almanlar kimi, ruslar kimi...

Azərbaycan xalqının etnogenezi, ümumən Azərbaycanın etnik tarixi ilə bağlı məsələlərdən biri də ölkənin türkləşməsi məsələsidir ki, bir çox mübahisələrin obyektinə olmuş, bu gün də olmaqdadır. Məsələ bu cür qoyulur: Azərbaycanda türklər qədim dövrdən yaşayırlar, yoxsa buraya orta əsrlərdə gəlmişlər?

Görünür, qədim dövrdə Azərbaycanda türklər, yaxud prototürklər ya heç olmamış, ya da ölkənin mürəkkəb etnik münasibətləri sisteminə diqqətli cəlb etməmişlər. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, c.ə. II-I minilliklərdə türklər, yaxud prototürklər Mərkəzi Asiya, sonralar Türkiyə adlanan geniş çöllərində məskunlaşmışdılar. Türklərin Qərbi yürüşləri, Avraziya boyu yayılmaları eramızın ilk əsrlərində başladı ki, Azərbaycanda da türkləşmənin əsası məhz bu dövrdə qoyuldu... Bununla belə qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda türklərin, yaxud prototürklərin daha qədim dövrlərdən yaşadığını söyləyənlərlə yanaşı, onların bu ölkəyə II minilliyin əvvəllərində, yəni çox sonralar gəldiklərini sübut etməyə çalışanlar da vardır. Lakin araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın türkləşməsi aşağıdakı mərhələlərdə getmişdir:

I mərhələ – Azərbaycanda hun-qıpçaq türklərinin yayılması (I minillik).

II mərhələ – Azərbaycanda oğuz türklərinin yayılması (II minilliyin birinci yarısı).

Azərbaycanın türkləşməsi ölkənin etnik tarixi üçün elə bir həlledici hadisədir ki, onu tarixi təfəssilatı ilə öyrənmədən Azərbaycanda gedən etnik proseslərin mahiyyətini dərk etmək çətindir. Məsələnin mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda türklərin sayı artdıqca yerli əhali ölkənin əsasən dağlıq regionlarında təcrid olunurlar. Çünki türklər çöl həyatına adət etmişdilər... Və onların böyük mədəniyyətinin, yüksək dövlətçilik təcrübəsinin mövcudluğu artıq süqut

dövrü keçirən yerli əhaliyə nəyisə öyrənməyi mümkünsüz edirdi. Xüsusilə oğuz türkləri Azərbaycanın qədim tarixinə tamamilə laqeyd idilər. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, İslamı qəbul etmiş, onun qılını missiyasını öz üzərlərinə götürmüş oğuz türkləri üçün hər hansı tarixin elə bir əhəmiyyəti yox idi, onların özlərinin tarix yaratmaq dövrü idi...

Türklər Azərbaycanda və həmhüdəd regionlarda nə qədər böyük ictimai-siyasi nüfuza malik olsalar da, İber-Qafqaz, İran və b. etnoslar bilavasitə sıxışdırmadılar. Ümumiyyətlə, onlar Qərbdən Şərqə doğru yayıldıqları böyük bir dövrdə heç bir etnosla qarşı düşmənçilik münasibəti göstərməmiş, əksinə, özünü yerli hesab edən xalqlarla sıx əlaqələr yaratmağa çalışmışlar. Lakin hər yerdə olduğu kimi Azərbaycanda da passionarlıq dövrünü artıq keçirmiş qeyri-türk mənşəli müxtəlif etnoslar özlərini nəinki türklərdən, hətta həmtayfalarından belə təcrid etməyə meylli olmuşlar. Məsələn, İber-Qafqazlardan udilər, buduqlar, xınalıqlar..., İran etnoslarından talışlar, tatarlar... bu cür özünü təcridə nümunə ola bilərlər.

Azərbaycanda yaşayan qeyri-türk mənşəli müxtəlif etnoslar, xalqlar yalnız Azərbaycan türkcəsi əsasında deyil, eyni zamanda (və bəlkə də daha çox) Azərbaycan türklərinin tarixi birləşdiricilik missiyası əsasında ünsiyyətə girib Azərbaycan xalqını, Azərbaycan cəmiyyətini təşkil edirlər. Bu hadisə artıq kifayət qədər zəngin tarixə malikdir... Və həmin tarixə, onun uğurlarına qarşı çıxanların aqibəti göstərdi ki, Azərbaycan xalqı etnik tərkibcə mürəkkəb olsa da, kifayət qədər bütöv, mütəşəkkildir. Lakin bir sıra etnik, mədəni problemlər vardır ki, onlar ardıcıl olaraq həll edilməli, həm Azərbaycan türklərinin, həm də İber-Qafqaz, İran mənşəli etnosların etnoqrafiyasına, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşılmalı, milli münasibət ocaqlarının yaradılmasına yol verilməməlidir. Müşahidələr göstərir ki, sivilizasiyanın yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi regionlarda belə bu və ya digər dərəcədə narazı etnik hissələr müxtəlif formalarda münasibətlər törətməyə qadirdir.

Azərbaycanlılar, başqa sözlə, Azərbaycan türkləri, məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası ilə yanaşı, İranda, Türkiyədə, Rusiyada, Gürcüstanda və s. yerlərdə yaşayırlar. Belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, İranda (İran Azərbaycanında, yaxud Cənubi Azərbaycanda) yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycan Respublikasının əhalisindən üç-dörd dəfə çoxdur, digər ölkələrdə daimi yaşayan azərbaycanlıların sayı isə yüz minlərlə, hətta milyonlardır. Ümumiyyətlə, dünyada əlli milyona qədər azərbaycanlı, yaxud Azərbaycan türkü mövcuddur ki, onlar eyni bir etnik, kulturoloji tarixin hadisəsidir. Bununla belə, etiraz

etmək lazımdır ki, əlaqəsi intensiv olmayan müxtəlif regionlarda, müxtəlif dövlətlərin ərazilərində yaşamış azərbaycanlıların etnik psixologiyasında, həyat tərzlərində, ictimai-siyasi dünyagörüşlərində, dillərində və s. müəyyən fərqlər yaranmağa başlamışdır. Bunlar xalqın, millətin bütövlüyünə mənfi təsir göstərən, onun etnik, kulturoloji kompleksini zədələyən hadisələrdir. Azərbaycan Respublikasının dünya azərbaycanlılarının birliyi uğrunda başladığı mübarizə, heç şübhəsiz, böyük ictimai-siyasi əhəmiyyətə, geniş perspektivə malikdir.

Azərbaycanşünaslıq nə dilçilik, nə ədəbiyyatşünaslıq, nə mədəniyyətşünaslıq, nə də tarix deyil. Onun (azərbaycanşünaslığın) işi həmin elmlərin hər birinin, eləcə də bir sıra digər elmlərin faktlarında, nəticələrindən, ümumi müddəalarından istifadə etməklə Azərbaycan (və Azərbaycan xalqı!) haqqında ümumi elmi təsviri yaratmaqdan, Azərbaycanın (və Azərbaycan xalqının!) dünyadakı universal mövqeyini müəyyən etməkdən ibarətdir. Elə etnososial, etnikulturoloji əlamətləri müəyyən etməkdən ibarətdir ki, onların məhz Azərbaycana (və Azərbaycan xalqına!) mənsibliyi bir kompleks olaraq şübhə doğurmasın... Lakin burada bir məsələ də var ki, Azərbaycanın (və Azərbaycan xalqının) mədəni-mənəvi, siyasi-ideoloji mənafehinə xidmət etməlidir. Halbuki bir sıra hallarda bu və ya digər etnos, xalq məhz həmin etnosu, xalqı «idare etmək», onun daxili işlərinə qarışmaq, gələcəyini hansısa lobbı, yaxud missioner maraqları baxımından «həl etmək» üçün öyrənilir. Bu cür kvazi-azərbaycanşünaslıq, yaxud anti-azərbaycanşünaslıq böyük elmin tələblərinə cavab vermək iqtidarında olmasa da, müəyyən elmi-nəzəri, praktik problemlər yaradır ki, biz son illərdə belə problemlərlə dəfələrlə qarşılaşmalı olmuşuq. Məsələn, Azərbaycandakı etnik münasibətləri, dini problemləri, bir sıra sosial-iqtisadi məsələləri və s. öyrənilir ölkədə ictimai harmoniyanı pozmaq, etnososial destabilizasiya yaratmaq iddiasına düşmüş, hətta bəzi hallarda buna nail olmuşlar.

Sual olunur: azərbaycanşünaslığın metodoloji «qida mənbəyi» rolunda bu gün daha çox hansı elm sahəsi çıxış edir – türkologiya, iranşünaslıq, semitologiya, yaxud iber-qafqazşünaslıq?

Şübhəsiz, türkologiya!...

Azərbaycan xalqının tarixi dərindən öyrənildikcə türkologiya azərbaycanşünaslığın növbəti metodoloji «qida mənbəyi»nə, bütövlükdə kontekstinə çevrilir. Və bizim fikrimizcə, azərbaycanşünaslıq getdikcə daha çox türkologiyanın üzvü tərkib hissəsi olacaqdır. Bununla belə no iranşünaslığı, nə semitologiyayı, nə iber-qafqazşünaslığı azərbaycanşünaslıqdan tamamilə «sıxışdırıb çıxarmaq» mümkün deyil.

Azərbaycanşünaslığın elə problemləri vardır ki, həmin elm sahələrinin bilavasitə iştirakı olmadan keçinmək olmaz.

Və ümumiyyətlə, türkologiya ilə yuxarıda haqqında söhbət gədən elm sahələrinin (iranşünaslıq, semitologiya, iber-qafqazşünaslıq və s.) əməkdaşlığı ənənəvi xarakter daşıyır, yalnız azərbaycanşünaslıqla məhdudlaşmır. Bununla belə təcrübə göstərir ki, həmin elm sahələri Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə türkoloji kontekstdən kənar olaraq «sərbəst» elmi nəticələr çıxararkən, bir qayda olaraq, ciddi səhvlərə yol verirlər. Məsələn, böyük Nizaminin yaradıcılığı ilə uzun müddət yalnız iranşünaslığın məşğul olması bunu göstərdi. Şairin yaradıcılığının qədim (ümum) türk mənbələri bütünlüklə diqqətdən kənar qaldığından onun təbii gətirdiyi fəlsəfi-estetik ideyaların tarixi kökləri indiyə qədər müəyyənləşdirilməmiş qalmışdır. Qədim türk eposu, tanrıçılıq dünyagörüşü, Əl-Fərabî-Əl-Türkinin fəlsəfi görüşləri barədə aydın təsvirə malik olmayan bir iranşünas üçün Nizaminin poetikası, demək olar ki, anlaşılmazdır.

Azərbaycan elmi, mədəniyyəti orta əsrlərdə üç dildə – türk, ərəb və fars dillərində yaranmışdır – bu isə o deməkdir ki, azərbaycanşünaslıqda türkologiya, semitologiya və iranşünaslıq birinci növbədə mətnşünaslıq xidməti göstərmək üçündür, iber-qafqazşünaslığın bu baxımdan funksiyası olduqca məhdud olub, yalnız bir neçə mübahisəli «alban yazısı» üzərində düşünməkdən ibarətdir. Lakin nə semitologiya, nə iranşünaslıq, nə də iber-qafqazşünaslıq Azərbaycan mənbələri üzərində işləyərkən mətnşünaslıq işindən kənara çox çıxmamalıdır. Müşahidələr göstərir ki, həmin sahələr öz funksiyasını «genişləndirib» mətnşünaslıq fəaliyyətindən kənara çıxarkən azərbaycanşünaslığa qeyri-elmi mülahizələr gətirir, onun elmi-metodoloji əsaslarını sarsıdır.

Bununla belə azərbaycanşünaslığın elə sahələri vardır ki, orada türkologiya həlledici söz demək hüququna malik deyil – burada, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan tarixinin qədim (türkləşənəqədərki) dövrü nəzərdə tutulur. Belə ki, xüsusilə e.ə. III-I minilliklərdə Azərbaycanda etnik münasibətlər, mədəniyyət, sosial-siyasi proseslər barədə mötəbər sözü həmişə iber-qafqazşünaslar, iranşünaslar demişlər, daha əvvəlki dövrlər barəsində isə, son illərdə türkoloq-altayşünaslar daha çox bəhs etməkdədirlər.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qazandığı, müasir dünya ilə əlaqələrinin yaranıb inkişaf etdiyi müasir dövrdə azərbaycanşünaslığın iqtisadi, sosioloji və politoloji aspektlərinin diqqəti daha çox cəlb etməsi ənənəvi problemlərin unudulması hesabına deyil. Azərbaycanşünaslığın bir elm kimi tədqiqat həddləri genişlənilir, problemləri daha

çox sosial praktikanın tələblərinə uyğunlaşır, təhlil metodları inkişaf edib zənginləşir. Və nəticə etibarilə, ənonəvi problemlərə baxışın texnologiyası da təkmilləşir.

Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu prosesi sürətləndikcə azərbaycanşünaslığın problemləri daha bütöv, kompleks halında, biri digəri ilə qarşılıqlı əlaqədə qoyulur ki, bu, həmin problemlərin əsaslı şəkildə həlli üçün geniş ideoloji imkanlar açır...

I. AZƏRBAYCAN: ETNİK TARİXİN AKKORDLARI... VƏ SUPERETNOSUN TƏŞƏKKÜLÜ

I. «AZƏRBAYCAN» ANLAYIŞI

Azərbaycan – türk əsaslı Azərbaycan xalqının tarixi vətəni, dünyanın qədim etnokulturoloji mərkəzlərindən biridir. Azərbaycanlılar xalq, yaxud millət (superetnos) olaraq məhz Azərbaycanda formalaşmışlar.

Azərbaycan xalqının tarixi ümumtürk tarixinin üzvü tərkib hissəsidir, bununla belə hər bir türk xalqı kimi Azərbaycan xalqının da özünəməxsus formalaşma, inkişaf tarixi vardır. Araşdırmalar göstərir ki, bu tarix özündə iki mühüm dövrü: 1) diferensiasiya və 2) inteqrasiya dövrlərini birləşdirir. Diferensiasiya dövrü dedikdə türk etnosunun müxtəlif xalqlara (o sıradan Azərbaycan türklərinə, yaxud Azərbaycan xalqına) ayrılması prosesinin intensiv dövrü nəzərdə tutulur. Inteqrasiya isə Azərbaycan cəmiyyətinin etnik tarixinin sonrakı dövrlərinə aid olub türk (və bir sıra qeyri-türk etnoslarının) konsolidasiyası, bütöv bir xalq təşkil etməsi prosesindən ibarətdir. Azərbaycan xalqının etnososial xarakteri diferensiasiya dövründə müəyyonlaşsə də, həmin xarakterin bir sıra cizgiləri məhz inteqrasiya dövründə meydana çıxmışdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan superetnosunun (eləcə də Azərbaycan dilinin) təşəkkülündə, təkamülündə diferensiasiya-inteqrasiya münasibətləri kifayət qədər mürəkkəb təbiətə malikdir. Azərbaycanda (və həmhüdəd regionlarda) xalqın (və dilin) formalaşdığı dövrdə baş verən rəngarəng ictimai-siyasi hadisələr həmin mürəkkəbləşmə üçün əsas şərt olmuş, ölkədə «narahat» bir etnik proses getmişdir...

Azərbaycan xalqının tarixən məskunlaşdığı (superetnos olaraq formalaşdığı!) coğrafiya müxtəlif dövrlərdə müxtəlif adlarla adlandırılşa da, «Azərbaycan» sözü daha geniş yayılaraq 500 min km²-ə qədər ərazinin əsas adına çevrilmişdir. Azərbaycanşünaslıqda belə bir aydın təsəvvür vardır ki, «Azərbaycan» sözü «regionun tarixində görkəmli rol oynamış Atropatın adı» (İqrar Əliyev) ilə bağlıdır... Burada söhbət o dövrdən gedir ki, «Cənubi Azərbaycanın bütün ərazisi və Şimali Azərbaycan torpaqlarının xeyli hissəsi bu və ya digər dərəcədə Atropatın hakimiyyəti altında idi» (İ.Əliyev). Və həmin hökmdarın adı tari-

xı mənbələrdə ilk dəfə e.ə. 331-ci ildə çəkilsə də, onun (Atropatin) etnik mənsubiyyəti barədə heç bir məlumat verilmir.

Atropatin hakimiyyəti dövründən başlayaraq Manna-Kiçik Mada (Midiya) öz sərhədlərini genişləndirərək Atropatena (Şərqi mənbələrdə Atropatana) adlandırılmışdır... Akademik İ.Əliyevin fikrincə, «həmin dövlətin meydana gəlməsinə kömək edən əsas səbəblərdən birini bütün qədim tarix ərzində xeyli dərəcədə aparıcı region olan bu bölgənin özünün iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi səviyyəsinin çox yüksək olmasında axtarmaq lazımdır».

Atropatena etnolingvistik mənzərəsi barədə müəyyən təsəvvür yaradacaq tarixi mənbələr, demək olar ki, yoxdur. Lakin e.ə. I minilliyin əvvəllərindən başlayaraq regionun iranlaşması prosesi belə bir təkzibi çətin nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Atropatena əsas əhalisi iranlı olmuşdur.

«Atropatena» ad-toponiminin antik (etimoloji) mənasını ilk dəfə atəşpərəst iranlılar, yaxud irandilli mühit unutturdu. «Atropatena» (Atropatin yurdu) «Azərbaycan» (odlar yurdu, müqəddəs odun qorunduğu məkan)ə çevrildi... Və görünür, iranlılar üçün «Azərbaycan»ın hansı konkret coğrafiyanı əhatə etməsi o qədər də maraqlı deyildi, onlar həmin əraziyə vətən kimi yox, ilahi bir məkan, hüduduz müqəddəs bir yer kimi baxırdılar. Mənbələr göstərir ki, Atropatena – Azərbaycanca çoxlu od məbədləri mövcud idi. Atəşpərəst iranlılar, hətta daha uzaqdan hindlilər buraya ziyarətə gəlirdilər.

Etiraf etmək lazımdır ki, «Azərbaycan» sözü türkdilli mühitdə nəinki formalaşmamış, həmin mühitə çox sonralar – müsəlman intibahı dövründə daxil olmuşdur. Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq Azərbaycana və həmhüdəd regionlara gələrək burada məskunlaşan hun-qıpçaq türkləri dünyagörüşü etibarilə atəşpərəstlikdən çox uzaq olduqlarına görə «Azərbaycan» sözünün tarixən qazandığı ideoloji semantika üzərində, demək olar ki, düşünməmişlər. Bununla belə, iranlı təsəvvürünün yaratdığı «müqəddəs Azərbaycan» obrazı müsəlman intibahı dövründən etibarən geniş yayılmağa başladı. Və qeyd etmək lazımdır ki, həmin təsəvvür regionun rəsmi dünyagörüşü olan İslamla belə güzəştə gətmədiyinə görə Azərbaycan müsəlman tarixçilərinin yaddaşında İslamla qarşı-əngiz çox müqavimət göstərmiş bir ölkə olaraq qalmışdır. Azərbaycan tarixşünaslığının banilərindən A.Bakıxanov «Azərbaycan» sözünü «Azər-Babaqan» (Babəkin odu) kimi izah edir... Əlbəttə, burada söhbət tarixçinin nə dərəcədə səhv etməsindən getmir, ondan gədir ki, orta əsrlər müsəlman tarixşünaslığında Azərbaycanın İslamaqədərki dünyagörüşləri ilə bağlılığı təsəvvürü olduqca

güclü olmuş, son dövrlərə qədər yaşamış, hətta «müasir Azərbaycan» anlayışının formalaşmasına da təsir göstərmişdir.

«Azərbaycan»ın Yunan-İran mənşəli deyil, möhz türk mənşəli bir söz olması barədə də müəyyən mülahizələr vardır, əlbəttə Yunan sözlünə İranlı «interpretasiya»sı nə dərəcədə təbii idisə, türk «interpretasiya»sı da o dərəcədə təbii sayıla bilərdi, lakin məsələ burasındadır ki, türk «interpretasiya»sı orta əsrlərdə deyil, XX əsrin 70-80-ci illərində meydana gəlmişdir...

Professor M.Scyidov yazır: «Azərbaycan» yer adı haqqında orta yüzilliklərdən üzü bəri ayrı-ayrı xalqların alimləri dürlü mülahizələr, fikirlər söyləmişlər. Ancaq hələ də bu sözün sirlərini açmaqdan cəld bil çəkinir və onun elmi sözcüyü – etimoloji təhlili öz doğru-düzgün həllini tapmamışdır». Görkəmli Azərbaycanşünasın fikrincə, «Azərbaycan-ugurlu, yaxşıistər (Az), yaxşıistər qırmızı, yəni Günəş (Azar/Azər), varlı ata (qan) deməkdir. O, vaxtilə yaxşıistər qırmızı, yəni Günəş antropomorfik tanrısının adı imiş. Sonralar Az qəbiləsindən olan xan, insan mənasında işlənmişdir... Həmin fikirlə razılaşmaq çətindir... Hər şeydən əvvəl ona görə ki, «Azərbaycan» sözü türkdilli mühitdə formalaşdığı üçün bu qədər mürəkkəb tarixi inkişaf mərhələsindən keçmə bilməzdi. İkincisi, müəllifin təklif etdiyi etimologiya nə Azərbaycan türklərinin, nə də ümumiyyətlə, türklüyün tarixi dünyagörüşü ilə bağlı deyil. Və nəhayət, üçüncüsü, sözün «əvvəlki mənası ilə «sonrakı mənası» arasında semantik varislik, demək olar ki, yoxdur...

Azərbaycan türkləri, iranlılardan fərqli olaraq, Azərbaycanı «müqəddəs məkan» deyil, möhz Vətən kimi dərk edib məskunlaşmışlar. Və «Azərbaycan» sözü möhz Azərbaycan türklərinin təfəkküründə formalaşan (konkret!) ərazinin müasir adına çevrilmişdir ki, bunun da əsasında onların tədricən məskunlaşdığı coğrafi miqyas (onun genişlənməsi sürəti) dayanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın bir ölkə olaraq hüdudlarının müəyyən olmasında Azərbaycan xalqının təşəkkülünün həlledici təsiri olmuşdur. Belə ki, xalq formalaşdıqca ölkənin etnoqrafi hüdudları da müəyyən olmuşdur.

Azərbaycan ərazisində tarixən müxtəlif dövrlərin mövcudluğu ölkənin bütöv bir siyasi hadisə kimi qavranılmasına mane olmaqla yanaşı, «Azərbaycan» anlayışının formalaşması prosesini də ləngitmişdir. Təsədüfi deyil ki, həmin anlayışın etnoqrafik məzmununu orta əsrlərdə siyasi məzmunundan həmişə daha üstün, aparıcı olmuşdur... Burada Azərbaycanda məskunlaşmış türklərin dünyagörüşü də mühüm rol oynamışdır: türklər bu və ya digər etnos-tayfa ilə həmin etnosun-tayfanın məskunlaşdığı ərazi arasında əlaqə görmüşlər. Məsələn, Azərbaycan

2. QƏDİM DÖVRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA (VƏ HƏMHÜDUD REGIONLARDA) ETNİK PROSESLƏR

14
türklərinin ilk möhtəşəm eposu «Dədə Qorqud»da oğuzların yaşadığıları məkən möhz Oğuz adlanır. Türklər Azərbaycana gələndə, heç şübhəsiz, özlərinin yaratdığı etnotoponimlərin işlədilməsinə üstünlük vermişlər, əvvəlki yer adlarının istifadə edilməsinə isə XI-XII əsrlərdən sonra başlamışlar ki, onlardan ən məşhuru «Azərbaycan» olmuşdur...

«Azərbaycan» anlayışının tarixində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri xüsusi mərhələ təşkil edir. Və möhz bu dövrdə həmin anlayışın etnoqrafik, ictimai-siyasi, ideoloji məzmunu barədə geniş miqyasda düşünülməyə başlanır. Milli düşüncənin təzyiqi ilə ilk müstəqil Azərbaycan dövləti yaranır ki, onun ərazisinin məhdudluğu dərhal diqqəti çəkir... Məlum olduğu kimi, bu dövlət çox yaşamır, lakin daha uzunömürlü Azərbaycan SSR-in yaranması üçün sosial-siyasi əsas verir ki, XX sonlarına doğru həmin əsas üzərində müstəqil Azərbaycan dövləti meydana çıxaraq yüksəlir.

Ümumiyyətlə, həm birinci, həm ikinci, həm də xüsusilə, üçüncü respublika dövründə «Azərbaycan» anlayışı geniş siyasi məzmun kəsb etməyə başlayır, Azərbaycanın Şimalı və Cənubu barəsində söhbət daha fəal bir şəkildə gedir. İkiyə (yalnız ikiyəmi?) bölünmüş ölkənin, xalqın tarixi faciəsi milli ictimai təfəkkürün ən müxtəlif sahələrində təzahür edir.

Beləliklə, «Azərbaycan» anlayışı zəngin bir tarixə malikdir – həmin tarixi inkişaf prosesində bu anlayış konkretləşmiş, siyasi-ideoloji məzmunca dəqiqləşmiş, Azərbaycan xalqının yaşadığı geniş ərazini ifadə etmək üçün motivləşmişdir... «Azərbaycan» sözü türkdilli mühitdə formalaşmasa da, «Azərbaycan» anlayışının son min ildəki təkamül-formalaşma prosesi, əsasən, Azərbaycan türk təfəkkürünün məhsuludur.

... Azərbaycanın etnik tarixi Azərbaycan xalqının formalaşması tarixindən qədimdir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan xalqının formalaşması prosesi başlayana qədər Azərbaycanda (və həmhüdüdü regionlarda) kifayət qədər mürəkkəb etnik hadisələr baş vermişdir. Bunun bir səbəbi, haqqında söhbət gələndə coğrafiyanın yaşayış üçün münasib təbii şəraitdirsə, digər çox mühüm səbəbi müxtəlif istiqamətlərə gedən yollar üzərində yerləşməsi, etnik, sosial-siyasi fəallığı, qaynarlığıdır... Və etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycanın etnik tarixinin qədim dövrü sonrakı dövrləri ilə müqayisə olunmayacaq qədər mübahisəlidir – məsələnin mürəkkəbliyi isə burasındadır ki, həmin mübahisələrdən artıq öz elmi-metodoloji əhəmiyyətini (enerjisini!) itirərək «siyasiləşmiş», başqa sözlə etnosiyasi ambisiyaların, subyektiv maraqların münaqişə obyektinə çevrilmişdir. Lakin qədim dövrlərdə Azərbaycanda hansı etnosun, yaxud etnosların (iber-qafqazlıların, iranlıların, yaxud altaylıların – türklərin...) aparıcı yer tutmasından asılı olmayaraq Azərbaycan xalqı qədim dövrün sonu, orta əsrlərin əvvəllərindən başlayaraq möhz türk etnosları əsasında formalaşmışdır ki, həmin etnoslar (türklər) eyni dövrdə deyil, müxtəlif dövrlərdə gəlmişlər.

Qədim dövrlərdə Azərbaycanda (və həmhüdüdü regionlarda) möhz türk etnoslarının mövcud olması, hətta türklərin dünyaya Azərbaycandan (ümumiyyətlə Ön Asiyadan) yayılması barədə son zamanlara qədər müəyyən elmi-ictimai maraq doğuran nəzəriyyə artıq öz «azarkeşlərini» demək olar ki, itirmişdir.

... Azərbaycanda (və həmhüdüdü regionlarda) ilk sosial-siyasi birliklərin e.ə. V minillikdə formalaşmasını güman etmək olar. Bununla belə onların etnik mənsubiyyəti barədə heç nə demək mümkün deyil. Adları bizə məlum olan ən qədim tayfalar isə kutilər, lullubilər və hurrilərdir ki, mənbələr onlar barəsində III minilliyin ortalarında başlayaraq söhbət açır. Həmin tayfalar Azərbaycanın əsasən Cənubunda məskunlaşmışdılar. Və Şumer-Akkad mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, vaxtaşırı Ön Asiyanın güclü dövlətlərini, xüsusilə Mesopotamiyanı narahat edirdilər. Bu məlumat qədim azərbaycanlıların regionda hərbi-siyasi fəallığını göstərsə də, bu və ya digər dərəcədə mükəmməl dövlətçilik təfəkkürünə malik olub-olmamaları barədə əhəmiyyətli bir şey demir...

Akademik İ.Əliyevin belə bir mülahizəsini müxtəlif xarakterli faktlar təsdiq edir ki, kutilər, lullubilər və hurrilər (ola bilsin ki, adı

qədim Ön Asiya mənbələrinə düşməyən başqa bir sıra sosial-siyasi birliklər) «hər biri qohum tayfalarından – qonşu ərazilərdə yaşayan, bir dilin müxtəlif ləhcələrində danışan və ümumi mədəniyyətin bir çox xüsusiyyətlərinə yiyələnmiş əhali qruplarından ibarət idi». Və görünür, görkəmli tədqiqatçının e.ə. III minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində Azərbaycanda (və həmhüdüdü regionlarda) məskunlaşmış əhalinin, o cümlədən kuti, lullubi və hurriyərin Qafqaz mənşəli olması barədəki fikri də elə bir şübhə doğurmur. Həmin fikri qədim Ön Asiya dilləri mütəxəssisləri İ.M.Dyanov, Q.A.Melikşivili də təsdiq edirlər; onların araşdırmaları göstərir ki, kuti, lullubi, hurri, Urartu, Alban dilləri Qafqaz dilləridir... Ümumiyyətlə, e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda, xüsusilə onun Cənubunda Qafqaz etnosları aparıcı rol oynayıblar və beləliklə e.ə. V-III minilliklərdə adları və etnik mənsubiyyətləri məlum olmayan azərbaycanlıları nəzərə almasaq, ölkənin e.ə. III-II minilliklərə aid sonrakı əhalisi məhz Qafqaz mənşəli olmuşdur.

Əlbəttə, Qafqaz etnoslarının Ön Asiyanın Şimalında geniş yayıldığı minilliklərdə «Azərbaycan» adlı bir ölkə, azərbaycanlı adlı bir xalq yox idi...

E.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə aid mənbələr Azərbaycanda (və həmhüdüdü regionlarda) daha bir sıra tayfaların, yaxud tayfa birliklərinin məskunlaşdığı barədə məlumat verir: buraya etnik mənsubiyyəti məlum olmayan turukilər nigimixlər, uruatrilər... aiddir ki, görünür onlar Azərbaycanın etnik tarixinin, haqqında söhbət gedən dövrdə elə bir sosial-siyasi nüfuza malik olmamışlar. Bununla belə e.ə. III-II minilliklərdə Azərbaycanda (və həmhüdüdü regionlarda) etnik yekcinsliyin pozulması üçün hər halda münbit şərait olduğunu inkar etmək mümkün deyil...

Azərbaycan ərazisində formalaşmış bizə məlum ilk dövlətin Mannanın (e.ə. IX-VII əsrlər) etnik tərkibi də göstərir ki, e.ə. I minilliyin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda məskunlaşmış əhalinin əksəriyyətini Qafqaz etnosları təşkil etsələr də, «mübahisəli» etnoslar da mövcud olmuşlar.

... E.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ərazisində İran etnosları məskunlaşmağa başladılar. Və həmin proses yalnız Azərbaycan deyil, ümumən Ön Asiyanın etnik mənzərəsini əsaslı şəkildə dəyişdirdi. İran etnoslarının İran yaylasına, oradan da Azərbaycana yayılması tədricən, bununla belə mütəşəkkil gəldirdi. Ona görə də e.ə. I minilliyin əvvəllərindən etibarən Qafqaz etnosları gəldikcə daha ardıcıl bir şəkildə Şimala doğru sıxışdırılmağa

başladı. Cənubdan gələn İran «təzyiqi» o qədər güclü idi ki, artıq müəyyən dövlət quruculuğu təcrübəsi qazanmalarına baxmayaraq Qafqaz etnosları həmin «təzyiqin» qarşısında davam götürə bilmədilər.

I.Əliyev e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəlində Azərbaycanda (və həmhüdüdü regionlarda) gedən etnik prosesləri nəzərdə tutaraq yazır: «Ayrı-ayrı aborigen qrupların dil baxımından, sonra isə mədəni cəhətdən tədricən assimilyasiyası onları son nəticədə etnik assimilyasiyaya aparıb çıxarırdı». Və müəllif sonra əlavə edir ki, «dil dəyişməsinin nisbətən tez bir zamanda (bəzən ikinci və yaxud üçüncü nəsildə) insan qruplarının etnik mənsubiyyətinin dəyişməsinə, yəni assimilyasiyaya səbəb olması halları çox təsadüf olunan hadisələrdir. Məsələn, Hindistanda, Orta Asiyada, Əfqanıstanda və b. yerlərdə bu cür olmuşdur... Nə cür olmuşdur?... Görkəmli tədqiqatçının fikrinə, Azərbaycana (və həmhüdüdü regionlara) gələrək burada məskunlaşan İran etnosları yerli əhalini iranlaşdırdılar, lakin eyni zamanda «aborigenlərin nəinki maddi mədəniyyətini və təsərrüfat nailiyyətlərini məhv etdilər, hətta müəyyən dərəcədə yerli əhalinin antropoloji tiplərinin də varisləri oldular». Əlbəttə, I.Əliyevin özünün də döndürətiyəti etiraf etdiyi kimi, etnik mənsubiyyəti bilinməyən (bəlkə, onlar da İran, yaxud protoiran etnosları imişlər?!), tayfaların e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərindən «iranlaşması» barədə bu cür cəsarətlə danışmaq düzgün deyil. Qafqaz mənsubiyyəti şübhə doğurmeyən tayfaların, yəni Azərbaycanın həmin dövrə qədərki əsas əhalisinin «iranlaşması»na gəldikdə isə, bu, o qədər də genişmiqyaslı etnik proses olmamışdır. Əks halda Qafqazın həm Şimalında, həm də Cənubunda müasir Qafqaz xalqları bu cür geniş yayılmaz, dillərində, dünyagörüşlərində, həyat tərzlərində İran elementləri bu qədər az olmazdı.

... Qafqaz xalqlarının müxtəlif əsaslı tayfa-etnoslardan ibarət olması göstərir ki, onlar Cənubdan gələn «təzyiqə» qarşı o qədər də mütəşəkkil mübarizə apara bilməmiş, hətta görünür, həmin «təzyiq» onları daha da ayırmış, müxtəlif hissələrə bölmüşdür ki, bu «hissələr» arasında tədricən dialekt-dil fərqləri əmələ gəlib dərinləşmişdir... Lakin Azərbaycanın Şimalına (oradan da sonralar Şimali Qafqaza) sıxışdırılmış Qafqaz etnosları müxtəlif xarakterli mənbələrdə haqqında geniş bəhs edilən Alban dövlətini yaratdılar.

... Eramızdan əvvəlki son əsrlərdə, eləcə də eramızın ilk əsrlərində Azərbaycanın Şimalında əsasən uti, girdman, qarqar tayfaları yaşayırdılar ki, bunları tarixi mənbələr ümumi şəkildə «albanlar», yaxud «ağvanlar» adlandırırlar. I.Əliyev yazır: «Həç şübhəsizdir ki, özündə 20-dən artıq tayfayı ehtiva etmiş alban (alban-uti) aborigen etnik mas-

18
sivi Qafqaz Albaniyasının ərazisində əsas, üstün massiv olmuşdur... Ola bilsin ki, albanlar bu massivdə daha iri tayfa idi. Bəlkə buna görə bütün ölkə Albaniya adlanmağa başlanmışdı. Lakin bu da tamamilə mümkündür ki, bu tayfa öz adını ölkənin adından almışdır. «Albaniya» adının yozulması sahəsindəki bir çox cəhdlərə baxmayaraq hələlik bir nəticə hasil olunmamışdır»...

Albanların məskunlaşdıqları regionun təbii şəraiti elə idi ki, nə İran etnosları, nə də sonralar Azərbaycanı bütünlüklə bürümüş türklər həmin regiona xüsusi maraq göstərərək orada daimi məskunlaşmaq fikrinə düşmədilər. Və tədricən uyğunlaşdıqları, yaşmaq üçün qeyri-münasib şərait onları yadellilərin hücumlarından müdafiə etdi.

E.ə. I minilliyin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycana (və həmhüüdud regionlara) etnik mənsubiyyətləri tarixşünaslıqda mübahisəli olan bir sıra döyüşkən tayfalar, ola bilsin ki, müxtəlif mənşəli etnoslardan ibarət sosial-siyasi birliklər – tayfa ittifaqları (kimmlər, saklar, işkuzlar və s.) gələrkən buradakı etno-siyasi mürəkkəbliyi (sıxlığı!) bir qədər də artırırılar. Xüsusilə saklar, yaxud skiflər regionda bir müddət daha böyük hərbi-siyasi nüfuzə malik olmuşlar... Güman etmək olar ki, Azərbaycanın Şimal-Qərb ucaqlarında məskunlaşmış ermənilər də buraya haqqında söhbət gedən dövrdə gəlirlər. Yaxın «qohumlar»ından tamamilə ayrı düşmüş həmin etnosun nə mənşəyi, nə də pravətəni məlum deyil.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra tədqiqatçılar kimmləri, sakları, türk, yaxud protoazərbaycanlı sayır, «işkuz», «oğuz» etnonimi ilə müqayisə edirlər ki, həmin mülahizələri əsaslandırmaq olduqca çətin, hətta demək olar ki, qeyri-mümkündür.

Etnik mürəkkəbliyi ilə seçilən Manna Mada-Midiya (e.ə. VII-VI əsrlər) tərəfindən istila olunduqdan sonra onun tərkibində Kiçik Mada-Midiya adlanmağa, eyni zamanda imperiyanın mədəni-iqtisadi mərkəzi funksiyasını yerinə yetirməyə başladı (İ.Əliyev) ki, bu da ümumiyyətlə Mada-Midiyanın etnik tərkibinin (mənzərəsinin) müəyyənlişməsinə əhəmiyyətli təsir göstərdi. Lakin e.ə. VI əsrin ortalarında farslar müxtəlif mənşəli etnosların yaşadığı Mədədə Hakimiyyəti ələ aldılar. Onlar IV əsrin ortalarına, yəni Makedoniyalı İsgəndər həmin ərazini işğal edəndə qədər davam edən İran-Haxamanilər dövlətini yaratdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövlət müxtəlif mənşəli etnosların hərbi-siyasi, iqtisadi-təsərrüfat və mədəni-mənəvi əlaqələrə girməsinə şərait yaratmaqda yanaşı, fars etnosunun formalaşmasına əsaslarını qoydu. Və məhz həmin dövrdən etibarən farslar digər İran etnoslarından ayrılmağa, dünyagörüşlərinin, dövlət quruculuğu imkanlarının genişliyi

ilə fərqlənməyə başladılar ki, həmin proses Sasanilər dövrünün sonlarına (VII əsrə) qədər davam etdi.

Mada-Midiya satrapı Atropat Makedoniyalı İskəndərin vəfatından (və onun yaratdığı imperiya dağıldıqdan) sonra Atropatına dövlətini qurdu ki, onun əsasını Kiçik Mada-Midiya təşkil edirdi. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Atropat yalnız madalıları deyil, kadisləri, albanları, sakasnləri də özünə tabe etmişdi. Və görünür, Azərbaycan (və həmhüüdud regionlarda) məskunlaşmış digər əsas etnoslar, yaxud etno-siyasi birliklər də bu və ya digər dərəcədə onun nəzarəti altında idilər. İ.Əliyev Atropatena dövlətinin meydana gəlməsinin mühüm səbəblərindən birini doğru olaraq onda görür ki, «qədim tarixi ərzində xeyli dərəcədə aparıcı region olan bu bölgənin özünün iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi inkişaf səviyyəsi... çox yüksək» idi. Belə ki, Atropatena Manna-Kiçik Mada-Midiyanın bilavasitə varisi idi. Lakin belə bir mülahizə ilə razılaşmaq çətindir ki, guya «Cənubi Azərbaycan tayfalarının və xalqlarının kuti, lullubi, hurri, manalı və başqalarının madalılarla qaynayıb-qarışması nəticəsində yeni bir etnos – Həllinizm dövründə madalıların üstünlük təşkil etdiyi atropatenalılar etnosu təşkil tapdı» (İ.Əliyev). Birincisi ona görə ki, «Hələ Haxamanilər dövründə saqartalılar, müklər, utilər, parikanlılar, ortokoribantlar, kadusilər, dareytlər, pantimatlar, ravsiklər, kaspilər, matienlər, mardlar, parslar, anarikalar və b., habelə madalıları tərəfindən assimilyasiya edilməmiş başqa tayfalar yaşayırdılar» (İ.Əliyev). İkincisi isə, haqqında söhbət gedən etnik proses o qədər də qədimdə baş vermədiyi üçün həmin prosesin nəticəsi olan etnos, yaxud etnik birlik orta əsrlərdə hələ uzun müddət yaşamaq, dünya mədəniyyətinə böyük töhfələr verməli idi... Bizim fikrimizcə, «Atropatenanın orta Mada dili»ni (İ.Əliyev) Cənubi Azərbaycanın bozi kəndlərində (Kuri, Pir İshaq, Xarrənd, Qaragöz, Gəlinqaya...) hal-hazırda işləyən azəri dilidialektinin bilavasitə sələfi saymaq (S.Ə.Kəsrəvi) tamamilə yanlışdır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, «Atropatenanın orta Mada dili» əgər mövcud olmuşsa da yalnız Azərbaycan ərazisini deyil, müasir İranın mədəni coğrafiyasını bütövlükdə əhatə etmişdir. Və onu da nəzərə alsaq ki, Haxamanilər dövründə Mada-Midiya sürətlə farslaşdı, onda iranlaşmanın nə dərəcədə miqyaslı diferensial etnoloqviqistik proses olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil.

İ.Əliyevin Azərbaycan tarixi, o cümlədən Azərbaycan xalqının etnogenetiki bərədəki ön mübahisəli (bizim fikrimizcə isə, ön yanlış!) qənaəti bundan ibarətdir ki, «Azərbaycan» anlayışının özünün, habelə onunla bağlı olan etno-mədəni, ictimai və siyasi səciyyəli hadisələrin

20
və halların başlanğıcı Vətonimizin tarixinin məhz Atropatena dövründə qoyulmuşdur. Qədim Azərbaycan dövlətçiliyinin, qədim Azərbaycan, daha dəqiq Atropatena-Mada xalqının mənşəyi məhz buradandır».

... Azərbaycan xalqının əsasında «Atropatena-Mada xalqı»nu görmək türk etnoslarının Azərbaycan xalqının formalaşmasındakı hələdici rolunu inkar etmək deməkdir ki, bu ciddi metodoloji qüsurdur...

Azərbaycanın müxtəlif regionlarında təcrid olunmuş İran (eləcə də Qafqaz) mənşəli etnoslar bu günə qədər mövcuddurlarsa, onda türklər kimi (və nə zaman) assimilyasiya etmişlər?.. Atropatena-Mada etnosu, xalqı (daha doğrusu, supretnosu) barədəki nəzəriyyə, görünür, paniranizm ideologiyasının təzahüründən başqa bir şey deyil. Əgər belə olmasaydı, c.ə. I minillikdə Ön Asiyanın geniş çöllərində səpələnmiş İran etnoslarının təmərküzləşdiyi yer olaraq məhz Azərbaycanın Cənubu seçilməzdi... Həmin cəhdin məlum tarixi faktlara deyil, müasir ideologiyalara, təsəvvürlərə, maraqlara əsaslandığını İ.Əliyevin belə bir mülahizəsi də təsdiq edir: «Biz... Azərbaycan xalqının əcdadları sırasında diyarın yalnız ən qədim sakinlərinin deyil, habelə gəlmə irəndilli mədalilərin də adını çökürük. Madalilərin bu torpağa gəlişinə qədərki tarix də müəyyən dərəcədə bizim tariximiz, xalqımızın tarixidir. Hazırda türk dillərindən birində danışan azərbaycanlılar vasitəsilə Hind-İran, daha geniş miqyasda isə Hind-Avropa aləminə bağlanır, iranlılarla, hindlilərlə, germanlarla, slavyanlarla və başqa xalqlarla qohumluğa yətirlər. Azərbaycanlılar məhz madalılar vasitəsilə İran mədəniyyətinin də varislərinə çevrilir, irəndilli xalqlarla bircə bu zəngin aləmə, eposa, Avestaya, zərdüştilik təliminə və bir çox digər tarixi-mədəni dəyərlərə sahiblik hüququ qazanırlar».

Məsələ burasındadır ki, azərbaycanlıları – Azərbaycan xalqını Avestanın, zərdüştlüyün, ümumiyyətlə İran mədəniyyətinin, doğrudan da, «zəngin aləm»inin varisi elan etmək onu (Azərbaycan xalqını) həqiqətən mənsub olduğu başqa bir zəngin aləmdən – qədim türk epusundan, hun-türk dövlətçilik ənənələrindən, tanrıçılıq dünyagörüşündən uzaqlaşdırmaq, kökünə, əslinə yadlaşdırmaq məqsədində irəli gəlir ki, həmin «metodologiya» Azərbaycanda XX əsrin 30-cu illərindən etibarən xüsusi olaraq işlənib hazırlanmış, ardıcıl bir şəkildə həyata keçirilmişdir... Azərbaycan xalqı kutilər, lullubilər, hurtilər, mannalılar, albanlar vasitəsilə Qafqaz, madalılar – atropatena-lılar vasitəsilə İran (ümumən Hind-Avropa), qıpçaqlar, oğuzlar vasitəsilə Türk dünyasına bağlanmalı olsa, onda gərək azərbaycanlıları, bir sıra «azərbaycanşünaslar» kimi, konqlamerat, cəcləklik bir «xalq», müxtəlif mənşəli etnosların tarixi «ittifaqı» elan edərkən. Həmin məntiqlə yanaşsaq, ingi-

21
lislər də, fransızlar da, almanlar da, ruslar da mürəkkəb etnik tərkibə malikdirlər, ümumiyyətlə, dünyada müstəqil etnokulturoloji sistemlər mövcud deyil, etnoslar bir-birinə qarışmışlar.

... «Atropatena-mada xalqı»nın (eləcə də dilinin!) mövcudluğuna şübhə edən akademik Ə.S.Sumbatzadə tamamilə doğru olaraq göstərir ki, III əsrdə Sasanilər dövləti tərkibinə daxil olana qədər Atropatena müxtəlif dillərdə danışan tayfalar, yaxud xırda xalqlardan ibarət idi. Və eyni zamanda bütün latın, yunan və sonrakı dövrə aid erməni mənbələrində, bir qayda olaraq, «Atropatena», «Atropatana» ölkə adına tez-tez rast gəldiyimiz halda, «atropatanlılar», yəni xalq adına olduqca az təsadüf olunur... Beləliklə, Mannada, Midiyada olduğu kimi Atropatenedə də o dərəcədə əhəmiyyətli etnik konsolidasiya prosesindən söhbət gedə bilməz ki, onun nəticəsində az-çox mərkəzləşmiş bir etnik birlik-xalq yaranmış olsun. «Atropatena-Mada xalqı» barədəki nəzəriyyənin təngnəzərliyi daha bir sıra təfərrüatı vardır... Məlum olduğu kimi, eramızın ilk əsrlərindən (hətta bir sıra əsaslandırılması çətin olan mülahizələrə görə, c.ə. I minilliyin sonlarından!) etibarən Azərbaycana (və həmhüdəd regionlara) ilk hun-türk tayfaları axışmağa başladılar – Qafqazın Şimalından Cənubuna hərəkət edən həmin tayfaların əsas məqsədləri burada məskunlaşmaq yox, sadəcə, Ön Asiyaya, o cümlədən Azərbaycana yağmalayıb yenidən Qafqazın Şimalına, Qıpçaq çöllərinə qayıtmaq idi. Müxtəlif xarakterli mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, hun-türklərin Qafqazın Cənubuna, hətta Ön Asiyaya içərişlərinə hücum etdikləri I minilliyin birinci yarısında onların qarşısında duracaq bir etnosiyasi qüvvə yox idi. Ümumiyyətlə, qədim dövrün sonlarına doğru Azərbaycanda (və həmhüdəd regionlarda) etnik konsolidasiyadan çox, etnosiyasi dağılma, parçalanma prosesi gərdirdi ki, həmin proses tədricən burada məskunlaşan hun-qıpçaqlar üçün əlverişli sosial-siyasi şərait yaratdı.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının formalaşması prosesi başlayana qədər Azərbaycanın etnik tarixini aşağıdakı dövrlərə bölmək olar:

I. E.ə. V minillikdən c.ə. III minilliyin ortalarına qədər – etnik qeyri-müəyyənlik dövrü.

II. E.ə. III minilliyin ortalarından c.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə qədər – Qafqaz etnoslarının geniş yayıldığı dövr.

III. E.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərindən eramızın I minilliyinin ortalarına qədər – İran etnoslarının geniş yayıldığı dövr.

3. AZƏRBAYCAN XALQININ TƏŞƏKKÜLÜ

... Azərbaycan xalqının təşəkkülünün birinci mərhələsini hun-qıpçaq türklərinin Azərbaycanda məskunlaşması təşkil edir.

Hun-qıpçaqlar eramızın başlanğıcında Qafqazın Şimalında, ümumən Böyük çöldə, yaxud Qıpçaq çöllərində yayılaraq bu yerlərin əsas sakinlərinə, hətta belə demək mümkündürsə, sahiblərinə çevrildilər. Və çox keçmədi ki, onlar Qafqazın Cənubunda da göründülər... Hun-qıpçaqlar müxtəlif sosial-siyasi birliklərdən ibarət olsalar da, onların etnik tərkibi, demək olar ki, eyni idi, eyni dilin bir-birindən az fərqlənən dialektlərində danışdılar.

Hun-qıpçaqlar eramızın ilk əsrlərində, əsasən, Azərbaycanın Şimalında – Albaniyada məskunlaşmışdılar. Cənuba bir sıra uğurlu yürüşləri olsa da, görünür, Böyük çöldən çox aralanmaq onları təmin etmirdi və bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, hun-qıpçaqlar həmin çöl boyu Şərqdən Qərbə gədirdilər. Bu hərəkət istiqaməti onların həyat tərzinə həm uyğun idi, həm də Ön Asiyadakı etnososial sıxlıq (mənbə!) burada mövcud deyildi.

Azərbaycanda (Qafqazın cənubunda) məskunlaşan hun-qıpçaqlar, əsasən, savırlardan, bulqarlardan və xəzərlərdən ibarət idi. Və I minilliyin ortalarında onlar Albaniya ərazisində o qədər geniş yayılmışdılar ki, akademik Z.Bünyadovun verdiyi məlumata görə, Xəlifə I Müaviyyə Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğalı zamanı bu ölkənin necə bir ölkə olması barədə maraqlanarkən qoşun komandanı demişdi: «Azərbaycan qədimlərdən türk ölkəsidir, onlar tərəfindən məskunlaşdırılmışdır». Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanda məhz «qədimlərdən» türklərin yaşaması haqqında fikir I minilliyin ortalarına aid Qafqaz mənbələrində bu və ya digər dərəcədə yayılmışdır. Bizim fikrimizcə, həmin anaxronizm türklərin regionda tutduqları böyük sosial-siyasi mövqeyin təsiri altında yaranmışdır.

Hun-qıpçaqlar Azərbaycanın Cənubunda da bu və ya digər dərəcədə məskunlaşmışdılar... Lakin Şimalda siyasi hakimiyyət bilavasitə onların əlində idi. Cənubda isə İran etnosları hələ də üstünlük təşkil edirdilər.

III əsrdə Azərbaycanın cənubu – Adurbadaqan Sasanilər dövlətinin tərkib hissəsinə çevrilir. Əvvəllər Adurbadaqanın etnik coğrafiyası Atropatena etnik coğrafiyası ilə, demək olar ki, əsas parametrləri ilə üst-üstə düşürdü. Lakin sonralar burada hun-qıpçaqlar da müəyyən mövqə tutmağa başladılar. Qafqaz etnosları isə əksinə, Cənubdakı etnosiyasi mövqələrini tamamilə itirmişdilər... Adurbadaqan əhalisinin

əksəriyyətini təşkil edən İran etnosları Atropatena dövründə olduğu kimi, müxtəlif dialekt, yaxud tayfa dillərində danışdılar: bunlar indiye qədər Azərbaycanda yaşayan talış, kürd, azəri və s. xalqların, tayfaların babaları idilər. Və orta əsrlərin əvvəllərindən etibarən formalaşmağa başlayan fars dili (eyni zamanda fars etnik ünsürləri) Adurbadaqanda geniş yayılmışdı. Ümumiyyətlə, həmin dil sonralar da Azərbaycanın həm cənubunda, həm də şimalında yalnız yüksək təbəqələrin, sarayların ünsiyyətində istifadə edilmiş, xalq kütlələri arasında yayılmamışdı...

... Hun-qıpçaqların Qafqazın Cənubunda sosial-siyasi nüfuzlarının gücləndiyi əsrlərdə erməni kilsəsinin rolu yüksəlirdi, gürcü tayfaları da türklərin ilk gəlişləri dövründə yaratdıqları hərə-mərclikdən istifadə edib ərazilərini Cənub-Şərqə doğru genişləndirdilər...

Ərəb hücumları dövründə də Azərbaycanda türklüyün mövqeyini yüksəldən əsas mənbə Şimali Qafqaz, Böyük çöl olaraq qalırdı. Şimaldan gələn xəzər-türk hücumlarının qarşısını almaq üçün ərəblər də sasanilər kimi sədd çəkməli, xüsusi sərhəd qarnizonları saxlamalı olurdular. Və görünür, hun-qıpçaqların sərbəst hərəkətinə mane olan bu cür tədbirlər erməni kilsəsinə, eləcə də gürcü tayfalarına Qafqazın cənubunda kifayət qədər geniş fəaliyyət imkanı verirdi... Lakin sasanilər kimi ərəblər də türklərin Cənuba enişinin qarşısını almaq iqtidarında deyildi – VII-VIII əsrlərdə xəzər türkləri ərəb qoşunlarını dəfələrlə darmadağın edib Azərbaycanın Şimalında məskunlaşmışdılar. Ə.S.Sumbatzadə göstərir ki, ərəblərlə xəzərlərin intensiv bir şəkildə gedən müharibələri dövründə «Azərbaycanın köklü əhalisinin – atropatnalıların, albanların... törəmələrinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalmaya məruz qaldı». Şübhəsiz ki, hərbi-siyasi passionarlıq dövrü keçirən ərəblərlə xəzərlərin, ümumən türklərin qarşılaşdıqları, çoxoxsuzluk müharibələr apardıqları bir dövrdə qeyri-passionar etnosların müdafiə olunmaq imkanları, demək olar ki, yox idi. Və ərəblərin istila etdikləri əraziləri xüsusi vilayətlərlə bölmək, etnosların hərəkətini məhdudlaşdırmaq cəhdləri Qafqazın Cənubunu artıq özününkü sayan türkləri-xəzərləri təmin etmirdi. Onlar Azərbaycanın çöllərində sərbəst dolaşmaq istəyirdilər... Ərəblərə qarşı mübarizədə, təbii ki, yalnız Şimaldan – Böyük çöldən gələn türklər-xəzərlər deyil, müəyyən mənada artıq «yerli» adlana bilən türklər-savırlar, bulqarlar, xəzərlər... də iştirak edirdilər. Görünür, IX əsrdəki məşhur Babək hərəkətində həmin türklər də bu və ya digər dərəcədə rol oynamışdılar. Lakin bu hərəkətin əsas tərkibi çox güman ki, «qədim azərbaycanlılar»dan

ibarət idi. Çünki ərəblərin təbliğ etdiyi islamla barışmayacaq dinləri möhz onlar daşıyırdılar.

Hun-qıpçaqların Azərbaycanda, xüsusilə, onun Şimalında məskunlaşdıqları təxminən min illik dövrdə türk dili ölkədə kifayət qədər geniş yayılmağa başladı. V-X əsrlərin Qafqaz mənbələrində işlənən türkizmlər də bu sübut edir. Lakin həmin dil yalnız danışq dili idi. Və ümumiyyətlə, hun-qıpçaqların yazısı olmamışdı... Azərbaycan dili tarixinin görkəmli tədqiqatçısı, professor Ə.Dəmirçizadənin (eləcə də onun tələbələrindən) ümumxalq Azərbaycan dilinin III-V əsrlərdə formalaşdığı barədəki mülahizəsinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, a) həmin əsrlər hələ qədim (-ümum) türk dilinin mövcud olduğu dövrdür, bu dövrdə hər hansı müstəqil türk dili barədə, ümumiyyətlə, söhbət gedə bilməz; b) Azərbaycanın, əsasən, Şimalında, Şimalda və Qafqazın Cənubunda (yəni xüsusən etnik müəkkəbliyi ilə fərqlənən bir regionda) məskunlaşmış hun-qıpçaqlar nəinki III-V əsrlərdə, hətta bir neçə əsr sonra da Azərbaycan türklüyünün hələ yalnız əsaslarını yaradırdılar.

Eramızın ilk əsrlərində Qafqazın Cənubunda xristianlıq yayılmağa başladı... Və çox keçmədi ki, regionda mövcud olan əsas etnoslar (daha doğrusu, superetnoslar!) – albanlar, gürcülər və ermənilər xristian kilsəsinin özlərinə məxsus «variant»larını yaratdılar. Bir-biri ilə mübarizə aparan alban, gürcü və erməni kilsələri etnik proseslərə də bu və ya digər dərəcədə təsir göstərirdilər... Azərbaycan tarixşünaslığında belə bir əsassız fikir mövcuddur ki, guya Ermənistanda yaşayan albanların bir hissəsi erməniləşmiş, bir hissəsi isə türkləşmişdir (akademik Z.Bünyadov, professor N.Vəlixanlı). Halbuki alban kilsəsi (və albanlar) son dövrdə qədr erməni kilsəsinə (və erməniləşməyə) qarşı mübarizə apardıqları kimi, hun-qıpçaqlarla nə qədər yaxın sosial-siyasi, mədəni əlaqələrə girsələr də, heç zaman kütləvi surətdə türkləşməmişlər.

Azərbaycanın ərəb xilafətinə daxil olması ölkədə (Azərbaycanda) gədən etnik proseslərə müxtəlif baxımlardan əhəmiyyətli təsir göstərirdi. Məsələn, Qafqazın Cənubunda uzaq Ərəbistandan xeyli miqdarda ərəb köçürüldü ki, bunlar xilafətin Şimal sərhədlərini qorumaq, işğalçıların sosial-siyasi dayağı olmalı idilər. Yaxud islam dininin qəbulu prosesində müxtəlif etnoslarda özünüdərk (və ifadə) ovqatı gücləndi... Bununla belə, Z.Bünyadovun «ola bilsin ki, Arran əhalisinin bir hissəsi (albanlar) çox tez ərəbləşməyə məruz qalıb ərəblərlə qaynaşmış, sonralar isə səlcuq türkləri gəldikdən sonra ərəblərlə birlikdə türkləşməyə məruz qalmışlar» mülahizəsinə əsaslandırmaq

çətindir. Həmin sözləri professor A.Q.Şanidzenin aşağıdakı fikri bərədə də demək olar: «Qafqaz albanları öz milli simasını itirərək qonşularla (başlıca olaraq Azərbaycanın türkdilli əhalisi və ermənilərlə, az miqdarda gürcülərlə və Qafqazın digər xalqları ilə) qaynaşmışlar...».

Məsələ burasındadır ki, Qafqazın tarixində kifayət qədər möhtəşəm rol oynamış bir cəmiyyətdən – «superetnos»dan müasir dövrə udlərdən başqa bilavasitə varis-qalıq qalmamışdır. Tədqiqatçılar isə heç cür inanmaq istəmirlər ki, böyük insan cətiyatlarına malik olması cə bir şübhə doğurmayan Albaniyadan qalan yalnız bu əzsaylı xalq, yaxud etnik qrupdur. Oudur ki, problemədən çıxış yolunu qədim albanları müasir Cənubi Qafqazın superetnosları arasında bölüşdürməyə çalışırlar...

Bizim fikrimizə, Albaniyanın «etnik tərkibi» problemini daha da müəkkəbləşdirən məsələ bu və ya digər dərəcədə bütöv, mərkəzləşmiş bir «alban etnosu»nun mövcudluğu qənaətidir. Görünür, «alban xalqı», «alban dili» ifadələrini ancaq şərti mənada işlətmək mümkündür. Və görünür, alban tayfaları ərəb işğalı dövründə müxtəlif etnoslar tərəfindən intensiv sosial-siyasi «təzyi»yə məruz qalarkən onların etnokulturoloji baxımdan fəal hissəsi (udilər) alban kilsəsi ətrafında sıx birləşərək «münaqişəli» regionda belə özlərini kompakt şəkildə mühafizə edə bilməmiş, digər tayfalar isə möhz dini dünyagörüşlərinin arxaikliyi, qeyri-kütləviliyi ucbatından Şimala – Qafqazın yüksəkliklərinə doğru çökilməli, etnik mənsubiyyətlərini qorumaq üçün qeyri-münasib yerlərdə yaşamalı (daldalanmalı!) olmuşlar.

... Hun-qıpçaqların, artıq qeyd edildiyi kimi, bəzən Ön Asiyanın içərilərinə qədər gədən yürüşləri Azərbaycanın ümumi etnik simasında prinsipial dəyişikliyin əsasını qoydu. Belə ki, həmin yürüşlərin «təzyi» altında Atropatena-Azərbaycanın irəndilli əhalisi ölkənin düzəngah ərazilərini boşaldaraq yaşayış üçün o qədər də münasib olmayan, lakin müdafiəyə imkan verən yeni regionları məskunlaşdırır, ya da Cənuba doğru çökürdülər. Yalnız belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, XI əsrin əvvəllərindən etibarən Xəzər dənizinin Cənubu ilə Şimal-Şərqdən Şimal-Qərbə doğru bir qövs cızaraq Azərbaycana yürüş edən oğuz-səlcuqların qarşısına ciddi bir sosial-siyasi maneə çıxmadı. Bu, hun-qıpçaqların, xüsusilə, xəzərlərin oğuz-səlcuq yürüşləri ərəfəsində onlara göstərdikləri böyük horbi-strateji xidmət idi.

Bələliklə, I minillikdə ardıcıl huq-qıpçaq yürüşləri noticəsində Azərbaycanın Şimalı tədricən türkləşdi, Cənubunun Atropatena dövrü müəyyonlaşmış etnik mənzərəsi (əslində cəktikası!) Şimaldan gələn siyasi müdaxilələr noticəsində deformasiya olunaraq daha qeyri-

26
müştəşkil bir mənzərə aldı. Və bununla da Azərbaycan xalqının təşəkkül tarixinin birinci mərhələsi başa çatdı...

Azərbaycan xalqının təşəkkülünün ikinci mərhələsi (oğuz türklərinin Azərbaycana axını) XI əsrin (və II minilliyin!) əvvəllərində başladı... Onlar Azərbaycanın etnosiyasi baxımdan dağınıq, qeyri-müştəşkil Cənubunu çox qısa bir müddətdə tutub Şimala – Qafqazın Cənubuna doğru hərəkət etdilər. Lakin burada oğuzları kifayət qədər ciddi müqavimət gözləyirdi. Alp Arslan bu müqaviməti də tezliklə qıra (və Qafqazın Cənubunu işğal edə) bildi. Və beləliklə, XI əsrin sonlarında Azərbaycanın həm Şimalı, həm də Cənubu artıq oğuz türklərinin yaratdıqları Səlcuqlar İmperiyasının tərkibinə daxil oldu... İmperiyanın aydın sərhədləri olmasa da, sahəsi həm kifayət qədər böyük idi, həm də get-gedə genişləndirdi. XI əsrdə, eləcə də XII əsrin əvvəllərində oğuz türkləri Azərbaycanın (və həmhüdüd regionların) etnik simasını tamamilə dəyişdirdilər. İstər türk (qıpçaq), istər İran, istərsə də Qafqaz etnoslarının, xalqlarının oğuzlara göstərdiyi müqavimətin heç bir əhəmiyyəti yox idi. Çünki ümumiyyətlə II minilliyin əvvəllərindən başlayan türk-oğuz fəthəti elə bir hadisə idi ki, onun qarşısını almaq sadəcə olaraq, mümkün deyildi.

Oğuz türkləri, haqqında söhbət gedən dövrdə Azərbaycana bütünliklə türkləşdirdilər daha doğrusu, I minilliyin ilk əsrlərindən başlayan həmin proses (Azərbaycanın türkləşməsi!) II minilliyin ilk əsrlərində min ildən sonra keyfiyyətə başa çatdı. Oğuzlar müxtəlif tayfalardan ibarət idilər. Həmin tayfalar xeyli dərəcədə diferensial xüsusiyyətlər daşıyırdılar... Lakin səlcuqların başçılığı altında toplaşmış oğuzlar hərbi-siyasi baxımdan olduqca həmrəy idilər ki, bu da onların geniş miqyaslı qələbəsinə təmin edən əsas şərtlərdən biri sayıla bilər.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda məskunlaşan oğuz tayfaları arasında bir-birini inkar edən iki proses gedirdi: a) bir tərəfdən ümumi-sosial siyasi məqsədlər naminə tayfa müxtəlifliyi tədricən aradan qalxır, b) digər tərəfdən diferensiasiya (müxtəliflik) güclənirdi... Birinci hadisə Azərbaycanın daha çox Cənubunda, ikincisi isə daha çox Şimalında özünü göstərirdi... Səbəbi o idi ki, Azərbaycanın Şimalında oğuz tayfaları olduqca mürəkkəb etnik şəraitə düşmüşdülər, həmin şərait onların birləşməsinə, «ideoloji» baxımdan hazırlıqlı (və hiyləgər!) qonşulara müqavimət göstərə bilməsini tələb edirdi. Cənubda isə daxili çəkişmələr daha güclü idi.

... XII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda Atabəylər dövləti yarandı ki, Azərbaycanın etnokulturoloji tarixində əhəmiyyətli rol oynadı.

mış həmin dövlət monqol-tatar hücumlarına qədər mövcud oldu. Atabəylər dövründə Azərbaycan ərazisinin çox hissəsi bütöv bir dövlətin tərkibində birləşmiş, Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixində yeni mərhələ başlamışdı... Hakimiyyətdə olan səlcuqlar fars dilinə xüsusi diqqət verib sarayda, bir qayda olaraq, həmin dildə danışıqlar da, geniş xalq kütlələri fars dilini bilmir, yalnız türkcədən istifadə edirdilər. Məsələnin məhz bu cür olduğunu göstərən faktlardan biri Azərbaycan türklərinin (oğuzların) yaratdıqları möhtəşəm «Dədə Qorqud» eposudur. Eposda gəlmə müsəlman oğuzlarla yerli qeyri-müsəlman (bütperəst, tanrıçı, xristian və s.) qıpçaqlar, Qafqaz, yunan etnosları, xalqları arasındakı tarixi münasibət, müharibələr öz əksini tapmışdır. «Dədə Qorqud»un bizə gəlib çıxmış əlyazmaları bir neçə əsr sonrakı dövrlərə aid olsa da, eposun dili ilə «Kitabın» («Kitabi-Dədə Qorqud»un) dili, üslubu arasında elə bir fərq yoxdur...

Eposda cərəyan edən hadisələrin coğrafiyası əsasən Qafqazın Cənubunu, müəyyən dərəcədə isə Anadolunun Şərqi əhatə edir – hiss olunur ki, oğuzlar Qafqazın Cənubunda artıq möhkəmlənmiş, onların qarşısında Qərbə doğru yeni hərəkət üfəqləri açılmışdır...

İslamı qəbul etmiş oğuzların Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda yayılmış orta əsrlər üçün səciyyəvi bir formada – İslam bayrağı altında gedirdi. VII-IX əsrlərdəkindən (yəni orəblərdən!) fərqli olaraq XI-XII əsrlərdə oğuz türkləri «ərəblərin dini»ni daha israrla təbliğ edir, onun bütün dünyada yayılmasına daha çox inanırdılar... Və təsadüfi deyil ki, türklər islamı Qafqazda, Kiçik Asiyada, Balkanlarda həm geniş təbliğ etdilər, həm də hərbi-siyasi yolla qəbul etdirib yaydılar.

Azərbaycan xalqının təşəkkülünün ikinci mərhələsi, bir tərəfdən ölkənin tamamilə türkləşməsi ilə səciyyələnirsə, digər tərəfdən islamın qarşısalınmaz bir sürətlə ölkədə mövcud olmuş bütün dini dünyagörüşü formalarını (o cümlədən də Tanrıçılığı) sıxışdırıb aparıcı mövqeyə keçməsi ilə xarakterizə olunur. Və xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, islam dini həm Azərbaycan türklüyü üçün müəyyən dərəcədə diferensial keyfiyyətə çevrildi, həm də ölkədə səpələnmiş (təcrid olunmuş) İran, Qafqaz mənşəli etnosları həmin türklük ətrafında birləşdirən güclü amillərdən biri (bəlkə də birincisi!) oldu. Xatırladaq ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər azərbaycanlılar çox hallarda sadəcə «müsəlman» adlanırlar.

... Monqol tatarların XIII əsrin ortalarına doğru Azərbaycanın istilası ölkədə (və həmhüdüd regionlarda) gedən fəal etnik proseslərə böyük təsir göstərdi... Monqol-tatar yürüşü dövründə Azərbaycana müxtəlif türk tayfaları gəldilər ki, bu da Azərbaycanda türklüyün sıx-

lğını bir qədər də artırdı. Xüsusilə öz milli-etnik məntəbini itirmiş saraylar, mədəniyyət mərkəzləri dağıldı. Və məhz XIII əsrin sonlarından etibarən Azərbaycanda türkdilli yazılı ədəbiyyatın inkişafı üçün ideoloji şərait yarandı.

Moңqol-tatar ordusunu tam əksəriyyəti türklərdən ibarət idi. Onların qurduqları dövlətlər də türk dövlətçilik ənənələrinə əsaslanır, o qədər də böyük olmayan «inzibati qüvvə» ilə böyük bir imperiyanı idarə etmək təcrübəsi verirdi. Və moңqol-tatar xaqanlarının, hakimiyyətinin həyat tərzini öz sadəliyinə görə səlcuq saraylarındakı dəbdəbdən əsaslı şəkildə fərqləndirirdi. Birincilər min illər boyu yaşadıkları köçəri həyatın «realizmi»ni davam etdirir, «romantik» xüyalardan (o cümlədən də pəcoziyadan) elə bir zövq almırdılar... Onların qonşulara (düşmənlərə!) münasibətdə istifadə etdikləri «diplomatiya» da olduqca aydın idi: moңqol-tatarlar «çevik güc»ə arxalanırdılar...

Qaraqoyunlular, bunun ardınca isə Ağqoyunlular dövründə Azərbaycanda (və həmhüddud regionlarda) oğuz türklərinin etnosiyasi mövqeyi bir qədər də gücləndi... Bununla belə müxtəlif oğuz-türkmən tayfalarının bir-birinin ardınca Azərbaycana gəlməsi ölkədə gedən etnosiyasi mərkəzləşmə-mütəşəkkilləşmə prosesinə hər halda mənfəi təsir göstərirdi.

... Ümumiyyətlə XI əsrin əvvəllərindən XV əsrin sonu, XVI əsrin əvvəllərinə qədərki mərhələdə, yəni Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixinin ikinci mərhələsində Azərbaycana gələn oğuz türkləri, farsları daha da Cənuba, Qafqaz etnoslarını isə daha da Şimala sıxışdırırdılar. Onların Azərbaycandakı mövqeyi qısa bir müddətdə o qədər gücləndi ki, xilafəti tez-tez narahət edən qıpçaqlar belə oğuz türklərinə müdaxilə edə bilmədilər. Ermənilər, gürcülər, dağistanlılar isə həmin güc (oğuz türklüyü!) qarşısında tamamilə aciz idilər... Oğuz türkləri Azərbaycandan keçib Anadoluya yürüş etdilər. Və bir neçə əsr ərzində yunanları yarımadadan tamamilə sıxışdırıb çıxartdırlar ki, həmin dövr, əslində Türkiyə türklərinin bir xalq olaraq təşəkkülü tarixinin ilk mərhələsi idi.

Hun-qıpçaq türkləri kimi oğuz türkləri də öz öhdələrinə Azərbaycanın qədim əhalisinin qalıqlarını assimilyasiya etmək – türkləşdirmək missiyasını götürmüşdülər. Əslində, onların buna ehtiyacları da yox idi. Xüsusilə böyük kütlələr halında Azərbaycana, ümumən Ön Asiyaya axışan oğuz türklərinin sayı «aborigenlər»in sayından müqayisə edilməyəcək qədər çox, hərbi qüdrətlər isə intəhasız idi... Regiona oğuz türkləri ilə yanaşı karluk türkləri də gəlmişdilər ki, bu, əsasən Əmir Teymurun yürüşləri dövrünə təsadüf edir.

Oğuz türkləri Azərbaycanın yerli (tarixi!) mədəniyyətinə xüsusi qayğı ilə yanaşdılar. Onların xüsusilə yüksək təbəqəsi sasanilər dövründən qalmış dəbdəbəli saray həyatını ilk əsrlərdə hətta dirçəldirdilər, artıq qeyd edildiyi kimi, farsca danışmaq yazmaqda, mədəniyyətə farslaşmağa başladılar ki, belə bir etnosun (oğuz türklərinin) kimisə türkləşdirəcəyi barədə düşünmək tamamilə absurdur... XI-XIII, eləcə də XIV-XV əsrlərdə oğuz fütuhəti geniş bir coğrafiyanı bürüdüyündən Azərbaycanın etnik-etnoqrafik sərhədlərini müəyyənləşdirmək çox çətindir. Həmin dövrdə Azərbaycan hər tərəfdən oğuz-türk mühiti ilə əhatə olunmuşdu. Və onun etnokulturoloji yüksəlişində bu mühit həlləedici rol oynayırdı. Belə ki, haqqında söhbət gedən dövrdə etnik tipologiya baxımından Azərbaycanın «daxili» «xarici»indən o qədər də seçilmir, demək olar ki, xüsusi əlamətlər daşımırdı. Lakin düşünmək olmaz ki, oğuz türkləri hər yerdə, bütün sərhəd boyu Azərbaycan hüddullarından kənara çıxmışdılar. Məsələn, Qafqazın Cənubunda ermənilər, gürcülər müxtəlif «diplomatiya» üsullarından istifadə edərək ərazilərini genişləndirir, vaxtaşırı kifayət qədər ciddi cəzalandırılmalarına baxmayaraq xüsusilə gürcülər (adətən «yerli» türklərlə-qıpçaqlarla ittifaqa girərək) Gəncəyə qədərki Azərbaycan torpaqlarını zəbt etməyə çalışırdılar.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixinin ikinci mərhələsində Azərbaycan daxilində yaşayan qeyri-türk mənşəli etnoslar passiv vəziyyətdə idilər ki, bunun da əsası hələ birinci mərhələdə qoyulmuşdu... Həmin etnoslar arasından çıxmış hökmdar sülalələrinin (məsələn, Şirvanşahların) ilk nəsillərinin olması da vəziyyəti dəyişə bilmirdi, çünki oğuz türklərinin müzəffər yürüşləri (və məskunlaşmaları) Azərbaycanın (və həmhüddud regionların) etnik mənzərəsinin əsaslarını artıq tamamilə müəyyən etmiş, kiçik miqyaslı etnik proseslərin həmin mənzərədə əhəmiyyətli bir dəyişiklik etməsinə imkan yaratmışdır.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesini birinci mərhələdə olduğu kimi ikinci mərhələdə də feodal dağıntılıq şəraitində gedirdi – II minilliyin birinci yarısında ölkə (ümumiyyətlə region) əsaslı türkləşmədən sonra moңqol-tatarların, Əmir Teymurun, qaraqoyunluların və ağqoyunluların hücumuna məruz qalmışdı ki, həmin hücumlar Azərbaycanda türk etnoslarının sıxlığını gücləndirsə də, sosial, siyasi, mədəni stabiləşməyə mane olur, artıq qeyd etdiyimiz kimi, xalqın təşəkkülü prosesini ləngidirdi. Bir-birinin ardınca Azərbaycana axışan türk tayfaları özlərilə əsrlər boyu yaşamış olduqları, yaxud Azərbaycandan Türkünə qədər keçib gəldikləri yerlərin həyat tərzini, etnoqrafiasını, az-çox fərqli mədəniyyətlərini, dünyagörüşlərini, hətta tə-

ponimiyasını gətirirdilər. Və onlar yeni coğrafi şəraitə nə qədər sürətlə uyğunlaşsalar da, özlərinə məxsusluqlarını da qoruyub saxlamağa çalışırdılar...

Bələliklə, orta əsrlərin sonlarına doğru – XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində türklərin çəkisi sürətlə artdı. Və onlar Azərbaycan cəmiyyətinin mütləq əksəriyyətini təşkil etməyə, müxtəlif dövlətlər qurmağa, mərkəzləşməyə (konsentrasiyaya) başladılar. Bununla da Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixində ikinci mərhələ bitib üçüncü mərhələnin bir sıra əlamətləri meydana çıxdı...

... Azərbaycan xalqının formalaşması tarixində üçüncü – sonuncu (hələdici!) mərhələ XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərindən başlayır. Və məhz həmin tarixin hökmüdür ki, bu zaman Azərbaycan Səfəvilər dövləti yaranır... Səfəvilər dövlətini, görünür, birinci növbədə Azərbaycan türklərinin (ümumən cəmiyyətinin) etnosiyasi, ideoloji-mənəvi birləşmə, mərkəzləşmə ehtiyacı doğurdu.

Səfəvi dövlətinin banisi I Şah İsmayılın sosial bazasını, professor Oqtay Əfəndiyevin göstərdiyi kimi, eyni bir milli maraq ətrafında birləşmiş müxtəlif oğuz tayfaları (ustacı, şamlı, əfşar, türkmən, bayat, təkəli, zülqədər, qacar, varsaq, rumlu...) təşkil edirdilər. Təbii ki, həmin tayfalar bir-birindən o qədər də fərqlənmirdilər... Onlar Səfəvilərdən əvvəl də bu və ya digər dərəcədə siyasi ittifaqda olmuş, xüsusilə Qaraqoyunluların, Ağqoyunluların dövründə daha sıx birləşmişdilər. Və bu baxımdan Səfəviləri hətta özündən əvvəlki Azərbaycan dövlətlərinin bilavasitə varisi hesab etmək olar. Lakin onu da etiraf etmək lazımdır ki, XV əsrdəki kimi, Səfəvilər dövründə də müxtəlif Azərbaycan türk tayfaları hakimiyyət uğrunda mübarizədən əl çəkməmişdilər, yerli hakimlər – tayfa başçıları həm bir-birləri ilə münafişəyə girir, həm də Səfəvilər sarayının intriqalarını fəal iştirak edirdilər.

I Şah İsmayıl (və onun xələfləri) yalnız hakimiyyətlərinin əsas dayağı olan türk tayfalarına deyil, ölkə daxilində bu və ya digər dərəcədə nüfuzə malik qeyri-türklərə də həm sarayda, həm də orduda müəyyən yer verirdilər. Bu baxımdan təlaşıları, kürdləri xüsusi qeyd etmək lazım gəlir... Əlbəttə, Səfəvilərin həmin siyasəti təsadüfi deyildi. Azərbaycan cəmiyyətinin etnosiyasi təməkləşmə ehtiyacından irəli gəlirdi. Və dövlət quruculuğu sahəsində böyük istedadlı olan Səfəvilər bu ehtiyacı nəzərə almaya bilməzdilər... I Şah İsmayıl (və onun xələfləri!) tərəfindən əsas qoyulmuş dövlətin kifayət qədər güclü ideologiyası vardı, «qızılbaşlıq» adlandırılan bələhəmin ideologiya köçəri türk əsilzadələri arasında geniş yayılmışdı. Ona görə də Səfəvilər böyük bir coğrafiyada – Azərbaycanda (və həmhüddud regi-

onlarda) yaratdıqları dövləti idarə etmək üçün təcridən ordudan daha az istifadə edirdilər. Əslində, haqqında söhbət gedən «qızılbaşlıq» ideologiyası ordunun özündə də böyük birləşdirici rolə malik idi.

Səfəvilər dövlətinin Azərbaycan dövləti olduğuna şübhə etmək, onu ümumiyyətlə (?) İran dövləti saymaq özünü qətiyyənlə doğrultmur – O.Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi, dövlətin əsasını qoyanlar da, onun yüksəlişini təmin edənlər də Azərbaycanda artıq məskunlaşmış köçəri türk tayfaları idilər; Səfəvilərin dövlətçilik düşüncəsi, inzibati idarə sistemi bütünlüklə qədim türk dövlətçilik ənənələrindən irəli gəlirdi. Və dövlətin mərkəzi olan Təbrizdə (o cümlədən də, sarayda), orduda türkcə danışdılar. I Şah İsmayıl (və onun xələfləri) ənənəni «pozaraq» bir sıra fərmanlarını farsca deyil, məhz türkcə vermişdilər...

Azərbaycan Səfəvilər dövləti bir əsrdən sonra – XVI əsrin sonu XVII əvvəllərində öz tarixi tipologiyasını itirsə də, Azərbaycan xalqının formalaşmasında, demək olar ki, hələdici rol oynadı. XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ümumiyyətlə rəğonda nə qədər böyük siyasi hərəmərçlik olsa da, xalqın etnik, sosial-siyasi mədəni konsentrasiyası prosesi kəsilmədi, bu və ya digər şəkildə davam etdi. Hətta Azərbaycanın xanlıqlara parçalandığı XVIII əsrin ikinci yarısında da Azərbaycanın mənəvi-ruhi bütövlüyü güclənməkdə idi.

... Azərbaycan xalqının formalaşması geniş miqyaslı milli İntibah hərəkatı ilə müşayiət olunurdu... Yalnız belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının şəcəvləri meydana çıxdı: «Koroğlu» eposu, xüsusi yaradıcılıq enerjisinin məhsulu olan aşıq sənəti, xalq dastanları... Və həmin əsasda formalaşan milli yazılı ədəbiyyat M.V.Vidadi, M.P.Vaqif... Azərbaycan İntibahı yalnız dil, ədəbiyyat və mədəniyyəti əhatə etmirdi, bütünlükdə milli təfəkkürü, xalqın ruhunu hərəkatə gətirmişdi. İtaliya, Fransa, İspaniya... İntibahı kimi, Azərbaycan İntibahı da xalqın etnososial, siyasi-ideoloji mədəni təməkləşməsinin on mühüm göstəricilərindən biri sayıla bilər.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan dili – Azərbaycan türkcəsi demokratik təfəkkürün ifadə forması olaraq yalnız azərbaycanlılar arasında deyil, Azərbaycanda yaşayan digər xalqlar arasında da geniş yayılmış ünsiyyət vasitəsi idi. Ermənilər, gürcülər, dağıstanlılar... Azərbaycan sənətkarlarını təqlid edərək Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaradır, möhtəşəm Azərbaycan İntibahının təsirini öz üzərlərində hiss edirdilər. Və onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan İntibahının bütün gücü ilə tozahtır etdiyi XVII-XVIII əsrlərdə İran mədəniyyəti, demək olar ki, təməklü dövrü keçirirdi – bu da milli təşəkkül-

formalaşma mərhələsində azərbaycanlıların iranlılardan (farslardan) tamamilə fərqli bir etnokulturoloji həyat yaşadığını göstərirdi...

Azərbaycan İntibahı, hər şeydən əvvəl, ölkənin daxili oyanışını təmin edir – müxtəlif vilayətlər, regionlar mədəni-mədəni baxımdan yüksəlir. Klassik (ümumşorq mədəniyyətinin hadisəsi olan!) şəhərlər dağılır. Bunun əvəzində isə həm köndin etnokulturoloji rolu güclənir, həm də milli-məzmunlu yeni şəhərlər salınır. Yalnız belə bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif kimi böyük sənətkarları məhz kənd yetişdirir... Azərbaycan İntibahı milli xarakteri etnik (mifoloji) təfəkkür əsasında tərbiyə edir, qədim (ümumi) türk düşüncəsi yaradıcılığın etnotipoloji əsasında dayanır. Və «arxaik» janrlar xalq şəri şokilləri yazılı ədəbiyyatın geniş istifadəsinə verilməklə yanaşı, klassik (ümumşorq) şer janrlarında da formanın «demokratikləşdirilməsinə» əhəd edilir.

Azərbaycan ədəbiyyatının (və ədəbi dilinin) demokratikləşməsi, yaxud xəlqiləşməsi həmin sahədəki standartların, normaların pozulması ilə müşayiət olunmur. Əksinə, milli (daha doğrusu, milliləşmiş!) təfəkkür özünün daha mükəmməl formalarını, modellərini yaradır. Və dilin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin demokratik əsaslar üzərində «yeni-dən təşkil»i xalqın etnokulturoloji təməkləşməsi prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

... Azərbaycan xalqının formalaşması, heç şübhəsiz, etnoqrafik, sosial-siyasi, mədəni... məsələləri özündə ehtiva edən müərkəb bir prosesdir. Buraya antropoloji məsələlər də aiddir... Ə.S.Sumbatzadə R.M.Qasimovanın «tədqiqat»larına əsaslanaraq göstərir ki, türk tayfalarının Azərbaycana təxminən on üç əsr davam edən axını, yerli avtohton əhali ilə qarışması azərbaycanlıların antropoloji simasının hər hansı köklü dəyişməsinə gətirib çıxarmadı – bunun əksinə olaraq, gəlmə türk tayfaları nəinki öz dillərini qoruyub saxladılar, çyni zamanda onu avtohton əhali arasında geniş yaymağı bacardılar...

Əlbəttə, bu mülahizə tamamilə yanlıştır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, hələ hun-qırçaqların yürüşləri dövründə Azərbaycanın qədim əhalisi Şimal və Conuba doğru sıxışdırılmış, müəyyən hissəsi isə yaşayış üçün qeyri-münasib yerlərdə daldalanmışdı – bu isə o demək idi ki, gəlmə türk tayfaları, xüsusilə oğzular heç bir «avtohton əhali» ilə qaynayıb-qarıxa, onların antropoloji əlamətlərini qəbul edə bilməzdilər... İkincisi, necə olur ki, I minilliyin ortalarında sayı sürətlə azalan, etnososial proseslərdə get-gedə daha passiv iştirak edən qədim azərbaycanlıların antropoloji xüsusiyyətləri Azərbaycan, ümumiyyətlə, Ön Asiyaya axışan on, hətta yüz minlərlə türklər tərəfindən qəbul edilir?

... Və nəhayət, necə təsəvvür etmək olar ki, qədim dövrlərdə Azərbaycanca mövcud olmuş müxtəlif mənşəli dillərin heç biri Azərbaycanda məskunlaşan türklərin dillərinə təsir etmir, ancaq onların antropologiyasını əsaslı şəkildə dəyişdirir?..

Məsələ burasındadır ki, türklərin Azərbaycanda (və həmhüdəd regionlarda) məskunlaşdığı min ildən artıq bir dövrdə, hun-qırçaqların müəyyən əlaqələrini nəzərə almasaq, əzsaylı avtohton əhali ilə ehtiva bir etnososial münasibəti olmamışdır. Türklər təcrid olunmuş qeyri-türk mənşəli etnoslarla bu və ya digər şəkildə kontakta girməyə heç zaman xüsusi ehtiyac duymamış, yalnız həmin təcrid olunmuş etnoslar hər hansı sahədə (məsələn, hərbi sahədə) öz xidmətlərini təklif edərkən onlardan istifadə edilmişdir. Azərbaycanın qədim cəmiyyətinin müxtəlif mənşəli qalıqları ən gec I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərindən etibarən ölkədə demək olar ki, heç bir sahədə nüfuzə malik deyildilər... Lakin Səfəvilər dövründə, eləcə də sonralar Azərbaycanın qərbində köçəri həyatı yaşayan kürdlər məskunlaşmağa başladılar ki, onlar da öz dillərini, adət-ənənələrini saxlamaqla yanaşı, Azərbaycan türklərinin sosial-siyasi, mədəni təsiri altında idilər. Ümumiyyətlə, XVI-XVIII əsrlərdə sürətlə formalaşan Azərbaycan xalqının etnik-kulturoloji əsaslarını Azərbaycanda məskunlaşmış türklər təşkil edirdilər...

Bizim fikrimizcə, Azərbaycanın müasir etnik-etnoqrafik mənzərəsi XVII-XVIII əsrlərdə müəyyən olmuş, ondan sonra əsaslı bir dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Görünür, burada yalnız ermənilərin XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq təcavüzkar siyasi məqsədlərlə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, o cümlədən də, Dağlıq Qarabağda məskunlaşdırılması istisna təşkil edir... Lakin məhz həmin dövrdən sonra ölkənin siyasi mənzərəsi çox tez-tez dəyişmiş, Azərbaycan müxtəlif dövlətlərin tərkibinə daxil olmuşdur ki, bu da xalqın formalaşması, heç şübhəsiz, kifayət qədər mənfəti təsirini göstərmişdir.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixinin ikinci mərhələsində olduğu kimi, üçüncü mərhələsində də sosial-ideoloji məsələlərlə, əsasən, İslam dini məşğul olur, özünə bu və ya digər dərəcədə mövqə qazanmaq istəyən hər hansı digər dünyagörüşü formasını qətiyyətlə sıxışdırırdı. Hətta Azərbaycan İntibahının yüksək mərhələlərində belə son sözü o (İslam dini) demişdir. Ona görə də dövrün böyük düşüncə sahibləri belə özlərini azərbaycanlı, Azərbaycan türkü (hətta ümumən türk!) deyil, artıq qeyd etdiyimiz kimi, müsəlman (əhli-müsəlman) adlandırılmaqda davam etmişlər.

... Azərbaycan xalqının formalaşması yalnız müxtəlif türk (və bir sıra qeyri-türk) tayfalarının etnokulturoloji mərkəzləşməsinin nəticəsi

olaraq bir inteqrasiya prosesi olmaqla qalmırdı, cəmi zamanda müəkkəb bir diferensiasiya prosesi idi. Belə ki, oğuz türkləri orta əsrlərin sonlarına doğru üç əsas coğrafiyada məskunlaşaraq sosial-siyasi, kulturaloji baxımdan fərqlənməyə başladılar. Və nəticə etibarilə, üç türk-oğuz xalqı formalaşdı: türkmənlər, Azərbaycan türkləri (azərbaycanlılar) və Anadolu türkləri... Lakin XVII-XVIII əsrlərdə həmin xalqlar arasında etnoqrafik, mədəni, siyasi sərhədlər o qədər də müəyyən deyildi, hətta bir sıra türk-oğuz tayfaları öz milli-siyasi mənsubiyyətlərini təyin etməmişdilər.

Beləliklə, XVIII əsrdə Azərbaycan xalqının I minilliyin ortalarından başlayaraq təşəkkül prosesi sona çatır – həmin prosesin nəticəsi olaraq türk mənşəli Azərbaycan xalqı formalaşır ki, onun etnik tərkibinə hun-qıpçaq, oğuz türkləri (və bir sıra azsaylı qeyri-türk mənşəli etnoslar) daxil olurlar. Eyni zamanda, azərbaycanlıların yerləşdikləri coğrafiyanın həddləri müəyyənləşir ki, həmin coğrafiya tədricən müxtəlif dövlətlərin ərazisinə çevrilsə də, məhz azərbaycanlılara (Azərbaycan superetnosuna) məxsusdur.

II. ETNİK ÖZÜNÜDƏRKDƏN MİLLİ ÖZÜNÜTƏSDİQƏ

I. AZƏRBAYCANDA MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK TƏFƏKKÜRÜNÜN FORMALAŞMASI

Hər bir xalqın ən böyük əsəri onun müstəqil dövlətidir – bu və ya digər dərəcədə müstəqil dövləti (və milli dövlətçilik təfəkkürü!) olmayan xalq özünü – yaradıcılıq potensialını tam gücü ilə, bilavasitə ifadə etmək imkanlarından məhrumdur.

Azərbaycanda dövlətçiliyin biri digəri ilə genetik baxımdan əlaqəsi olmayan aşağıdakı tarixi tipləri barədə bəhs etmək mümkündür:

I. Qeyri-müəyyən dövlətçilik (e.ə. V minillikdən e.ə. minillikdə qədər).

II. Qafqaz dövlətçiliyi (e.ə. III minillikdən e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə qədər).

III. İran dövlətçiliyi (e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərindən eramızın I minilliyin ortalarına qədər).

IV. Azərbaycan türk dövlətçiliyi (I minilliyin ortalarından sonra).

Azərbaycan milli dövlətçilik təfəkkürünün əsas mənbəsi qədim türk dövlətçilik mədəniyyətidir. Və onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk dövlətinin özü də daha qədim dövrlərin dövlətçilik ənənələrinin varisidir (məsələn, Altay imperiyasının)... Qədim türk dövləti dedikdə, birinci növbədə, yeddi-səkkiz yüz illik bir dövrü əhatə edən hun-türk dövləti (imperiyası) nəzərdə tutulur. Avrasiyanın Şərqi Qərbinə doğru uzanan həmin dövlət-imperiya, görünür, qədim dövrün sonlarında Azərbaycanın Şimalını da əhatə etmişdi. Əgər belə olmasaydı, hun-qıpçaqlar III-V əsrlərdə Qafqazda bu qədər möhkəm etnosiyasi mövqeyə malik ola bilməz, ərəb-müsəlman hücumları dövründə onlara qarşı uzun müddət ciddi müqavimət göstərməyi bacarmazdılar. Hər halda III-VII əsrlərdə Azərbaycanın əsasən Şimalında kifayət qədər güclü hun-qıpçaq dövləti olmuşdur ki, Azərbaycan tarixçiləri bu barədə nə isə inadla susduqları halda, erməni, gürcü tarixi üzrə mütəxəssislər ara-sıra (təbii ki, istəmodən!) ona işarə edirlər.

Gümanları, ehtimalları bir tərəfə buraxıb türk dövlətçilik mədəniyyətinin Azərbaycanla sıx bağlı daha bir tarixi təkamül mərhələsi

üzərində dayanacaq: bu, qədim türk dövlətinin bilavasitə davamı olan türk-müsəlman dövlətidir ki, oğuz-səlcuqlarda birinci növbədə təzahür edir. Onlar Azərbaycanda geniş yayılaraq nəinki Azərbaycan xalqının etnik əsaslarını təşkil edir, eyni zamanda bu və ya digər dərəcədə müstəqil türk-müsəlman dövlətləri qururlar ki, onların içərisində ən möşhuru XII-XIII əsrlərə aid Atabəylər dövlətidir.

Oğuz-səlcuqların Azərbaycanda (və həmhüddud regionlarda) yayılaraq ölkənin idarəsini öz əllərinə almaları «Dədə Qorqud» eposunun əsas mövzusuudur. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixçiləri həmin eposu bu baxımdan araşdırmaq əvəzinə, yəni də «qədim qat»lara cənməyə çalışmış, real epizodlarda belə türklərin mifoloji görüşlərini axtarmışlar. «Kitabi-Dədə Qorqud» sübut edir ki, oğuz-səlcuqların orta əsrlər üçün həqiqətən ideal dövlət quruculuğu təcrübəsi olmuşdur... Dövlətin başında xanlar xanı dayanır – o, nüfuzlu, müdrik bir şəxsdir. İdarəçilik işinə onun böylər bəyisi olan xan rəhbərlik edir. Vaxtaşırı olaraq xanlar xanının yanında Oğuz böylərinin yığıncağı çağırılır ki, əyalətlərdə baş verən hadisələr, ümumi vəziyyət məhz həmin yığıncaqlarda müzakirə edilir. Oğuz cəmiyyətində köçəriyyənin əlamətlərinə də rası gəlinir, lakin mükəmməl (və elastik!) idarəçilik iyerarxiyası dövlətin dağılmasına qətiyyət imkan vermir... Həmin dövlət idarəçiliyi, mədəniyyəti, artıq qeyd etdiyimiz kimi, müsəlman türklərinə qədim (tanrıçı) türklərdən keçmişdi. Bununla belə müsəlman türkləri orta əsrlərin bir sıra dövlət idarəçiliyi təcrübələrini də tədricən mənimsəmişdilər.

Beləliklə, eramızdan əvvəlki minilliklərin mənşəyi mübahisəli dövlətlərini nəzərə almasaq, II minilliyin ortalarına qədər Azərbaycanda biri digərinin bilavasitə varisi olan aşağıdakı dövlətçilik mədəniyyətləri mövcud olmuşdur:

1. Qədim (ümum) türk (hun-qırpaq) dövlətçilik mədəniyyəti.
2. Türk-müsəlman (oğuz-səlcuq) dövlətçilik mədəniyyəti.

... Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün müəyyənləşməsində I Şah İsmayılın yaratdığı Səfəvilər dövləti xüsusi mərhələ təşkil edir. Səfəvilərin araydırıcısı O.Əfəndiyev göstərir ki, Azərbaycanda biri digərini əvəz edən Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Qızılbaş – Səfəvi dövlətlərini məhz azərbaycanlılar qurub yaratmışdılar, bu dövlətlər arasında bilavasitə tarixi varislik əlaqəsi mövcud idi.

Səfəvilərin İran dövləti deyil, məhz Azərbaycan dövləti olmasını sübut edən bir sıra dəlillər vardır ki, bunların içərisində dövlətin (xüsus-

silə onun banisi I Şah İsmayılın) dil, mədəniyyət siyasəti daha çox maraqlıdır. Belə ki, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular kimi Səfəvilərin sarayında, ordusunda geniş yayılmış ünsiyyət vasitəsi məhz Azərbaycan türkcəsi idi. Və türk-oğuz mədəniyyətindən Azərbaycan mədəniyyətinə keçid də Səfəvilər dövründən başlanır – bu elə bir mürəkkəb etnokulturoloji prosesdir ki, qeyri-millətçi ictimai-siyasi, ideoloji şəraitdə gedə bilməzdi. Artıq qeyd edildiyi kimi, Səfəvilər dövründə sarayda xalq ədəbiyyatının, incəsənətinin nümayəndələri xüsusi nüfuza malik idilər. Nəinki XVI əsrdə, hətta XVII, XVIII əsrlərdə belə Şah İsmayıl Xətai xalq sənətkarları – aşuqlar tərəfindən «mürşidi-kamil» sayılırdı. Qurbaninin aşağıdakı sözləri bunu təsdiq edir:

Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahım,
Bir ərzim var qulluğunda, şah, mənim...

Etiraf etmək lazımdır ki, Şah İsmayıl Xətəinin övladları milli dövlət quruculuğu sahəsində qoyulmuş yolu, müəyyənləşdirilmiş ideologiyaya davam etdirə bilmədilər. XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində isə I Şah Abbas Səfəvilər dövlətini, demək olar ki, farsların ixtiyarına verdi. Bu, milli dövlətçilik ənənələrinə, mənsub olduğu xalqa qarşı tarixi xəyanət idi. Və bundan sonra Azərbaycanın bir dövlət tərkibində olan Şimalı ilə Cənubunun yenidən ayrılması üçün şərait yarandı. I Şah Abbas Səfəvilərin mərkəzinə İrana köçürməklə öz sarayını «narahat» regiondan – Azərbaycandan uzaqlaşdırır, lakin Vətəni yadların ayağına verdiyi bərdə düşünmürdü.

... Milli düşüncənin çiçəkləndiyi XVII-XVIII əsrlərdə (Azərbaycan İntibah dövründə!) Azərbaycanın ərazisi, daha doğrusu, azərbaycanlıların yaşadığı ərazi bir neçə dövlətin ixtiyarında idi ki, onların heç biri xalqın – Azərbaycan türklərinin milli ideallarını ifadə etmirdi. Bu, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinin paradokslarından biri idi...

Səfəvilərin süqutundan sonra Azərbaycanda (və həmhüddud regionlarda) bir müddət Nadir şah at oynatdı. Lakin tarix ona az-çox mükəmməl bir dövlət qurmaq səlahiyyəti verməmişdi. Heç bir ideoloji əsas olmayan, yalnız qılınc gücünə yaradılmış dövlətin uzun zaman yaşayacağını düşünmək siyasi sadələşmə idi. Nadir isə dövlət xadiminə, siyasətçiyə çox, qorxmaz bir əsgər, dahi bir sərkərdə olmuşdu.

... Xanlıqlar dövrü Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində olduqca maraqlı (və tamamilə təbii!) hadisədir. Ölkənin bu cür kiçik «dövlətlərə» parçalanmasının əsası XVI əsrdən qoyulmuşdu. Yəni hələ Səfəvilər dövründən etibarən yerli hakimlərin geniş səlahiyyətə

ri, hətta özlərinə məxsus hərbi qüvvələri- qoşunları vardı. Bu, qədim türk dövlətçilik ənənəsindən gəlirdi. Və bu da bir paradoksdur ki, Azərbaycanda oturaq həyatın artıq möhkəmləndiyi dövrdə də köçəri türk imperiyalarının adəti qorunub saxlanmışdı. Biz xüsusilə ordunun birbaşa mərkəzi hakimiyyətə deyil, ayrı-ayrı hakimlərə tabe olması ənənəsini nəzərdə tuturuq ki, bu, yeni tarixi dövrdə Azərbaycan üçün artıq münasib deyildi. Ölkənin «narahət» geopolitik şəraiti bu cür «inzibati sərbəstlik»dən imtina olunmasını israrla tələb edirdi.

... Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün tamamilə süqut etdiyini söyləmək düzgün olmazdı – heç olmasa ona görə ki, kifayət qədər güclü yerli idarə sistemi vardı və «dövlət»in – xanın iradəsi onun bütün təbəələrinin həyatında özünü bu və ya digər dərəcədə hiss etdirirdi. Lakin mərkəzi hakimiyyətin olmaması istər-istəməz dərəcəylə əhval-ruhiyyəsi yaradır, ümummilli proseslərin lazımı miqyasda cərəyanına imkan vermirdi. Xanlıq üsul-idarəsi Azərbaycanı müxtəlif sosial-siyasi «mühit»lərə, mikroregionlara bölməklə, daxili ziddiyyətlər yaratmaqla əslində siyasi baxımdan sahibsiz bir regiona çevirdi. Və bu hadisə o zaman baş verdi ki, Şimaldan Rusiya, Cənubdan isə artıq fərsləşmiş İran dövləti öz hüddullarını genişləndirməklə məşğul idilər. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan dövlətçiliyi ayrı-ayrı kiçik xanlıqların təmsalında həmin dövlətlərin (Rusiyanın, İranın) işğalçılıq xarakterinə qarşı mübarizə aparmaqda idi. Bu amansız mübarizə milli dövlətçilik təfəkkürünün, demək olar ki, darmadağın edilməsi ilə nəticələndi...

XIX əsrin əvvəllərindən dünyanın, eləcə də Şərqlə Qərbin iqtisadi, siyasi-ideoloji münasibətlərinin tarixində olduqca qaynar bir dövr başlayır. Məhz bu dövrdə qabaqcıl Şərq mütəfəkkirləri milli birlik, ictimai ittifaq, müstəqil dövlətçilik ideyaları üzərində daha ardıcıl, daha intensiv düşünməyə ehtiyac duyurlar. Azərbaycanda bu cür mütəfəkkirlər kifayət qədər çox olmuşlar: A.Bakıxanov, M.F.Axundov, Ş.C.Əfqani ...

A.Bakıxanov, xüsusilə M.F.Axundovun dövlətçilik görüşləri barədə bu və ya digər dərəcədə bəhs olunmuşdur. Lakin bizim fikrimizcə, yeni dövrdə Şərq xalqlarının, o sıradan Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik axtarışlarının ideoloji əsaslarını əks etdirən nə A.Bakıxanov, nə də M.F.Axundov, məhz Şeyx Cəmaləddin Əfqani olmuşdur.

Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərindən etibarən dünyanın texnoloji, ictimai-mədəni, ideoloji «tarazlığı» qarşısının alınmaz bir sürətlə pozulmağa başladı – hər cəhətdən irəli getmiş Qərbin hər cəhətdən geri qalmış Şərqi müxtəlif formalarda müdaxilələri onu (Şərqi) təd-

ricən silkələdi, hərəkətə gətirdi. Və Şərqin Qərb qarşısında heyrəti, əzəddüdləri, müxtəlif xarakterli reaksiyaları get-gedə daha fəal bir şəkildə təzahür etdi ki, həmin təzahürlərin ən intensivini, heç şübhəsiz, C.Əfqaninin fəlsəfi-ideoloji yaradıcılığı idi – geri qalmış Şərqlə irəli getmiş Qərbin yeni dövrdəki çoxtərəfli münasibətlərinin tarixi xarakterini obyektiv şəkildə məhz həmin fəlsəfi-ideoloji yaradıcılıqda öz ifadəsini tapmışdır.

C.Əfqani müxtəlif ölkələrdə yaşamış, müxtəlif dövlətlərin başçıları (İran Şahı, Türkiyə sultanı, Rus çarı...) ilə görüşüdü xüsusilə müsəlman Şərqinin gələcəyi barədə söhbətlər etmiş, istər həmin ölkələrin, istərsə də Qərbin böyük ideya-fikir adamları ilə müxtəlif mövzularda fəlsəfi polemikalar aparmış, özünün ya bilavasitə, ya da fəsilvasitə ideya davamçıları yetirmişdir. Ona görə də C.Əfqaninin fəlsəfi-ideoloji yaradıcılığı barədə danışarkən mütəfəkkirin yalnız əsərlərindən çıxış etməklə kifayətlənmək olmaz, onun tələbələrində yaşayan «ruh»unu da dindirmək lazım gəlir. Çünki yeni dövrün böyük müsəlman filosofunun XIX əsrin ikinci yarısında təbliğ etdiyi ideyaların çoxu XX əsrin əvvəllərində (yeni tarixi şəraitdə!) müsəlman Şərqudə, eləcə də Azərbaycanda) geniş yayılaraq ictimai-siyasi proseslərə əhəmiyyətli (hətta demək olar ki, həlledici!) təkan vermişdir ki, həmin ideyalardan mühüm «milli vəhdət fəlsəfəsi»dir.

Əsasən panislamist kimi tanınan, çox hallarda panislamizmin bəzi sayılan C.Əfqaninin eyni zamanda «milli vəhdət fəlsəfəsi»nin müəllifi kimi məşhurlaşması nədən irəli gəlirdi? – sualına cavab verəndə o qədər də çətin deyil. Məlum olduğu kimi, yeni dövrdə (XVII əsrdən sonra) müsəlman Şərqudə aparıcı ideologiya müsəlmançılıq, yaxud, ümmətçilik idi, digər ideologiyalar həmin ideologiyadan çıxırdı, istər-istəməz onun «semantika»sını daşıyırdı. C.Əfqaninin böyüklüyü onda oldu ki, belə bir dövrdə «milli vəhdət fəlsəfəsi»ni çox cəsarətlə irəli sürüb hər bir müsəlmanın eyni zamanda bir türk, fars, ərəb, yaxud hind olduğunu dedi...

Ümumiyyətlə, XIX əsr (və hətta XX əsrin əvvəlləri) müsəlman Şərqudə ümmətçiliklə millətçilik arasında «dialoq»un geniş sosial-əyasi münasibətlər sferasına çıxdığı dövrdür. Həmin dövrdə o xalqlar milli özünüdərk prosesini tam dərəcə ilə yaşayırlar, onlarda milli dövlətçilik düşüncəsi lazımı keyfiyyətdə qoralarlır. Müsəlman xalqları fərdən Azərbaycanlılar bu baxımdan xüsusilə fərqləndirilirdi...

Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərindən etibarən müsəlman Şərqudə dini ideologiyaya Qərblə – Qərb təfəkkür tərzii ilə üz-üzə dayanmalı oldu. Və həmin ideologiyadan tələb olundu ki, Qərbin nə üçün

inkışaf etdi Şərqi əsarət altına aldığı, Şərqi isə get-gedə daha çox əsarət altına düşdüyünü izah etsin... İslam idoloqları həmin təlabata cavab vermək imkanına malik deyildilər, ona görə belə bir təsəvvür (mif!) yaratmağa çalışdılar ki, Qərbin şərqi qarşı istifadə etdiyi «təcavüz» metodları qeyri-etik metodlardır. Qərb ümumiyyətlə oxlaqsızlıq mənbəyidir... C.Əfqani bu cür asan yol (mif yaratmaq yolu!) tutmaq istəmədi – o qəbul etdi ki, Şərqi xalqları Qərb xalqlarından geri qalmışdır. Və bu, iddia! Şərqi filosofu üçün böyük qələbə idi...

Həmin «qələbə»dən (əslində, məğlubiyyətdən!) sonra C.Əfqani belə bir suala cavab verməli idi ki, şərqi geri qalmasında İslam dininin günahı, yaxud Qərbin irəli gətməsində Xristian dininin xidməti nədən ibarətdir? ... Böyük mütəfəkkir müxtəlif tarixi faktlara əsaslanaraq göstərir ki, «kristər müsəlman, istər xristian və ya bütperəst olsun, fərqi yoxdur, bu dini təbiyə sahəsində millətlərin əvvəlki barbarlıqdan qurtulub daha qabaqcıl bir mədəniyyət səviyyəsinə doğru irəlilədiklərini inkar etmək də mümkün deyildir». Və beləliklə müxtəlif məşəli xalqlar arasında kifayət qədər uğurla yayılan dinlər, o cümlədən də İslam dini ilk dövrlərdə güclü fəlsəfi ruha malik olduğu halda, sonralar (görünür, orta əsrlərin sonlarında), filosofun fikrincə, anti-fəlsəfi məzmun kəsb etməyə, hətta vicdan əzadlığını (fəlsəfəni!) boğmağa, etimləri simasızlaşdırmağa başladı. Ona görə də C.Əfqani Şərqi geri qalmasının səbəbini İslamda deyil, «cahil təfsirçilərin İslama etdikləri əlavələr»də görür.

Ümumiyyətlə, hər şeydən əvvəl, İudaizm, buddizm və xristianlıqdan fərqli olaraq İslam dünyanın daha ağıllı dövründə, yəni, zəkanın (fəlsəfənin) ibtidai inamları, mifologiyaları sıxışdırıldığı bir dövrdə formalaşdığına görə əvvəlki dünya dinlərindən daha çox fəlsəfi olmuşdur; ikincisi, İslam həm təşəkkül-formalaşma, həm də yayılma mərhələsində (ictimai süura yiyələnmə) prosesində əvvəlki dinlərin, dünyagörüşlərin progressiv təsirini öz üzərində hiss etdiyi üçün dünyaya həmin dinlərdən, dünyagörüşlərdən daha açıq olmuş, fikir plüralizminə kifayət qədər geniş imkan vermişdir; üçüncüsü, müxtəlif etnik məşəyə, etnopsixologiya və etnik dünyagörüşlərinə mənsub xalqlar (ərəblər, farslar, türklər və b.) tərəfindən bir neçə əsr ərzində (və İslam qədərki zəngin düşüncə mədəniyyəti əsasında!) qəbul edilən İslam istər-istəməz çevik təfəkkür mühitləri ilə hesablaşmalı olmuşdur...

C.Əfqani mühafizəkar İslam ruhanilərindən, «filosof»larından fərqli olaraq, müsəlman Şərqi (ümumən Şərqi!) Qərb elmi, mədəniyyəti, həyat tərzinə qarşısına cəsarətlə çıxmasını tələb edirdi. Şərqi

dövlətlərinin despot hökmdarına məsləhət görürdü ki, dövlətin idarə olunmasında demokratiyaya şərait yaratsınlar, xalqın təbii tarixi istedadını boğmasınlar...

C.Əfqani Şərqi Qərbdən geri qalmasının səbəbini despotizm, yuxarıdan aşağı zülm, ədalətin, insafın, mürtəbatın olmamasında görür. Və Dağıstanıya məktubunda daha sonra yazır: «Mənim möhtərəm dostum, bu məktubda yazdıklarım İranda indiki vəziyyətinə aiddir. Qeyd etmədiyim şeyləri də bu minvalla müqayisə edə bilərsiniz, tək bizim məmləkətin bütün müsibətlərinin səbəbinin zülm olduğu sizə aydın olsun». Böyük mütəfəkkir onu da əlavə edir ki, əgər Osmanlı dövləti Bosniyada, Hersoqovinada və Bolqarıstanda ədalətli və insafli dövlət kimi tanınmış olsaydı, o ölkələr Osmanlı sultanəti tərkibində qalardı...»

C.Əfqani müsəlman xalqlarının həm ideya-mənəvi vəhdətindən, həm də onların etnolingvistik müxtəlifliyindən danışırdı. Müsəlman Lüteri Qərb jurnalistlərindən birinə verdiyi müsahibədə deyirdi ki, «müsəlman xalqları öz aralarındakı itiləflərə baxmayaraq bir-biri ilə o dərəcədə birləşmişlər ki, bir ölkədə gedən islahat, sözsüz, digər müsəlman ölkələrində də öz təsirini buraxacaqdır. İrandıların yeni mədəniyyəti qəbul etməyə və onu yaymağa zəmini və gücləri vardır. Buna görə də İranda gedən islahat və dəyişikliklər tezliklə digər müsəlman ölkələrinə də təsir edəcəkdir». İslam Şərqi Qərb mədəniyyətini qəbul etməsində də İranda xüsusi rol oynayacağı fikri C.Əfqaninin İran cəmiyyətinin potensial progressivliyinə dərin inamının nəticəsi idi. Görünür, həmin fikrin meydana çıxmasının bir səbəbi də o idi ki, İran Türkiyədən və ərəb ölkələrindən fərqli olaraq müxtəlif müsəlman xalqlarının birlikdə yaşadıkları, milli məhdudluqdan uzaq bir məmləkətdir.

Böyük mütəfəkkir müsəlman Şərqi ilk dəfə «milli vəhdət fəlsəfəsi»ni dini birlik cəmiyyətinə qarşı qoymaqla kifayətlənmir, həmin fəlsəfənin kifayət qədər müfəssəl şərhini verir. «Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti» traktatında yazır: «Həç şübhə yoxdur ki, dil birliyi, yəni milli birlik dini birlikdən daha möhkəm və sabitdir. Çünki dil az müddət ərzində dəyişməyi və başqası ilə əvəz olunmağa qəbul etmir. Din isə belə deyil. Tarix göstərir ki, eyni dildə danışan bir millət min il ərzində öz dilinə ciddi xələf gətirmədən dinini dəyişir, başqası ilə əvəz edir.

Buna görə də dil birliyindən yaranan əlaqə və ittifaqın təsiri dini əlaqələrin təsirindən daha güclüdür». Ümumiyyətlə, C.Əfqani dilin fəlsəfi mahiyyəti barədə nəinki müsəlman dünyası, bütövlükdə dünya

üçün maraqlı (və orijinal!) mülahizədən söyləmişdir. Həmin mülahizələrin əsası ondan ibarətdir ki, «dil birliyi olmasa, milli vəhdətin həqiqi mahiyyəti və həyat gücü ola bilməz... O, müxtəlif məzhəbə qulluq edən tayfaları, müxtəlif arzularla yaşayan qəbilələri vahid bir millət bayrağı altına soslayan, onların gücünü-qüvvəsini birləşdirib bir məqsədə yönəldən, ictimai qüsurları birlikdə dəf etməyə, milli çətinlikləri birlikdə aradan qaldırmağa çalışan, ümumxalq səadətinə nail olmaq, müsbət və bəd xətlərdən nicat yolları arayıb tapmaq üçün hamını yekdilliklə, həmrəy olmağa dəvət edən, gözəl yaşayışdan ibarət təzə həyata qovuşdurən, vətəndaşların öyünlərinə istiqlal donu geydirən əsas vasitədir». Böyük Şərq filosofu sonra göstərir ki, «dil birliyi bütün bu məziyyətlərə ancaq o zaman sahib ola bilər ki, ayrı-ayrı fərdlərin dilindən təşəkkül tapmış milli dilin qorunması və zənginləşməsi üçün lazım olan hər şey edilsin. Millətin ayrı-ayrı təbəqələrinin ifadə və istifadəsi üçün möhtac olduğu bütün istilahları və kəlmələri ahəngdarlıqda təmin edə bilməyən dil o millətin fərdlərini tənqiddən qurtarıb onların birliyini yarada bilməz... Əgər bu təbəqələr hər hansı bir millətdə mövcud olmasa, əlbəttə, o millətin fərdləri arasında məişət və həyatı əhəmiyyəti əlaqələr get-gedə qırılır və millət məhv olur. Nəticədə o millətin üzvləri digər millətlə birləşər...». Və nəhayət, C.Əfqani onu da qeyd edir ki, «cəm və maarif əgər millətin öz ana dilində tədris olunarsa, onların öyrənilməsi daha asan olur, beyinlərdə daha tez həkk edilir, daha gec unudular, elmlərin dəqiqliyinə daha artıq vəqif olunur... Bundan əlavə mədəniyyətin təsisi, millətin möhkəmlənməsi və milli birliyin davamı üçün vacibdir ki, o millətin müxtəlif təbəqələri ali təbəqənin öyrəndiyi məlumatlardan bəhrəsiz qalmasın, fayda verməyi, fəyzə yetməyi həyat tələbatı kimi qəbul etsin...».

Böyük mütəfəkkir ümidir ki, «müsəlman aləminin tənəzzülü, pozuqluğu əvvəlcə din başçıları, uləmalarda əmələ gəlmiş, sonra ümmətə sirayət etmişdir». Ona görə də təbii ki, müsəlman Şərqində təlim-tərbiyə işini yuxarıdan başlamaq lazım gəlirdi, alim-üləmalara fəlsəfi təfəkkürdən məhrum bir məmləkətin ümmətini tərbiyə etmək mümkün deyildi... Çünki «insanda insanlıq oyadan, insan ləyaqətini bəyan edən, insanı doğru yola istiqamətləndirən fəlsəfədir. Mənevə tənəzzülə uğrayan millətin, hər şeydən əvvəl fəlsəfi ruhu zərər çəkir, bundan sonra ayrı-ayrı elmləri və ədəb-ərkan qaydaları tamam yox olub aradan çıxır». Həmin mülahizəsində C.Əfqani faktiki olaraq «xalqın dindən asılı olmadığını, mədəniyyət qanunlarının dini cəhətlərdən törəmədiyini» söyləyən İ.Kantın əxlaq fəlsəfəsinə yaxınlaşırdı. Və ümumiyyətlə, bir sıra müqayisələr Şərq filosofunun özündən bir əsr

əvvəl yaşamış Qərb filosofundan ya bilavasitə, ya da dolayısı ilə öyrəndiyi qənaətinə gəlməyə hər cür əsas verir.

C.Əfqaninin müsəlman Şərqini tənəzzüldən xilas etmək uğrunda apardığı ideya mübarizəsi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yalnız davam etdirilmədi, həm də daha da genişləndi – əsası C.Əfqani tərəfindən qoyulmuş ideyalar XX əvvəllərinin (yeni tarixi şəraitin!) mütəfəkkirləri tərəfindən aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirildi: milliləşməli, islamlaşmalı, müasirləşməli... Şərq tənəzzüldən xilas etməyin bu məşhur formulu gərgin fəlsəfi-ideoloji axtarışlar prosesində müəyyən olmuşdu ki, həmin prosesin mənbəyində müsəlman Şərqinin böyük mütəfəkkiri C.Əfqaninin sözü geniş mənasında inqilabi təfəkkürünün dayandığını söyləmək üçün, elə bilir ki, hər cür əsas mövcuddur.

Və qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda, Türkiyədə, ərəb ölkələrində, xüsusilə İranda XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində, hətta sonralar da, bütün milli hərəkatların ideoloji əsasında birinci növbədə məhz C.Əfqaninin fəlsəfəsi dayanırdı.

Azərbaycanın, ümumən türk-müsəlman dünyasının böyük ideoloqları İsmayıl bəy Qaspralı, Ziya Göyaly, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Məmməd Əmin Rəsulzadə... üçün C.Əfqani ideyaları böyük bir məktəb olmuşdur.

... XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində milli özünüdərk (və ifadə) Azərbaycan xalqının daxili ehtiyacı idi: elə bir ehtiyac ki, dünyada gedən qarşılaşınmaz ictimai-siyasi proseslər tərəfindən ardıcıl müdafiə olunurdu. Məhz həmin ehtiyacın (və həmin proseslərin) təsiri ilə 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olundu.

... Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması təxminən yüz il əvvəl məhv edilmiş milli dövlətçilik təfəkkürünü yenidən canlandırdı. Böyük dövlət xadimləri yetişdi... Və Azərbaycan xalqı həmin dövlət xadimlərinin şəxsiyyətində öz tarixi coğrafiyası, milli maraqları, beynəlxalq mövqeyi... barədə düşünməyə başladı. Cümhuriyyət mövcud olduğu iki ilə qədər müddət ərzində müxtəlif sahələrdə bir sıra uğurlar qazanırsa da, əsas tarixi əhəmiyyəti onda oldu ki, M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə desək, millətə azadlığın nə olduğunu anladı. Ümumiyyətlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularının öz-özlüyündə mütərəqqi (və milli məzmununa malik!) ideyalarının həyata keçirilməsi həm daxili (milli) mütəşəkkilliyin zəifliyi, həm də xarici müdaxilələrin intensivliyinə görə mümkün olmadı.

... Sovetləşmə (kommunistləşmə!) prosesində olan Rusiya özünə gəldikdən sonra «ucqarlar»a müdaxiləsini yenidən tam gücü ilə davam etdirməyə başladığıda böyük ideallarla yaşayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elə bir müqavimət göstərmədən süqut etdi. Cümhuriyyətin qurucuları (deməli, eyni zamanda milli dövlətçilik təfəkkürü!) yenidən amansız repressiyaya məruz qaldı. Azərbaycanda «müstəqil» sosialist (kommunist) dövləti yaradıldı... Dövlətin başına gətirilən milli kommunistlər (xüsusilə, böyük dövlət xadimi, milliliyinə heç bir şübhə olmayan Nəriman Nərimanov) bir-iki ildən sonra aldandıqlarını anlasalar da artıq gec idi. Və 1922-ci ildə Azərbaycanın yenidən yaradılmış SSRİ-nin tərkibinə daxil olması ilə yarımçıq müstəqilliyə də son qoyuldu...

Azərbaycan SSR-in tarixi son illərdə istər Azərbaycanda, istərsə də Azərbaycandan kənar da bir sıra həm obyektiv, həm də subyektiv mülahizələri saf-çürük eləmək, bir-birindən çox zamana kəskin şəkildə fərqlənən mövqeləri qarşılaşdırmaq fikrində deyilik. Yalnız onu qeyd etmək istəyirik ki, sovet dövründə Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün bilavasitə təzahürünə imkan olmasa da, respublikanın dövlət orqanlarında çalışan, ümumən dövlət idarəçiliyi təcrübəsini yaxşı bilən kadrlar potensialı formalaşdı. Bu həmin təcrübəni çoxdan itirmiş bir xalqın tarixində olduqca əhəmiyyətli hadisə idi... Buraya Azərbaycan cəmiyyətinin, hər hansı ideologiya əsasında olursa-olsun, mütəşəkillik səviyyəsinin yüksəlməsini, təhsilin geniş miqyas alması, elmin, mədəniyyətin sözdə deyil, işdə (sözün həqiqi mənasında!) inkişafını, sənayeləşməni, kənd təsərrüfatında müasir texnologiyadan istifadənin intensivləşməsini... də əlavə etsək, görürük ki, «sovet azərbaycanlıları» keçən əsrə bihədə yaşamamış, əksinə, dünya azərbaycanlılarının, ümumən Azərbaycan xalqının qabaqcıl (və siyasi-ideoloji baxımdan mütəşəkkil!) hissəsinə çevrilmişdir.

2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI AZƏRBAYCAN XALQININ MİLLİ İRADƏSİNİN İFADƏSİDİR

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti Azərbaycanın nəinki tarixi coğrafiyasına, hətta onun beşdən birinə (Azərbaycanın Şimalına) nəzarət etmək, müxtəlif etnosları bir cəmiyyət halında birləşdirmək, bütöv bir sosisium formalaşdırmaq gücünə malik deyildi. O, daha çox milli dövlətçilik təfəkkürünün metaforik təzahürü idi. Azərbaycan SSR də, əslində, həmin metaforanın davamı sayıla bilər. Lakin məsələ burasındadır ki, XX əsrin ortalarında ölkədə milli dövlətçilik təfəkkürünün çiçəklənməsi üçün yenidən tarixi şərait yetişməyə başladı. Lakin simvolik funksiya daşıyan dövlət rəhbərləri respublikada həmin prosesin lazımı intensivlikdə getməsinə, milli dövlətçilik təfəkkürü olan kadrların formalaşdırılmasına diqqət yetirmədilər. Heydər Əliyevin respublikada rəhbərliyə gəlməsi ilə Azərbaycan nəinki sovet dövlətinin – mərkəzin verdiyi imkanlar daxilində, hətta müəyyən məncələri dəf edərək müstəqil düşüncəyə meydan açdı. 70-80-ci illərdə Azərbaycanda gedən milli oyanış, siyasi-ideoloji dirçəliş prosesinin nəticələri özünü 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərindəki xalq hərəkatında göstərdi. H.Əliyev xalqın enerjisinin, milli müstəqillik hissəsinin təzahürünə çalışır, onu dünyanın inkişaf etmiş xalqlarının səviyyəsinə çatdırmaq istəyirdi. Və bütün bunları böyük bir cəsarətlə, gözdə tutulmuş işin düzgünlüyünə tarixi bir inamla edirdi. Əgər müqayisə aparsaq, etiraf etməli olarıq ki, Azərbaycanın dövlət rəhbərləri içərisində H.Əliyev qədər böyük idarəçilik təcrübəsinə (və istedadına!) malik ikinci bir şəxs olmamışdır. Onun imzasına 60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərindən Azərbaycanın hər yerində, iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-ideoloji həyatın, demək olar ki, bütün sahələrində rast gəlmək mümkündür. 70-80-ci illərin Azərbaycanı ən müxtəlif baxımlardan «Heydər Əliyevin Azərbaycanı» adlandırılmaq üçün hər cür əsas vardır.

Sovet dövləti dağıldıqdan sonra Azərbaycanda ən çox xatırlanan, müstəqil respublikanın dövlətçiliyini formalaşdırmağa dəvət edilən, istedadına istinad olunan şəxs H.Əliyev idi.

Xalq hərəkatının, müxtəlif xarakterli münaqişələrin təşkili ilə hakimiyyətə gələn qüvvələrin dövlət idarəçiliyi sahəsində təcrübəsizliyi ortaya çıxanda isə Azərbaycanın məhz «H.Əliyevin Azərbaycanı» olduğu bütün aydınlığı ilə təzahür etdi. Bir sıra siyasi tarix mütəxəssislər, publisistlər 1993-cü ilin iyun «qiyamını» H.Əliyevin hakimiyyətə gəlməsində xüsusi hadisə kimi təqdim edirlər. Lakin bununla ra-

zlaşmaq çətindir. H.Əliyevin hakimiyyətə gəlişi 90-cı illərin ilk aylarından artıq reallıq idi. Bir-birinin ardınca baş verən hadisələrin inersiyası, get-gedə güclənən xaos «ölkənin sahibi»ni tələb edirdi. Hüdudsuz «demokratiya»nın, müxtəlif mərkəzlərdən idarə olunan hərə-mərcəliyin, hakimiyyət uğrunda mübarizənin mahiyyəti, iç üzü ortaya çıxdıqca və nəhayət, H.Əliyevin yaratdıqları xalqın gözləri qarşısında dağıldıqca böyük dövlət qurucusuna, ictimai harmoniya ustasına meyil də güclənirdi. O, Azərbaycan xalqına yalnız bilavasitə idarəedici, dövlət qurucusu kimi yox, Tarix kimi də lazım idi. 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində xalqın fəhmi, əənənəvi olaraq istinad edəcəyi, üzərində yüksələcəyi Tarixi də axtarıldı. Həmin Tarixin xronologiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin başlasa da, cümhuriyyətin «praktika»dan deyil, «nəzəriyyə»dən ibarət olması ona əsaslanmağa imkan vermirdi.

Azərbaycan SSR-i tarixinin H.Əliyev dövrünün milli yüksəliş təcrübəsi isə kifayət qədər zəngindir.

1993-cü ilin ortalarında Azərbaycan cəmiyyəti artıq demokratiyanı hərə-mərcəlikdən xilas etmək uğrunda mübarizə aparmaq üçün özündə qüdrət tapdı. Bu isə birinci növbədə onda təzahür etdi ki, xalq uzun illər ərzində yetirmiş olduğu tarixi liderə inamını sonsuz bir enerjisi ilə ifadə etdi. Və həmin inam xirda «xalq qəhrəmanları»nın, heç bir Tarixə söykənməyən siyasət fəallarının «obraz»ını ictimai təfəkkürdən bütünlüklə silib atdı. Ona görə ki, bu «qəhrəman»ları, bir daha təkrar edirik ki, Tarix yox, təsadüflər, mövcud ictimai-siyasi problem ortaya çıxarmışdı. Tarix onları inkar edirdi.

... Azərbaycanı H.Əliyev xilas etdi. Onu bir dövlət kimi məhv olmaqdan Heydər Əliyev qurtardı dedikdə bizim nəzərimizdə, nə qədər qüdrətli olursa-olsun, təsadüfi bir xilaskar obrazı canlanmamalıdır; Azərbaycanın qurtuluşu H.Əliyevin şəxsində təzahür edən böyük bir milli, ictimai-siyasi enerjinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün ola bilər. Və belə də oldu... H.Əliyevin Azərbaycanı xilas üçün gördüyü işlərin miqyasını müəyyənləyəcək yox, ancaq təsəvvür etmək mümkündür. Bu, epik bir miqyasdır – bu fəaliyyət xalqın yalnız bu gününü müəyyən etmir, onun gələcəyinə əhəmiyyətli təsir göstərir ki, bu mənada Azərbaycanın qurtuluşu bugünlə məhdudlaşmayan, gələcəyə gətirdikcə, tarixi məzmunu daha yaxşı dəyərləndiriləcək bir hadisədir.

Azərbaycanın qurtuluşunun yekunu, yaxud nəticəsi qurtuluşun Azərbaycanıdır. O Azərbaycan ki, müxtəlif nəsilərdən olan azərbaycanlılar onu arzulamış, onun qurulması uğrunda mübarizə aparmışlar. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1993-cü il 15 iyun tarixli

iclasındakı çıxışında H.Əliyev həmin mübarizənin tarixi mahiyyətini ifadə edərək demişdir: «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi 1918-ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının əsənləri əsasında müasir tələblərlə, dünyada gedən proseslərlə bağlı olaraq təmin olunmalıdır. Bu sahədə mən daim çalışacağam və heç kəsin şübhəsi olmasın ki, ömrümün bundan sonrakı hissəsini harda olursa-olsun, yalnız və yalnız Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişaf etməsinə həsr edəcəyəm». Bu sözlərin deyilməsindən o qədər də böyük zaman keçmir, lakin dahi mütəfəkkir, dövlət qurucusu həqiqətən müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsaslarını yaratmış, onun demokratik inkişaf yolunu istiqamətləndirmişdir. H.Əliyevin zəkası öz nuru ilə yalnız bu gün deyil, sabah da müstəqil Respublikanın gələcəyini işıqlandıracaq, ona müasir dünyanın üzvi tərkib hissəsi olmaq üçün hər cür stimül verəcəkdir. Çünki H.Əliyev müdrikliyi yalnız bir insanın fərdi qabiliyyətinin nəticəsi deyil, bütövlükdə mənsub olduğumuz xalqın Tarixi iradəsinin ifadəsidir. Həmin iradə idi ki, milli dəyərlərin böyük daşıyıcısına 1993-cü il 15 iyun tarixli (və tarixi!) iclasda aşağıdakıları dedirtmişdi: «...Azərbaycan Respublikası bundan sonra onun başına nə gəlsə-gəlsin müstəqilliyini itirməyəcək, yenidən heç bir dövlətin tərkibinə daxil olmayacaq, heç bir başqa dövlətin əsarəti altına düşməyəcəkdir». Bununla belə H.Əliyev bildirdi ki, Azərbaycanın müstəqilliyini sadəcə can etmək nə qədər sevinci haq olsa da, xalqın milli «izzəti-nəfs»ini nə qədər oxşasa da həlledici bir şey deyil. Müstəqillik uğrunda illər boyu, tədricən, həmin tələsmədən, həm də gecikmədən mübarizə aparmaq, millətin daxilindəki «kimdənsə asılı olmaq» hissini, inersiyasını öldürmək lazımdır. Çünki xalq bəzən müstəqillik uğrunda «mübarizə» prosesində məhz müstəqilliyini itirir. Odur ki, qurtuluşun Azərbaycanı tələyin ixtiyarına buraxılmış bir dövlət təsəvvürü deyil. Dünyanın böyük dövlət qurucusunun, dahi mütəfəkkirin düşünüb müəyyənləşdirdiyi «ritm» üzrə hərəkət edən, get-gedə möhkəmlənən clə bir sosial-siyasi reallıqdır ki, bizim hər birimizin azərbaycanlı kimi vətəndaş xoşbəxtliyi ondan asılıdır. Və ona görə də biz çalışmalıyıq ki, Azərbaycan uzun illərdən, əsrlərdən sonra, ilk dəfə müstəqilliyini aldıqdan sonra bütün dünyaya öz tarixi nailiyyətlərini, öz milli əənənlərini nümayiş etdirə bilsin.

H.Əliyev yaxşı bilirdi ki, «Azərbaycan on illərlə, yüz illərlə bu torpaqda yaşayan bütün insanların Vətəni olub, bundan sonra da Vətəni olmalıdır. Azərbaycan Respublikasının orazisində olan hər bir vətəndaş milliyyətdən, dinindən, siyasi mənsubiyyətdən asılı olmayaraq cəmiyyətin hüquqə malik olmalıdır».

3. AZƏRBAYCAN XALQI MÜASİR ETNOSİYASI MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ

48
Birillik hakimiyyəti dövründə milləti yüz yerə bölənlər düşün-
mürdülər ki, müxtəlif etnosların, etnik maraqların önündə «reverans»
edən dövlət uzun zaman yaşamaz. Və sonrakı proseslər də göstərdi ki,
etnik münasibətlər sahəsində 1991-1992-ci illərdə, 1993-cü ilin birinci
yarısında buraxılmış səhvlər özünü biruzə verir. Azərbaycan dövlətinin
qurucusu bir neçə il məhz keçmiş səhvlərin düzəldilməsi ilə məşğul
oldu. Qurtuluşun Azərbaycanı yalnız 1995-ci ildən sonra normal inki-
şaf yoluna düşməyə başladı ki, bunun da ilk rəsmi ifadəsi Azərbaycan
Respublikasının Konstitusiyası oldu. Azərbaycan prezidentinin bilavə-
sitə rəhbərliyi ilə hazırlanmış Konstitusiya məhv olmaqdan xilas edil-
miş, qurtulmuş Azərbaycanın «pasport»u idi.

Artıq on ildir ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası yaşayır, dün-
yanın üzvi tərkib hissəsi olmaq uğrunda mübarizə aparır. Bu mübarizə-
nin qalibiyyətini təmin edən əsas qüvvə isə heç şübhəsiz, H.Əliyevin
şəxsiyyətində təzahür edən milli iradə, möhtəşəm xalq ruhudur ki,
Azərbaycanı hər cür iqtisadi, sosial-siyasi problemlərdən çıxararaq gə-
ləcəyə – əbədi müstəqilliyə aparır.

... Müasir dünya yalnız iqtisadi, sosial-siyasi münasibətlər dün-
yası deyil, həm də etnik münasibətlər (və münasibətlər!) dünyasıdır.
Odur ki, bu və ya digər bir xalqın millətlər yarışında öncül sıralarda
getməsi üçün tarixən qazandığı etnik potensialdan tələb olunan səviy-
yədə istifadə etməsi lazım gəlir.

Azərbaycan xalqı – azərbaycanlılar dünyanın müxtəlif ölkələrində – Azərbaycan Respublikasında, İranda, Rusiyada, Türkiyədə, Gürcü-
standa, ABŞ-da, İngiltərədə, Almaniyada, Fransada, Skandinaviyada,
Baltıyanı ölkələrdə və digər yerlərdə yaşasalar da, onları bir-birinə
bağlayan olduqca möhkəm mənəvi-ideoloji vasitələr vardır: bu, ana di-
lidir, ata yurdu – Vətəndir, tarixən formalaşmış etnik-mədəni sistem-
dir... Və milli liderdir!... Müşahidələr göstərir ki, Heydər Əliyevin si-
yasi fəaliyyətində müstəqil Azərbaycan dövlətinin daxili möhkəmliyi-
ni, xarici (beynəlxalq) nüfuzunu qorumaq nə qədər möhtəşəm yer tu-
tursa, Azərbaycan xalqının dünya azərbaycanlılarının milli birliyi,
dünya xalqları içərisində özünəlayiq mövqe qazanması uğrunda müba-
rizə də o qədər mühüm əhəmiyyət daşıyır. Görkəmli dövlət xadimi də-
fərlərlə qeyd etmişdir ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişaf-
ında dünyanın müxtəlif ölkələrinə yayılmış azərbaycanlıların həmrəy-
liyi, mənəvi-ideoloji, siyasi köməyi böyük rol oynayır – bir xalq
olaraq əsas vəzifələrimizdən biri həmin həmrəyliyi gücləndirməkdən,
həmin köməyin daha ardıcıl, daha intensiv xarakter almasını təmin et-
məkdən ibarətdir. Dünyanın müxtəlif ölkələrinə səfərlərində Azər-
baycan icmalarının nümayəndələri ilə görüşüb onlara hərtərəfli dəstək
verən *Azərbaycan prezidenti dünya azərbaycanlılarının konsolidasiya-
sı, milli birliyi uğrunda mübarizəni müstəqil Azərbaycan dövlətinin
siyasəti səviyyəsinə qaldırmışdır.*

Müasir dünya artıq ümumbəşəri dəyərlərlə yaşadığını çox tez-tez
bayan etsə də, realıq çox zaman bunun əksini göstərir – son illərin
beynəlxalq təcrübəsi dönə-dönə sübut etdi ki, milli çitirastlar dünyanın
siyasi xəritəsini dəyişməyə, böyük fəlakətlər törətməyə qadirdir. Qon-
şu xalqların ərazisinə göz dikən, hay-küy salaraq öz kiçik problemləri-
ni böyük ölkələrin parlamentlərində, beynəlxalq forumlarda vaxtaşırı
müzakirə etdirən, bu yolla dünyanın zəhləsini tökən «narahat» xalqla-
rın cılız etnik hissələri Yer kürəsinin normal xalqlarından cəhətdən ol-
mağı tələb edir. Ümumən türk xalqlarına, xüsusilə azərbaycanlılara
qarşı amansız hücum – «səlib yürüşü»no başlamış erməni faşistlərinin

başını dumanlandırır da həmin hissəldir. Odur ki, beynəlxalq siyasi həyatın özü dünya xalqlarının birlikdə yaratdıqları ümumbəşəri dəyərlərə hörmət etməklə yanaşı, milli birliyə nail olmağı, düşməne qarşı birgə çıxış etməyi, birgə müdafiə olunmağı tələb edir.

Müşahidələr göstərir ki, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə təkən verən ilk hadisə də Azərbaycan dövlətini (və dövlətçiliyini) gözəyən təhlükə oldu. Erməni qəsbkarlığına qarşı mübarizədə formalaşan həmin həmrəylik lazımi miqyas alıb tələb olunan effekti verməsə də, hər hansı milli təhlükə qarşısında birləşməyin ilk böyük təcrübəsini verdi. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, bu, stixiyalı, incisiyalı bir həmrəylik idi, hələ ideoloji məzmun kəsb etməmişdi. Bunun üçün böyük ideologiya (və həmin ideologiya ilə silahlanmış milli lider!) lazım idi.

H.Əliyev dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi, milli birliyi uğrunda mübarizəyə respublikaya – Naxçıvana qayıtdığı ilk aylardan başladı. 1991-ci il dekabrın 16-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi hər il dekabr ayının 31-nin Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik gücü kimi qeyd olunması barədə qərar verdi. Həmin qərarın qəbul edilməsi Ali Məclisin sədri H.Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü idi. Və 1991-ci ilin 31 dekabrı Naxçıvanda müxtəlif ölkələrdən, xüsusilə İranda, Türkiyədən gəlmiş azərbaycanlıların iştirakı ilə bayram edildi. Naxçıvan MR Ali Məclisinin qərarı Azərbaycan Respublikası Ali Soveti tərəfindən rəsmən müdafiə edilərsə də, Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü Azərbaycan Respublikası miqyasında yalnız 1993-cü ildə (yenə də H.Əliyevin təşəbbüsü ilə) qeyd edildi.

... Azərbaycan prezidenti bununla kifayətlənmədi, xarici ölkələrə səfərlərində azərbaycanlılarla görüşməyə xüsusi diqqət yetirməklə, onların nəzərinə çatdırdı ki, formalaşmaqda olan Azərbaycan dövlətinin bütün azərbaycanlılara ehtiyacı var... Və bunun nəticəsi idi ki, Azərbaycan prezidenti rəsmi səfər etdiyi ölkələrdə (hətta qonşu ölkələrdə də) yaşayan azərbaycanlıları həmişə böyük məmnunluq hissi ilə onun görüşünə gəlmiş, səfərdən sonra isə həmin azərbaycanlıların həm bir-biri, həm də Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələri genişlənməmişdir.

... Dünyada nə qədər azərbaycanlı olduğunu dəqiq demək çətin-dir. Təxmini hesablamalara görə, müxtəlif ölkələrdə 50 milyona qədər azərbaycanlı yaşayır ki, bunların 10 milyona qədəri azərbaycanlıların tarixi vətənidən kənarında, onlarla ölkədə məskunlaşmışlar. Həmin ölkələr içərisində əsas yeri Rusiya, Ukrayna, ABŞ, Almaniya, Fransa, Hindistan, Pakistan, İsviçrə, Norveç, Kanada ... tutur.

Şübhəsiz, azərbaycanlıların milli həmrəyliyinə həm miqyasca, həm də keyfiyyətcə əsasını Azərbaycanın Şimalı və Cənubu arasındakı əlaqə təşkil edir. Bu olduqca mürəkkəb etnososial, etnosiyasi hadisədir... Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın Cənubunda, yaxud İran Azərbaycanında 30 milyona yaxın azərbaycanlı yaşayır ki, onların ana dilində məktəbləri, milli düşüncələrini ifadə etmək, inkişaf etdirmək üçün sosial-siyasi təsisatları yoxdur. Onlar İran İslam Respublikasının vətəndaşdırlar. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, İranda – öz tarixi vətənidə yaşayan həmin milyonlarla azərbaycanlı milli müqəddəratın təyin olunduğu XX əsrdə dəfələrlə siyasi müstəqillik uğrunda mücahidəyə qalxmışlar. Bu gün də İran azərbaycanlılarının azadlıq eşqi kifayət qədər yüksəkdir. Bununla belə İranda azərbaycanlıların müəşəkkillik problemi vardır – burada söhbət ondan gədir ki, milli (və demokrati!) dövlətin olmaması xalqın etnososial birliyinin siyasi-ideoloji səviyyədə özünümüdafiəsinə imkan verməmişdir. İş o yərə gəlir ki, bugünkü İranda hələ xalq kimi formalaşmamış, ümum-milli düşüncəyə yiyələnməmiş türk-Azərbaycan tayfaları mövcuddur... Əlbəttə, beynəlxalq prinsiplərə görə, Azərbaycan dövlətinin İranın daxili işlərinə qarışmaq səlahiyyəti yoxdur (və dövlət tərəfindən həmin prinsipə ciddi əməl olunur!), lakin on milyonlarla insana öz milli müəyyonluğunu, etnik xarakterini unudurmağa çalışmaq da heç bir beynəlxalq prinsipə uyğun gəlmir... Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasındakı münasibətlərin inkişafına bir də ona görə ehtiyac vardır ki, bugünkü Qərbi ölkələrində məskunlaşan azərbaycanlıların əksəriyyəti məhz Cənubdandır. Şimalda Cənub arasındakı etnokulturoloji, etnosiyasi münasibətlər normal olmasa, Qərbi ölkələrindəki azərbaycanlılar özlərini hər iki Azərbaycanın övladı saymağa çətinlik çəkə bilərlər. Bizim fikrimizcə, tarixi Azərbaycanda etnik-ideoloji həyatın sabitliyi İran İslam Respublikasını daha çox maraqlandırmalı, özünü doğrultmayan «millət-İran» siyasətindən ol çəkib, İran azərbaycanlılarının öz etnokulturoloji sistemləri daxilində inkişafı üçün şərait yaradılmalıdır.

... Azərbaycanlıların tarixi vətəni yalnız Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubundan ibarət deyil, artıq deyildiyi kimi, həm hüdud regionlarda – Türkiyədə, Gürcüstanda, Dağıstanda, İraqda yaşayan azərbaycanlılar da öz tarixi vətənlərindədirlər. Azərbaycan Respublikası (və Azərbaycan prezidenti) həmin azərbaycanlılara xüsusi diqqət yetirir, onların problemləri ilə daim maraqlanır. Birinci növbədə Gürcüstan, Dağıstan azərbaycanlıları ilə... Əslində, onlar da özlərini Azərbaycandan heç zaman ayrı təsəvvür etməmişlər.

Dünya azərbaycanlılarının həm mədəni, həm ideya-siyasi baxımdan fəal hissəsini Qərbi ölkələrində, o cümlədən Rusiyada yaşayan azərbaycanlılar təşkil edir. Onlar xüsusilə son illər, birinci növbədə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yüksəlişi (və Azərbaycan prezidentinin mübarizəsi!) nəticəsində, etnik-mədəni, sosial-ideoloji baxımdan təşkilatlanmağa, hətta bu və ya digər dərəcədə lobbicilik fəaliyyəti ilə məşğul olmağa başlamışlar. ABŞ-da, Fransada, Almaniyada, İngiltərədə, Skandinaviya ölkələrində... də Azərbaycan diasporu kifayət qədər inkişaf etmiş, müxtəlif mədəniyyət mərkəzləri yaradılmışdır ki, onlar Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin dünyada tanınmasında, müstəqil Azərbaycan idcallarının beynəlxalq səviyyədə müdafiəsində müəyyən xidmətlər göstərirlər. Hər şeydən əvvəl, Ermənistan, Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münafişəsi barədə tarixi (və müasir!) həqiqətin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında onların üzərinə böyük vəzifələr düşür.

... Azərbaycan prezidentinin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, əgər Azərbaycan belə bir münafişənin, müdaxilənin predmeti olmasaydı indi daha sürətlə inkişaf edib dünyanın müasir səviyyəli ölkələrindən, güclü dövlətlərindən birinə çevrilmişdi. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı təcavüzü artıq regional həddləri keçib planetar səciyyə daşımağa başlamış, dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşmış, siyasi nüfuzla, geniş maddi imkanlara malik ermənilər həmin məsələni vətəndaş olduqları ölkənin dövlət orqanlarında, parlamentlərində öz xeyirlərinə həll etməyə çalışmaqla artıq xeyli siyasi tərəfdarlar tapmağa nail olmuşlar. Həmin ölkələrin gənc Azərbaycan diasporu isə heç bir məhdudiyyət, prinsip gözləməyən oxlaqsız erməni təbliğatına müqavimət göstərməkdə çətinlik çəkir. Çox zaman erməni mövqeyinin müdafiəsi işini məhz erməni kilsəsi öz üzərinə götürdüyündən həmin mübarizə, münafişə dini-ideoloji xarakter alır... İslam dini isə ümumbəşəri bir dünyagörüşü formasıdır, etnik, yaxud milli münafişələrə qarışmır, daha çox mədəni-əxlaq problemlərlə məşğul olur. Lakin, xüsusi sübuta ehtiyac yoxdur ki, islam dini (bizim dinimiz!) bizim xalqımızı qoruyandır; yalnız ümumi şəkildə deyil, beynəlmilətçilik düşüncəsi ilə deyil, konkret şəkildə qorunmalıdır. Və bunun üçün biz dinimizin imkanlarından istifadə etməliyik... Azərbaycan xalqının – azərbaycanlıların milli-mədəni xarakterinin əsaslarından birincisini türkçülük təşkil edirsə, ikincisi, heç şübhəsiz, islam didir.

... Dünyanı idarə etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürmüş beynəlxalq təşkilatlar, siyasi xadimlər Qafqazdakı münafişələrin həllində Azərbaycan prezidentinin nüfuzuna ümid edirlər. Ona görə ki, H.Əliyev

dünya ictimaiyyətinin nəzərində belə bir böyük siyasi nüfuzu qazanmışdır. O, dəfələrlə beynəlxalq miqyaslı problemlərin müzakirəsində iştirak etmiş, həlledici fikirlər söyləmişdir. H.Əliyev yalnız Azərbaycanın, ümumən azərbaycanlıların rəhbəri deyil, dünyanın gələcəyi üçün məsuliyyət daşıyan böyük ictimai-siyasi xadimlərdəndir... Lakin yer üzündə mövcud olduqları müddətdə bir nəfər də olsun normal düşüncəli dövlət xadimi yetirə bilməyən ermənilərin xarakteri, münafişəyə qoşulma maneraları, ondan istifadə «bacarıqları» elədir ki, normal, müasir düşüncə ilə onlara cavab vermək, prinsip etibarilə, mümkün deyil. Bugün ermənilərlə konstruktiv söhbət aparmaq üçün heç bir şərait yoxdur. Elə bir adam, təşkilat tapmaq mümkün deyil ki, bu millətin adından danışmaq səlahiyyətinə malik olsun, özünü ermənilərin lideri olaraq sərbəst, orta əsrlərdə formalaşmış erməni mifindən azad hiss edərək ikitərəfli, yaxud çoxtərəfli danışıqlar apara bilsin. Ona görə də ermənilərlə danışıqın çox az şey verəcəyini nəzərə alan H.Əliyev bütün diqqətini müvəqqəti sülh şəraitində Azərbaycan dövlətçiliyini sürətlə inkişaf etdirməyə, düşmən üzərində taktiki yox, məhz strateji qələbə qazanmağa vermişdir. Doğrudan da, yalnız Azərbaycanı deyil, bütövlükdə dünyanı mənfur erməni mifindən xilas etməyə artıq böyük ehtiyac vardır... Ermənilərin onlara sığınacaq vermiş, ərazilərində dövlət yaratmaq üçün şərait yaratmış azərbaycanlılara növbəti xəyanəti dünya xalqlarına, dünya «əfkarı-ümumiyyə»sinə nə qədər tez çatsa, dünya onu gözləyən fəlakətdən o qədər tez qurtaracaqdır.

... *Azərbaycanlıların beynəlxalq həmrəyliyi yalnız Azərbaycan xalqı (və dövlətçiliyi) üçün böyük siyasi əhəmiyyət kəsb etmir, həm də tarixi Azərbaycan regionunda, ümumən dünyada siyasi-ideoloji harmoniya yaratmaq prosesində fəal iştirak etmək üçün geniş imkanlar açır.*

Azərbaycanın itirilmiş torpaqlarını müharibə yolu ilə qaytarmaq barədə son illər müxtəlif təkidli tələblər irəli sürülür... Əlbəttə, bu tələblərə yalnız ilk baxışda ciddi yanaşmaq mümkündür. Əslində isə, bugün dünya müharibə, zor dili ilə danışmağı qəbul etmir. Və bugün dünyada gedən müharibələr, – əlbəttə, bunları klassik mənada müharibə hesab etmək olmaz, – faktiki olaraq heç nəyi həll edə bilmir. Bunun klassik nümunəsi Çeçenistandır... Bugün dünyada qarşılaşınmaz bir sürətlə ideoloji müharibə gedir. Və ermənilər bunu bizdən yaxşı bilirlər... Elə əvvəlcədən ciddi müharibə etməyiblər – bizim torpaqlarımızın itirilməsi Ermənistanın apardığı qalibiyyətli müharibənin nəticəsi deyil. Ermənilər qarşı tərəfin hazırsızlığından, siyasi-ictimai cəhətdən müəssəkil olmamasından istifadə edib qarışıqlıq saldılar, Azərbayca-

III. AZƏRBAYCAN DİLİ

1. AZƏRBAYCAN DİLİ TARİXİ: PROBLEMLƏR, MÜLAHİZƏLƏR

5
nın Moskivadakı düşmənlərini hərəkətə gətirdilər, dünya ictimaiyyəti ni aldatdılar və istədiklərinə müvəqqəti də olsa çatdılar... Azərbaycan xalqı ermənilərə ideoloji müharibə elan etməli, onların iç üzünü açıl bütün dünyaya göstərməlidir. Dünya bilməlidir ki, yalnız Qarabağ deyil, Ermənistan adı ilə tanınan ərazi də son dövrlərə qədər Azərbaycanlılara mənsub olmuşdur.

Azərbaycanlıların dünyadakı milli tarixi mövqelərini bərpa etmək Azərbaycan xalqının həyətəlxalq hüquqlarını qorumaq üçün dünyanın hər yerində yaşayan azərbaycanlıların birləşməsi artıq elə bir tarixi zərurətdir ki, bunsuz milli iradəni bütün gücü ilə ifadə etmək mümkün deyil.

... Azərbaycan Respublikasının prezidenti, dünya azərbaycanlılarının milli lideri H.Əliyev 2000-ci ilin 22 iyununda azərbaycanlıların Moskvada keçirilən ümumrusiya konqresindəki nitqində demişdir ki «xalqımız istedadlı, bacarıqlı xalqdır. Xalqımızın bütün tarixi buna parlaq sübutdur. Lakin mən Azərbaycanda işlədiyim əvvəlki vaxtlarda həmişə demişəm ki, öz ərazisinin hüdudları, sərhədləri daxilində qapanıb qalan heç bir xalq bütün dünya ictimaiyyətinin, bütün dünya sisteminin sürəti ilə inkişaf edə bilməz. Yəni mən həmişə milli məhdudluq hisslərinin əlçinə olmuşam... Yeri gəlmişkən, güman edirəm, dünyada elə adamlar var ki, onlar öz genlərinə görə çox qabiliyyətli doğulurlar və öz inkişafında dahi ola bilərlər, lakin yalnız ona görə dahi olmurlar ki, doğulduqları yerin, yaxud yaşadıkları ölkənin hüdudlarından kənara çıxırlar...». Şübhəsiz, dünyanın hər hansı nöqtəsində baş verən hadisələrin beynəlxalq səviyyədə rezonans verdiyi müasir dövrdə öz içinə qapılıb yaşamaq, özünü «Çin səddi» ilə dünyadan təcrid etmək heç bir xalqa, o cümlədən də azərbaycanlılara xeyir gətirmir. Dünyaya yayılmaq, dünya mədəniyyətinin uğurlarına yiyələnmək, gənclik istedadını verdiyi imkanları reallaşdırmaq lazımdır. Bu, dünya azərbaycanlılarının liderinin (və tarixin) tələbidir... ».

Azərbaycanlıların müxtəlif ölkələrdəki icmaları, diasporları lobbicilik fəaliyyətində türk xalqlarının müvafiq təşkilatları ilə sıx əlaqə saxlamalı, birgə çalışmaqın metodlarına yiyələnməlidirlər. Etiraf edək ki, Türkiyə türklərinin, tatarların, özbəklərin, qazaxların... da bu sahədə o qədər böyük təcrübəsi yoxdur. Bununla belə türk dünyası, bütün mövcud problemlərə baxmayaraq, azərbaycanlıların öz milli ideallarını həyata keçirməsində ən etibarlı kontekst, ən münasib etnososial mühitdir.

... Tarix azərbaycanlılara – Azərbaycan xalqına hər cür istedad, zəhmətkeşlik, ünsiyyətçilik qabiliyyəti vermişdir. Vəzifə milli ideyalar (və milli lider!) ətrafında sıx birləşib gələcəyə inamla, cəsarətlə gətməkdən ibarətdir.

Azərbaycan türkcəsi, yaxud Azərbaycan dili müasir dünyanın kifayət qədər inkişaf etmiş dillərindən olub geniş ifadə-üslub imkanlarına malikdir. Və araşdırmalar göstərir ki, bu dilin zəngin bir tarixi vardır...

Azərbaycan dilinin təşəkkülü məsələsi bir problem kimi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində – milli özünüdərk dövründə bütün aydınlığı ilə qoyulmuş və etiraf etmək lazımdır ki, kifayət qədər obyektiv, metodoloji baxımdan düzgün həllini ilk dəfə məhz həmin dövrdə tapmışdır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan (yalnız Azərbaycanmı?!) elmi-ictimai təfəkküründə belə bir əsaslı fikir formalaşmışdır ki, Azərbaycan dili öz mənşəyi etibarilə türk dillərindən biridir... Məsələnin bu cür inamla qoyulması, görünür, birinci növbədə aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlirdi:

a) türk dillərinin diferensiasiyası lazımı səviyyədə deyildi, ona görə də XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər türk dilləri nəinki «xaric»dən, hətta «daxil»dən də bütöv bir dil kimi təsəvvür edilirdi;

b) XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində türk dünyasında türkcülük, yaxud ümumtürk millətçiliyi ideyalarının təşəkkül tapıb yayılması ümumən türklərdən, bütövlükdə türk dilindən danışmağa daha çox əsas verirdi;

v) Azərbaycanda (və onunla həmhüdəd regionlarda) yaşayan qeyri-türk mənşəli etnoslar hələ tarixə siyasi-ideoloji iddialarla müdaxilə etmədilər.

XX əsrin 20-ci, 30-cu illərində də Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənşəyinə həmin münasibəğ nəinki davam edir, cyni zamanda onun elmi-ideoloji imkanları daha da genişlənir, «sovet türkcologiyası» Azərbaycan xalqının türk mənşəli bir xalq olduğunu israrla etiraf edirdi.

... Lakin 30-cu illərin sonlarından etibarən Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənşəyi məsələsinə münasibətin prinsiplial şəkildə dəyşməsi müşahidə olunur: tədricən belə bir fikir geniş yayılır ki, Azərbaycan xalqının gənclik əsasını hansısa(!) qeyri-türk mənşəli bir (yaxud bir neçə) etnos təşkil edir, türklər Azərbaycanı istila edənə, yəni XI-XIII əsrlərə qədər həmin regionda artıq formalaşmış bir xalq (təbii

ki, qeyri-türk mənşəli, qeyri-türkcə danışan) mövcud idi; «yerli ohalı», «aborigen»lər türklərlə müqayisədə daha modəni olduqları üçün «gol-mə»ləri etnik-mədəni baxımdan «hozm» edib yalnız onların (türklərin) dillərini saxladılar... Və beləliklə, 30-cu illərdən başlayaraq Azərbaycan tarixinin qədim dövrü barədə hər cür miflər uydurulurdu ki, həmin miflərin əsas ideoloji məqsədi Azərbaycanı türk dünyasından ayırmaqdan ibarət idi. Heç şübhəsiz, Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün müəkkəb etnoloqviistik mənzərəsi, haqqında söhbət gədən miflərin müəyyən elmi əsaslara malik olmasına, elmi-ictimai təfəkkürdə geniş intişar tapmasına imkan verir, şərait yaradırdı.

Azərbaycan dili tarixi müstəqil bir elm sahəsi kimi XX əsrin 30-cu illərində təşəkkül tapıb formalaşmışdır – həmin illərdə xüsusilə professor Ə.Dəmirçizadənin böyük zəhməti nəticəsində ilk «Azərbaycan dili tarixi» yaradıldı. Azərbaycan dili tarixi elminin banisinin 30-cu illərdən etibarən çap etdirdiyi kitablar «Azərbaycan dili tarixi»nin əsaslarını müəyyən etməklə yanaşı, bu sahədə mövcud olan problemləri də bütün müəkkəbliyi ilə qarşıya qoydu.

60-cı illərin sonu – 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq «Azərbaycan dili tarixi» sahəsində çalışan mütəxəssislərin sayının artması ilə həmin sahədə diferensiasiya – ixtisaslaşma gedir – bu cür diferensiasiya ixtisaslaşmanın əhəmiyyəti onda oldu ki, dil tarixinin müxtəlif məsələləri, aspektləri, tendensiyaları və s. ayrıca olaraq araşdırılmağa başladı, lakin Azərbaycan dili tarixinin bütövlükdə təsəvvür edilməsi çətinləşdi. Və beləliklə, ümumi (üzvü) bir «Tarix» yaratmaq özünə ayı-ayrı dövrlərin müxtəlif metodlarla işlənmiş «Tarix»lərini mexaniki olaraq birləşdirmək meylı meydana çıxdı.

30-50-ci illərdən fərqli olaraq 60-90-cı illərdə «Azərbaycan dili tarixi» sahəsində hər hansı əsaslı metodoloji dəyişikliyin olduğunu demək çətinidir. Müşahidə olunan bir neçə dəyişikliyi nəzərdən keçirək...

I mərhələdə (30-50-ci illərdə, yaxud Ə.Dəmirçizadə mərhələsində) Azərbaycan dili tarixi ümumtürkoloji kontekstdən – türk dilləri tarixindən təcrid olunmuş bir şəkildə araşdırılırdı. II mərhələdə (60-90-cı illərdə) həmin sahəyə özünəməxsus bir türkçülük emosiyası gəldi... Bu emosiya özünü xüsusilə aşağıdakı formalarda göstərdi:

a) Azərbaycan dili tarixini «qədimləşdirmək», eramızdan əvvəlki əsrlərdə, hətta minilliklərdə Azərbaycanda türk etnosunun mövcud olması üzərində ısrar etmək;

b) Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qədim etnosların (lullu-bəylər, qutilər, mannalılar, midiyalılar, atropatnalılar, albanlar və s.) türk mənşəli olduqlarını «sübut etmək»;

v) «türk» etnonimini yeri gəldi-gəlmədi işlətmək və s.

Lakin həmin «türkçülük emosiyası» ilə yazılmış Azərbaycan dili tarixlərində müəlliflər Azərbaycanın hədudlarından kənara çıxmır, «türkçülü»ü ancaq Azərbaycan hədudunda edirlər ki, bu, nəticə etibarilə, gedişi gözəl mülahizələrin meydana çıxmasına səbəb olur. Eyni zamanda «Ədəbi dil tarixi» kitablarında əks olunmuş türkçülük emosiyası Azərbaycan dili tarixinin materialından, həmin materialın tədqiqi metodologiyasından irəli gəlmir, 60-cı illərin sonu – 70-ci illərdən etibarən ümumən Azərbaycan ictimai-mədəni təfəkküründə gətdiklə dəhə geniş yayılan «özünə qayıdış» düşüncələrinin nəticəsidir.

Beləliklə, həm «ədəbi dil tarixi», həm də «tarixi qrammatika» (ümumən «Azərbaycan dili tarixi») sahəsində görülmüş işlərin hansının uğurlu, hansının qüsurlu olduğu barədə düşünməyə ehtiyac duyulur.

Uğurlu işlərin birincisi, heç şübhəsiz, ondan ibarətdir ki, indiyə qədərki «Tarix»lər türk mənşəli Azərbaycan dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) müstəqilliyini zəngin dil faktları ilə elmi şəkildə təsdiq etdi. İkincisi, Azərbaycan dilinin müxtəlif tarixi təzahür formaları (ədəbi dil, yaxud yazı dili, ümumxalq, yaxud xalq danışığı – folklor dili, dialekt, yaxud tayfa dili və s.) barədə sistemli olmasa da, müəyyən təsəvvür yaratdı. Üçüncüsü, ayı-ayrı böyük söz ustalarının, yazılı mənbələrin dil-üslub xüsusiyyətləri tədqiq edildi, ayı-ayrı qrammatik kateqoriyaların tarixi müxtəlif türk dilləri ilə müqayisədə araşdırıldı və s.

Lakin 30-cu illərdən etibarən «Azərbaycan dili tarixi» sahəsində aparılmış tədqiqatların çox mühüm elmi-metodoloji qüsurları da mövcuddur – həmin qüsurlar aşağıdakılardan ibarətdir:

I. Azərbaycan dilinin türk dillərindən biri olmasının prinsip etibarilə etirafı, lakin faktiki olaraq, türk dillərinin müştərək dövrlərindən, xüsusiyyətlərindən imtina edilməsi nəticəsində meydana çıxan qüsurlar:

1. Azərbaycan dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) mənşəyindən bəhs olunarkən yalnız Azərbaycan ərazisindəki tarixi türklük potensialından çıxış edilməsi və Azərbaycanın türk dünyasından ayrılması;

2. Qədim (ümum) türk dövrünün müştərək tarixindən ümumiyyətlə qaçılması, orta əsrlərin (xüsusilə XV-XVI əsrlər) müştərək dil mənbələrinə, hadisələrinə isə birtərəfli şəkildə yiyə durulması (yəni onların müştərəkliyinin qəbul edilməməsi);

3 XVI-XVII əsrlərdən sonra Azərbaycanda gedən dil proseslərinin yalnız Azərbaycandaxili proseslər kimi şərh olunması və s.

II. Azərbaycan dili tarixi dövrləşdirilərkən etnodil proseslərindən daha çox ictimai-siyasi, mədəni-ədəbi hadisələrin gedişindən çıxış edilmiş, Azərbaycanda qədim dövrlərdən etibarən özünü göstərən (və dil proseslərini yaradıb istiqamətləndirən) etnik proseslər diqqətdən kənar qalmışdır... Halbuki eramızın I minilliyinin ortalarına qədər hun-qırpaq türkləri, II minilliyin əvvəllərinə qədər oğuz türkləri (bu cür ümumi şəkildə), ondan sonra isə müxtəlif türk (əsasən, oğuz) tayfaları Azərbaycandakı fəaliyyətləri ilə (Azərbaycan milləti təşəkkül tapana qədər) mürəkkəb etnodil mənzərəsi yaratmışlar. Eyni zamanda həmin proseslərdə qeyri-türk etnosları da iştirak etmişlər ki, mövcud «Tarix»lər bu barədə də susur... Nəticə etibarilə, belə bir yanlış təsəvvür yaradılır ki, Azərbaycan xalqı (və Azərbaycan türkcəsi) müstəqil bir xalq (və dil) olaraq VII-IX, yaxud IX-XI, yaxud da XI-XII əsrlərdə formalaşdığından bundan sonrakı etnik proseslər (türk etnoslarının axını, məsələn, XIII-XIV əsrlərdə) müxtəlif səbəblər üzündən Türkiyədən Azərbaycana xarici müdaxilədən başqa bir şey deyildir. Araşdırmalar isə israrla sübut edir ki, etnodil prosesləri Azərbaycanda (ümumən türk dünyasında) XVII əsrə qədər intensiv olmuşdur.

III. Dil proseslərinin (ümumtürkoloji proseslər; Azərbaycandaxili ədəbi dil, yaxud yazı dili prosesləri; ümumxalq dili, yaxud xalq danışığı dili-folklor dili prosesləri; dialekt, yaxud tayfa dili prosesləri və s.) müxtəlif inkişaf dövrlərində, mərhələlərində üzvü vəhdətdə götürülməsi əvəzinə «sərbəst» hərəkət edilməsi... Və dil tarixini ədəbi dil, yaxud yazı dili tarixi, funksional-üslublar tarixi, hətta, demək olar ki, bədii üslubun tarixi səviyyəsinə endirməklə onun bəsitləşdirilməsi, mürəkkəb dil, nitq, üslub proseslərinin qarşıqlı-əlaqəli şərhindən bu və ya digər şəkildə qaçılması...

Həmin qüsurlar aradan qaldırılmayınca mükəmməl, elmi-metodoloji baxımdan əsaslandırılmış bir «Azərbaycan dili tarixi» yaratmaq mümkün deyil. Bunun üçünsə Azərbaycan dilinin tarixi ümumtürkoloji kontekstdə, etnodil proseslərinin gedişi diqqət mərkəzində dayanmaqla və müxtəlif dil, nitq, üslub təzahürləri üzvü vəhdət halında araşdırılmalıdır. Belə bir geniş miqyaslı, kompleks araşdırmanın meydana çıxması ilə «Azərbaycan dili tarixi»nin tədqiqi sahəsində, fikrimizcə, yeni III mərhələ başlanır. Həmin mərhələnin ümumi metodoloji prinsipi araşdırmalarda diferensiasiyatı dərinləşdirməklə («dil tarixi»nin müxtəlif sahələrini ayrılıqda tədqiq edib öyrənməklə) yanaşı inteqrasiyanı

gücləndirməkdən (ümumən Azərbaycan dilinin tarixi barədə bütöv təsəvvür yaratmağa çalışmaqdan) ibarətdir.

Məlumdur ki, «Azərbaycan dili tarixi» (birinci növbədə «Azərbaycan ədəbi dili tarixi») sovet ideologiyasının inkişafda olduğu illərdə formalaşmışdır. Türk dillərini (və xalqlarını) bir-birindən təcrid etmək, hər bir türk dili (və xalqı) üçün «özünoməxsus» genezis axtarıb («tapmaq», yaxud uydurmaq fəlsəfəsi burada da öz həlledici metodoloji təsirini göstərmişdir. Ona görə də, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, heç bir «tarix»də Azərbaycan dilinin etnik mənşəyi Azərbaycandan kənar qəbul edilməmiş, ümumtürk (müstəqil) dövrlər, mərhələlər bütünlüklə inkar edilmişdir. Sovet «təcridetmə» ideologiyasının həmin qeyri-elmi məvqeyini «yerli mütəxəssislər» yerli mühitdə məhz milli müstəqillik metodologiyası kimi təbliğ etmişlər. Və beləliklə, paradoksal bir vəziyyət əmələ gəlmişdir – Azərbaycan dili «Tarix»lərində «yerli» türkçülük ümumi (həqiqi!) türkçülüyə qarşı qoyulmuşdur. Məsələnin başqa bir mürəkkəbliyi isə ondan ibarətdir ki, sovet xüsusi türkologiyası (yəni bu və ya digər türk dili, yaxud ədəbiyyatı ilə məşğul olan türkologiya (bu və ya digər türk dilinin, yaxud ədəbiyyatının I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində təşəkkül tapdığı) «sübut» etmək olduğu halda, sovet ümumi türkologiyası (görünür, birinci növbədə həmin sahə ilə məşğul olan tədqiqatçıların görüş dairəsinin, ümumtürkoloji məlumatlarının genişliyinə görə) türk dillərinin diferensiasiyasını sonrakı əsrlərə (XV-XVII əsrlərə) aid edirdilər. Sovet ideologiyasının süqutu isə türk dilləri tarixi sahəsindəki həmin metodoloji qüsurların aradan qaldırılması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Lakin, heç şübhəsiz, ideologiya maneəsinin aradan qalxması hələ uğurlu araşdırmaların aparılması, alınmış nəticələrin ümumiləşdirilməsi və nəticə etibarilə mükəmməl bir «Azərbaycan dili tarixi»nin yaradılması üçün həlledici şərt deyil, eyni zamanda haqqında söhbət gedən «müsbət şərait»dən istifadə edərək və milli müstəqillik ideologiyasına əsaslanaraq, heç olmasa mövcud tədqiqat təcrübəsi hüdudunda, düzgün metodoloji prinsiplərə dayanmaq lazım gəlir. Həmin prinsiplər, fikrimizcə, əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycan dilinin yalnız təşəkkül tarixini deyil, bütün tarixini ümumtürkoloji kontekstdə araşdırmaq, bu və ya digər dil ilə məhdudlaşmamaq, hər hansı mərhələdə nə həcmdə tələb olunsaydı, o həcmdə ümumtürk miqyasına çıxmaq;

2. Azərbaycanda gedən etnik proseslərin tarixini təhlil edib, dil hadisələrinin etnik səbəblərini müəyyənləşdirmək – xüsusilə böyük etnosların Azərbaycandakı və həmhüddud regionlardakı hərəkətinin mənzərəsini hər hansı tarixi dövrdə mümkün qədər mükəmməl təsvir etmək, türk tayfa dillərinin-dialektlərinin ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşmasına bu və ya digər mərhələdəki «təzyiq»inin miqyasını, keyfiyyətini aydınlaşdırmaq, Azərbaycandan kənarda qalmış Azərbaycan türkcəsinin etnolingvistik hüduflarını müəyyən etmək;

3. Dilin müxtəlif təzahür formalarını (tayfa dilləri – dialektlərdən tutmuş ədəbi dilə, yazılı mənbələrin dilinə qədər) tarixi struktur-funksional əlaqə, qarşılıqlı təsir halında araşdırmaq, «Azərbaycan dili» («Azərbaycan türkcəsi») anlayışının istonilən dövrdəki, yaxud mərhələdəki tarixi məzmununu aydın təsvir etmək.

Azərbaycan dilinin tarixi aşağıdakı dövrlərə bölünür:

1. Təşəkkül dövrü (I minilliyin əvvəllərindən II minilliyin ortalarına qədər).
2. Milli əsaslar üzərində yenidən təşəkkül dövrü (XVII- XIX əsrlər).
3. Müasir dövr (XX əsrin əvvəllərindən sonra).

2. AZƏRBAYCAN TÜRKƏSİNİN TƏŞƏKKÜLÜ

Azərbaycan türkcəsi ümumtürk dilinin diferensiasiyası nəticəsində təşəkkül tapmışdır – bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan türkcəsi, hər şeydən əvvəl, ümumtürkcənin varisidir. Lakin Azərbaycanın etnolingvistik coğrafiyasının kifayət qədər müəkkəb, rəngarəng olması həmin ərəzidə tarixən heç də o qədər sadə olmayan etnolingvistik proseslərin gətirdiyini göstərir.

Qədim (ümum-) türk dili təxminən c.ə. I minilliyin ortalarında Altay dilinin bölünməsi ilə əlaqədar olaraq təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Həmin bölünmə prosesi isə, görünür, bir neçə min il davam etmişdir (c.ə. IV-III minilliklərdən c.ə. I minilliyə qədər). Ona görə də eramızdan əvvəlki minilliklərdə prototürkcədən, yaxud Altay dilinin türk, monqol və tunqus-mancur «dialekt»lərindən danışmaq mümkündür.

Altay dilinin türk, monqol, tunqus-mancur dillərinə diferensiasiyası uzun sürən elə bir müəkkəb etnolingvistik prosesdir ki, həmin prosesi bütün dəqiqliyi ilə təsvirdə canlandırmaq, demək olar ki, mümkün deyil. Lakin bir məsələ aydındır ki, türk dili Altay birliyindən ayrılarda onun (türkcənin) bir-birindən hələ çox fərqlənməyən daxili dialektləri mövcud idi. Həmin dialektlərin bəziləri ümumaltay xüsusiyyətlərini mühafizə etdiyi halda, bəziləri həmin əlamətləri itirərək, artıq modern əlamətləri (yəni gələcək türkcənin əlamətlərini) qazanmışdı. Elə ona görə də eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq türkcənin dialektləri müxtəlif inkişaf səviyyələri ilə diqqəti cəlb edir.

Bununla belə c.ə. I minilliyin ortalarından b.e. I minilliyinin ortalarına qədərki dövrdə qədim (ümum-) türk dilindən (bu cür bütöv bir şəkildə!) danışmaq tamamilə mümkündür, ancaq o şərtlə ki, qədim (ümum-) türkcənin daxili dinamikası, diferensiasiya meyilləri inkar olunmasın.

Qədim (ümum-) türk dilinin normaları və funksional üslub imkanları barədə təsvirü qədim türk eposunu təşkil edən «Yaradılış», «Alp Ər Tonqa», «Oğuz kağan», «Göy türk», «Ərgönəkön», «Köç» və s. dastanlar, qədim türk (run) yazılı abidələri yaradır. Qədim türk dastanları mətnşünaslıq səciyyəsinə, mühafizə olunma üsuluna görə bir-birilərdən fərqlənir – onların çox az bir hissəsi uzun zaman şifahi şəkildə xalq arasında dolaymış, yalnız son dövrlərdə yazıya alınmışdır, əksər hissəsi isə orta əsrlərdə türk və ya qeyri-türk dilli mənbələrə səpələnmişdir. Həmin mənbələrdə ya bilavasitə oks olunmuş, ya da mətndə «gizlədilmiş» (məsələn, Ə.Firdovsinin «Şahnamə»sində olduğu kimi) türk epos təfəkkürünü (onun mətnlərini) bərpa işi elmi və

zifo kimi bu gün də qarşıda dayanmaqdadır. Qədim türk dastanlarının həcmi, mənzum, yaxud mənsur formada olması, dil-üslub xüsusiyyətləri bəzədə konkret məlumat azdır – mənbələrdə həmin əsərlərin, əsasən, «qısa məzmunu» və ya «süjeti» mühafizə olunmuşdur; bu cür «məzmun» və «süjet»lərin özü də bir sıra hallarda ya tam deyil, ya da «müasirləşdirilmiş», müəyyən məqamları təhrifə məruz qalmışdır. Çin və İran mənbələrində mühafizə olunmuş qədim türk dastanlarında (əslində, dastan süjetlərində) nəinki bir sıra motivlər, hətta adlar belə dəyişikliyə məruz qalmış, türk adları Çin və ya İran adları ilə əvəz edilmişdir... Bütün bunlarla bərabər, qədim türk dastanları qədim (ümum-) türk eposunu (və dilini!) «rekonstruksiya» etmək üçün əsas mənbədir.

I minilliyin ortalarından başlayaraq əvvəl qədim türk (run), sonra uyğur, daha sonra ərəb əlifbası ilə yazılmış ümumtürk abidələri qədim türk epos təfəkkürünün bilavasitə «təzyiqi» altında yaranmışdır. Qədim türkçəni yekunlaşdıraraq orta türkçənin (artıq müxtəlif türk dialektləri – dillərdən ibarət olan türkçənin) perspektivlərini nümayiş etdirən M.Kaşqari «Divanı» ümumtürkçənin yalnız ifadə imkanlarının genişliyini, yüksək normativlik səviyyəsini deyil, həm də müsəlman dünyasında get-gedə artan mədəni, siyasi nüfuzunu təsdiq edir, «türk dili ilə ərəb dilinin atəşi bərabər yürüdüklərini» göstərir. Və «Divan-lügət-it-türk» müxtəlif türk tayfa dillərinin, dialektlərinin biri digərindən az və ya çox dərəcədə fərqlənməsini göstərməklə kifayətlənmir, həmin dilləri, dialektləri birləşdirən ümumi cəhətləri daha çox təzahür etdirməklə müəllifin belə bir ideyasını uğurla əks etdirir ki, türklər nə qədər müxtəlif coğrafiyalarda yaşasalar da, nə qədər müxtəlif tayfalar, boylardan ibarət olsalar da, ruhən (o sıradan da «dil ruhu» baxımından) bütöv hadisədirlər; əgər belə olmasa idi, yüksək dil mədəniyyəti olan M.Kaşqari «türk dili» əvəzinə «türklərin dilləri» deyərdi, «Divan»da tayfa dili xüsusiyyətləri ümumtürk xüsusiyyətləri ilə müqayisədə bu qədər cüzi yer tutmazdı. «Divan-lügət-it-türk»ü ərəbcə yazmış müəllif yaxşı bildirdi ki, türk dilləri – dialektləri arasındakı fərq ərəb dilləri – dialektləri arasındakı fərqlə heç bir müqayisəyə gəlmir.

Bununla belə qədim (ümum-) türk dilinin artıq biri digərindən həm fonetik, həm leksik, həm də müəyyən dərəcədə qrammatik baxımdan fərqlənən dialektlərə – dillərə bölünməsi davam edir, qeyd etmək lazımdır ki, bu proses aşağıdakı amillərin təsiri ilə getmişdir:

- 1) türkçənin müxtəlif dialektlərə (nəticə etibarilə dillərə) bölünməsi üçün daxili meyli;
- 2) coğrafi ayrılma, təcrid olunma;

3) ictimai-siyasi ayrılma, təcrid olunma (xüsusilə, müxtəlif türk dövlətlərinin meydana gəlməsi).

Qədim (ümum-) türk dilinin bölünməsi prosesi I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində əsasən üç türk dilinin (və bir sıra aralıq dialektlərin) formalaşması ilə başa çatmışdır: qıpçaq dili, oğuz dili, karluq dili. Lakin həmin dillər bir-birinə o qədər yaxın və əlaqəli o qədər sıx, intensiv olmuşdur ki, ümumi bir dilin (ümumtürkçənin) dialektləri təsvirünü yaradırlar. Yalnız belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixi qədim (ümum-) türkçədə gedən diferensiasiya (bölünmə) prosesinin müəkkəbliyini əks etdirdiyi kimi, inteqrasiya (əlaqələr) prosesinin çoxcəhətliliyini, çoxtərəfliyini də göstərir. Və bu cəhət ancaq Azərbaycan dilinə aid olmaqla qalmır, demək olar ki, bütün türk dillərini bu və ya digər dərəcədə əhatə edir. Ümumiyyətlə, qıpçaq, oğuz və karluq xüsusiyyətləri az və ya çox dərəcədə bütün türk dillərində müşahidə edilir. Bu, onunla əlaqədardır ki, həmin xüsusiyyətlər müxtəlif dövrlərdə ümumtürk miqyasında qabarmış, bütün türk dillərinə öz təsirini, yəni təkrar edirik ki, az və ya çox dərəcədə göstərmişdir. Azərbaycan dilinin tarixində qıpçaq təsiri özünü V-IX, oğuz təsiri IX-XIII, karluq təsiri isə XIII-XVI əsrlərdə daha çox hiss etdirir. Görünür, digər türk dilləri də həmin təsirlərə toxunən eyni dövrlərdə məruz qalmışlar – hər şeydən əvvəl ona görə ki, qıpçaqların, oğuzların və karluqların ümumtürk kontekstində baş verən passionalığı – etnosiyasi, etnokulturoloji aktivliyi ümumiyyətlə həmin dövrlərə düşür.

Azərbaycanda türkçənin, yaxud prototürkçənin, yaxud da altaycının hansı dövrdən yayılıb-yayılmaması mübahisəlidir. Eramızdan əvvəlki minilliklərdə Azərbaycanda Altay, prototürk, türk etnoslarının varlığını təsdiq etmək yoxluğunu sübut etmək qədər çətindir. Ona görə də həmin mübahisəli, daha doğrusu, qeyri-müəyyən dövrü, müəyyən olmuş metodoloji əsnəyə uyğun olaraq, «tarixə qədərki dövr» adlandırılıb diqqətə «tarixi» dövr üzərində cəmləşdirmək lazım gəlir. Zaqafqazıyanın, eləcə də ətraf regionların müxtəlif dilli mənbələri türklərin (bu cür diferensial şəkildə: altayların, yaxud prototürklərin deyil, məhz türklərin) Azərbaycanda eramızın ilk əsrlərindən etibarən mövcudluğunu nümayiş etdirir. Və həmin əsrlərdən I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədərki dövrdə Azərbaycanın həm Şimalında, həm də Cənubunda türklüyün həcmi genişlənməsi, türkçənin həmin regiondakı İran, İber-Qafqaz dillərini sıxışdırması müşahidə edilir ki, bu mənada eramızın I minilliyi Azərbaycanın türkləşməsi dövrüdür. Bir sıra tədqiqatçılar Azərbaycanın türkləşməsi prosesini daha çox lin-

qvistik bir proses hesab etməyə, həmin hadisənin mürəkkəb etnososial təbiətini nəzərə almamağa meyillidirlər – onların fikrinə, Azərbaycanın türkləşməsi artıq müəyyən olmuş qeyri-türk mənşəli Azərbaycan cəmiyyətinin, yaxud xalqının türkcəni buraya kifayət (inkışaf səviyyəsi yerlilərinkindən aşağı olan) türklərdən qəbul etməsi şəklində olmuşlar. Həmin qənaətlə razılaşmaq ona görə çətindir ki,

a) türklər Azərbaycana toxunmuş min illik bir dövrdə müəyyən fəsilələrlə, bununla belə böyük kütlələrlə gəlmiş, V-VII əsrlərdə (yeni islamın yayıldığı ərazidə) ölkə əhalisinin həm əksəriyyətini, həm də sosial-siyasi baxımdan fəal hissəsini təşkil etmişlər;

b) türklərin meydana çıxmasına qədər Azərbaycanda mövcud olmuş İber-Qafqaz (Şimalda) və İran (əsasən Cənubda) etnoslarının Azərbaycanın Şimalını, həm də Cənubunu əhatə edəcək Azərbaycan superetnosunu yaratmış olduqlarını güman etmək növbəti çətindir, hətta demək olar ki, qeyri-mümkündür;

v) Azərbaycana gələn hun türkləri, qıpçaqlar, oğuzlar da həmin regiondakı qeyri-türk mənşəli etnoslarla daha çox «diplomatik əlaqədə» olmuş, xüsusilə oğuzlar tarixin onlara verdiyi böyük səlahiyyətdən istifadə edərək növbəti qeyri-türk mənşəli etnoslara, özlərinə qədər Azərbaycanda yayılmış türk mənşəli etnoslara da, xüsusi iddia ilə yanaşmışlar.

Azərbaycanın eramızın I minilliyindəki etnik mənzərəsindən, xüsusilə türk tayfalarının burada məskunlaşması prosesindən bəhs edən tədqiqatçılar, bilavasitə mənbə məlumatlarının azlığından sadəcə həmin tayfaların adlarını çəkməklə kifayətlənir, onları daha çox müstəqil etnik hadisə olaraq qəbul edir, müxtəlif dövrlərdə mövcud türk tayfaları saymaqla müəyyən qarışıqlıq, eklektika yaradırlar. Müasir araşdırmaların bir məqsədi də, elə bilirik ki, ümumtürkoloji materialdan çıxış etməklə həmin eklektikanı aradan qaldırmağa çalışmaqdan, mənbələrdə adı çəkilən türk tayfalarının nə dərəcədə eyni, yaxud müxtəlif olduğunu müəyyən etməkdən ibarətdir. N.A.Baskakovun tədqiqatları göstərir ki, tarixən türk dilləri əsasən üç dialekt nümayiş etdirir: oğuz, qıpçaq və karluq «dialektləri» – tədqiqatçı buraya o qədər mühüm tarixi yeri olmayan bulqar «dialektini» də əlavə edir. Lakin bulqar «dialekti», görünür, türk «dialektləri»ndən çox erkən töcrəd olduğundan I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində əsasən formalaşmış türk dillərində bulqar qatı axtarmaq özünü doğrultmur. Azərbaycan dilinin təşəkkülündə isə N.A.Baskakovun «türk dillərinin tarixi təsnifatında» xüsusi yer alan oğuz və qıpçaq «dialektləri» iştirak etmişlər. Lakin görkəmli türkoloq nədənsə qıpçaq komponentinə fikir

vermədən Azərbaycan dilini qeydsiz-şərtsiz oğuz qrupuna aid edərək yazır ki, «Azərbaycan dilinin kökləri bir neçə müasir türk dili üçün uca dil» olan VIII-X əsrlər Orta Asiya oğuz tayfalarının dilinə gedib çıxır.

Hun türklərinin ardınca Azərbaycana güclü qıpçaq axınları başlandı ki, həmin axınlar Azərbaycanın xüsusilə onun Şimalının etnolinqvistik təyini faktiki olaraq həll etdi. Və görünür, Azərbaycanda yaşayan qeyri-türk mənşəli etnosların yenidən məskunlaşmaları – Azərbaycan, ümumən Zaqafqaziyanın dağılıq ərazilərində sıxışdırılmaları, müəyyən mənada müdafiə məqsədilə «töcrəd olunmaları» prosesi də qıpçaq yürüşlərinin intensiv olduğu dövrə – I minilliyin ikinci yarısına düşür. Lakin demək olmaz ki, qıpçaqlar özlərini eynilə hun türkləri kimi aparır, yerli əhaliyə etinasız yanaşırdılar. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, hun türklərindən fərqli olaraq qıpçaqlar Azərbaycanda daha inamla məskunlaşıb, Qafqazın şimalı ilə əlaqələrini get-gedə itirirdilər. Beləliklə, Azərbaycanda etnolinqvistik konsentrasiyanın əsasını təşkil edəcək etnik komponent formalaşırdı.

Qıpçaqlar tarixi mənbələrdə daha çox xəzərlər kimi təqdim olunur ki, buna da səbəb qıpçaqların Şimali Qafqazı və ətraf regionları əhatə edən Xəzər siyasi birliyinin, dövlətinin mövcudluğu idi. Ümumiyyətlə, qıpçaqlar I minilliyin ortalarından başlayaraq müxtəlif mənbələrdə müxtəlif adlarla adlanmışlar: beçençilər, kumanlar, poloveslər, xəzərlər... Buraya həmin dövrdən (I minilliyin ortalarından) etibarən qıpçaqlaşmış hun tayfalarının (sabit-suvar, uvar, bulqar...) mənbələrdə artıq o qədər də tez-tez xatırlanmayan adlarını da əlavə etmək lazım gəlir.

Və prinsip etibarilə, I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədər müxtəlif dövrlərdə Şimaldan (əsasən, Dərbənd keçidindən) Azərbaycana gələn türk tayfalarının hamısı yazılı mənbələrin yaddaşında noticə etibarilə qıpçaq türklərinə məxsus dil xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı kimi qalmışlar. Bunun aşağıdakı səbəbləri vardı:

a) I minilliyin ortalarına qədər Azərbaycana yürüş edən (burada məskunlaşan, yaxud geriye – Şimali Qafqaza qayıdan) türklər – hun türkləri qıpçaqların bilavasitə varisi olmuşlar;

b) I minilliyin ikinci yarısında Azərbaycana yürüş edən (əsasən, burada qalıb məskunlaşan) qıpçaqlar o qədər də böyük qüvvə idilər ki, özlərinə qədərki hər hansı qeyri-qıpçaq xüsusiyyətini (əgər var idisə!) unudurdular.

Araşdırmalar göstərir ki, ilk orta əsrlərin Bizans, erməni və gürcü mənbələrində bu və ya digər münasibətlə işlənmiş türk sözləri

onların dilinə məhz qıpçaq türkcəsindən keçmişdir – həmin sözlər nə qədər dəyişikliklərə məruz qalsa da, yenə qıpçaq türkcəsinin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirir: *oi//xot*, *voçxcr//koçxor*, *alp*, *xaqan*, *xatun*, *tenq*, *çiçək*, *arık*, *tarxan*, *ayı* və s. Qıpçaq türkləri Qafqazın nə Şimalında, nə də Cənubunda (Şimali Azərbaycanca) heç bir yazılı abidə qoymamışdır. Türkünstanda yaşayan oğuzlardan, karluqlardan fərqli olaraq, görünür, hunların və onların bilavasitə etnokulturoloji varisi-davamı olan qıpçaqların yazısı, əlifbası olmamışdır. Əslində, islamın qəbulu ilə əlaqədar orob əlifbası türk dünyasında geniş yayıldığı dövrdə də qıpçaqlar (xüsusi şərəitə düşmüş məmlükləri çıxmaq şərti ilə) yazı-pozuya o qədər fikir verməmiş, bir sıra praktiki xarakterli yazılı abidələr (əsasən, lüğətlər) yaratmaqla kifayətlənmişlər. Bununla belə onların zəngin şifahi ədəbiyyatları (və mükəmməl şifahi ədəbi dilləri!) olmuşdur.

I minilliyin sonlarına doğru qıpçaqlar Azərbaycandakı etnosiyasi mövqelərini artıq yavaş-yavaş itirir, oğuz fütuhəti öz gücünü bütün aydınlığı ilə hiss etdirirdi.

M.Kaşqari «Divani-lüğət-it-türk»də türk tayfalarının, xalqlarının Qərbdən Şərəə doğru aşağıdakı şəkildə yerləşdiklərini qeyd edir: «Bizans-Run ölkəsinə ən yaxın olan boy becnəkdir, sonra qıpçaq, oğuz, yemək, başqirt, basmil, qay, yabaqu, tatar, qırğız gəlir. Qırğızlar Çin ölkəsinə yaxındırlar». VII-VIII əsrlərdə öz passionarlıq dövrünə qədəm qoyan karluq türkləri Türkünstandan qıpçaq türklərini Şimal-Qərb, oğuz türklərini isə Cənub-Qərb istiqamətində sıxışdırmağa başladılar. Və beləliklə, oğuzların Azərbaycana VII-XI əsrləri əhatə edən kütləvi axınları başladı. Həmin axınlar IX-XI əsrlərdə o qədər güclü oldu ki, onlara Azərbaycandakı qıpçaq türkləri (ümumən, Azərbaycan əhalisi) nə hərbi-siyasi, nə də mənəvi müqavimət göstərə bildi. İslamı qəbul etmiş, onun bayrağı altında sıx birləşmiş oğuz türklərinin Azərbaycana, buradan da Kiçik Asiyaya yürüşləri, xüsusilə Azərbaycanda, demək olar ki, maneəsiz keçdi. Lakin müəyyən ictimai-siyasi stabillik yaranıdıqdan sonra qıpçaq xanları, məmlükləri bir neçə əsr ərzində Azərbaycanın Şimalında məskunlaşmağa çalışan oğuz əslzadələrinə qarşı, uğursuz da olsa, mübarizə aparmış, hətta yeri goldikcə, qeyri-türk mənsəli xalqlar, tayfalar ilə müəyyən dostluq əlaqələrinə, mənəvi-siyasi ittifaqa belə girməkdən çəkinməmişlər.

Azərbaycan dili milli əsaslar üzərində yenidən formalaşdığı XVII-XVIII əsrlərə qədər onun lüğət tərkibində qıpçaq sözləri oğuz sözlərinin paralelliyi (sinonimliyi) mövcud olmuşdur: *ata-baba*, *çöl-yazı*, *çağırmaq-oxumaq*, *aytmaq-dcmək*, *payız-güz*, *yaxşı-iyi/ıycy*, *get-*

mək-varmaq, *ctmək-qılmaq*, *vcrmək-sunmaq*, *doymaq-qanmaq*, *bayır-dışarı*, *çatdırmaq-ilətmək*, *isti-sıcaq*, *qabaq-qarşı*, *mən-bən* və s. XVII-XVIII əsrlərdə həmin paralellik Türkiyə türkcəsində yalnız oğuz komponentinin, Azərbaycan türkcəsində isə bir halda oğuz, digər halda qıpçaq komponentinin xeyrinə aradan qalxır – bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan etnolinqvistik tərəküründə hər iki türk etnosunun mənəvi-mədəni marağı bu və ya digər həcmdə, keyfiyyətdə cətiva olunmuşdur.

Azərbaycan xalqının (və ümumxalq Azərbaycan dilinin) formalaşmasında aparıcı rol oynamış «yerli» qıpçaq türkləri ilə «gəlmə» oğuz türklərinin «mənaqışə»si orta əsrlərdə aşağıdakı şəkildə gedir:

1. Ölkədə hom say üstünlüyünə, həm də siyasi üstünlüyə malik olan oğuz türkləri Azərbaycan millətinin formalaşmasında həlledici rol oynamayırdılar;

2. Dövlətçiliyin mərkəzi (səhbət bütün Azərbaycanı əhatə edən dövlətçilikdən gedir) əsrlər boyu Azərbaycanın Cənubunda (əsasən Təbrizdə) olduğuna görə, rəsmi mədəniyyət, idcologiya burada mütləq əksəriyyət təşkil edən oğuz türkləri tərəfindən inkişaf etdirilir;

3. XVI əsrin əvvəllərində birləşmiş – həm Şimalı, həm də Cənubu əhatə edən Azərbaycan səfəvilər dövlətinin oğuz türkləri yaratdılar;

4. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin intibahı, Azərbaycan ədəbi dilinin demokratikləşməsi dövründə xalqın yaddaşında yaşayan qıpçaq düşüncə mədəniyyəti (və qıpçaq türkcəsi xüsusiyyətləri) normativ mədəniyyət səviyyəsinə daha güclü olan oğuz kontekstində yüksəlir;

5. Ümummilləti etnokulturoloji sistemin formalaşması ilə qıpçaq-oğuz «qarşıdurma»si təcridən aradan qalxır.

XI-XII əsrlərdə (və əslində sonrakı əsrlərdə də) Azərbaycan «gəlmə» oğuzların «yerli» qıpçaqların üstünlüyü yalnız Azərbaycan miqyaslı bir hadisə deyildi. Və ümumiyyətlə Azərbaycanda gedən etnosiyasi proseslər (həmin proseslərin ən mühüm nəticəsi olan Azərbaycan xalqının təşəkkülü hadisəsi!) ümumən türk dünyasında özünü göstərən daha möhtəşəm proseslərin tərkib hissəsi idi. Lakin çox təəsüf ki, uzun zaman Azərbaycan dili tarixinin əksər araşdırıcıları məsələnin bu cəhətinə fikir verməmiş, geniş miqyaslı etnosiyasi proseslərin Azərbaycan miqyasındakı əks-sədasını döyünməklə öz işlərini bitmiş hesab etmişlər ki, bu da Azərbaycan xalqının (və dilinin) təşəkkülü kimi əhəmiyyətli bir məsələnin lazımı səviyyədə araşdırılmasına im-

kan verməmiş, tədqiqatlar olduqca dar coğrafi miqyasda aparılmışdır. Ona görə də Zaqafqaziyada mövcud olan müasir superetnosların – azərbaycanlıların, gürcülərin və ermənilərin etnik tarixinin eyni bir metodologiya ilə tədqiqinə çalışılmışdır.

Bizim fikrimizcə, orta əsrlərdə Azərbaycanda baş verən mürəkkəb etnolingvistik proseslər aşağıdakı geniş (dünya!) miqyaslı hadisələrin bilavasitə təsiri ilə gəlmişdir:

1) eramızın ilk əsrlərindən etibarən hun türklərinin Şərqi Qərbo yürüşləri. Şimali Qafqazın, ümumən Doğu-Qıpçağın «türkləşməsi», Azərbaycanda əvvəl hun türklərinin, sonra isə qıpçaqların məskunlaşması.

2) I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində qıpçaq crasının bitib oğuz crasının başlanması – İslam qəbul etmiş oğuz türklərinin bütün Türkünə, Azərbaycana, Kiçik Asiyaya yayılması, qıpçaqların Şimali Qafqazdan Azərbaycana müdaxilələrinin dayanması, oğuzların bəynəlxalq miqyasda nüfuzunun güclənməsi, qıpçaqların dünyadan təcrid olunması.

3) Orta əsrlərin sonlarında oğuz türklərinin tarixi bütövlüyünün təbii olaraq dağılması, Azərbaycanın əsasən oğuzlardan ibarət cəmiyyətinin etnolingvistik həddlərinin müəyyənəlməsi.

Və beləliklə, Azərbaycan etnokulturoloji sisteminin formalaşması ilə həmin sistemin coğrafiyası da müəyyənəlməmiş – əsasən oğuz türklərinin məskunlaşdığı Türkmənistan-Azərbaycan-Türkiyə arasında mədəni-mənəvi sərhədlər qərarlaşır, bunun nəticəsi olaraq Azərbaycandakı oğuz türklüyü daxili (Azərbaycandaxili) həyat yaşamağa tədrisən daha çox şərait oldu edir, Azərbaycan xalqının (və etnokulturoloji sisteminin) formalaşması prosesində qıpçaq türklüyü ilə oğuz türklüyü arasında çoxətəfli ünsiyyət miqyası müəyyənəlməmiş, yəni həmini ünsiyyət artıq müəyyənəlməmiş coğrafiyada gədir.

Azərbaycanda qıpçaq-oğuz münasibətlərinin ən gərgin dövrü IX-XI əsrləri əhatə edir – həmin dövrün etnosiyasi, lingvokulturoloji proseslərini əks etdirən «Kitabi-Dədə Qorqud»da qıpçaq-oğuz münasibətləri ümumi şəkildə qeyri-müəyyən coğrafiyada deyil, Azərbaycan (əsasən onun Şimalındakı hadisələrdən bəhs etməklə) miqyasında təqdim olunur. Bu isə o deməkdir ki, «Kitab»da (ümumiyyətlə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında) ümumtürk epos təfəkkürü, əgər belə demək mümkünsə, həddlərin – həmin «həddlənmə» özünü aşağıdakı sahələrdə xüsusilə göstərir:

1) regionun ictimai-siyasi mənzərəsinə, problemlərinə uyğunlaşma;

2) regionun coğrafiyasına, landşaftına, toponimiyasına uyğunlaşma;

3) regionun dil-dialekt normalarına, yaxud xüsusiyyətlərinə uyğunlaşma.

Qıpçaq-oğuz münasibətlərinin bu və ya digər şəkildə məhz Azərbaycan miqyasında həll edilməsi formalaşmaqda olan Azərbaycan superetnosunun, eyni mənşəli olmalarına baxmayaraq, biri digərindən artıq ayrılmış çoxsaylı qeyri-türk komponentlərini də hərkətə gətirirdi. Onlar həmin superetnosun üzvi tərkib hissəsi, ölkənin tam hüquqlu sahibi kimi öz məhdud fəaliyyət coğrafiyası olan dillərini saxlamaqla yanaşı ümumünsiyyət dilindən – Azərbaycan türkcəsindən istifadə edirdilər...

Və nə qədər paradoksal olsa da, xüsusilə XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda ədəbi dil olaraq fars dilinin geniş işlənməsi, bir sıra tədqiqatçıların güman etdiyi kimi, heç də ölkə əhalisinin əksəriyyətinin İran mənşəli etnoslardan ibarət olmasının, yaxud Atropatena və ya sasanilər dövrü dil-ünsiyyət ənənələrinin hələ (XI-XII əsrlərə qədər!) davam etməsinin nəticəsi deyildi. Saraylarda, mədəniyyət mərkəzlərində farsdilli mühiti yaradan farslar deyil, oğuz türkləri idilər ki, türk dili tarixinin görkəmli tədqiqatçısı Əhməd Cəfəroğlu məhz bu işlərinə – türk dilini fars, ərəb dilləri qarşısında müdafiəsiz qoyduqlarına görə fundamental «Türk dili tarixi» kitabında onları qınayır, lakin böyük türkoloq nəzərdən qaçır ki, bu, türklərin (oğuz-səlcuqların) ana dilində laqəydlilikləri, yaxud böyük mədəniyyət qarşısında heyranlıqları, həmin mədəniyyətləri təqlid etmələri deyildi, onlar həm bir türk, həm bir fars, həm də bir ərəb kimi düşünmədik, özlərini ümumən müsəlman mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi aparmaq, bütövlükdə müsəlman dünyasına hökm vermək istəyirdilər. Halbuki XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda «yerli» qıpçaq türklərinin elitası «gölmə» oğuz türklərindən fərqli olaraq türk dilindən başqa hər hansı bir dilə üstünlük vermirdilər.

Azərbaycanda, xüsusilə onun Şimal dağlıq regionlarında təcrid olunmuş şəkildə yaşayan qeyri-türk mənşəli etnoslar (qeyd edək ki, onların əksəriyyəti İber-Qafqaz mənşəlidir) kifayət qədər qədim hadisədir. Və tarixən «bir sıra sıxışdırılmış xalqlar çölləri, düzləri qaliblərə tək edərək dağlara çəkilmiş olmuşlar; ona görədir ki, qədim xalqların, dillərin qalıqlarına yer kürəsinin hər yerində məhz dağlarda, yaxud qurunun təcrid olunmuş guşələrində təsadüf edilir» (I.Q.Herder). Bununla belə həmin qədim etnoslar Azərbaycan xalqının (və dilinin) təşəkkül prosesində o qədər də fəal iştirak etməmişlər, onları təcrid

3. MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ... VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DİL SİYASƏTİ

70

olmuş həyat tərzindən, çox sonrakı dövrlərin sosial intensivliyi çıxarmış ümummilli hərəkata qoşmuşdur.

Beləliklə, türk mənşəli Azərbaycan dili eramızın ilk əsrlərindən etibarən Azərbaycanda məskunlaşan hun türklərinin, sonra buraya Şimaldan gələn qıpçaqların (əsasən, VII-IX əsrlər), Cənubdan gələn oğuzların (əsasən IX-XI əsrlər) etnoloqviistik konsentrasiyası nəticəsində formalaşan, qədim dövrlərdən Azərbaycanda yaşayan müxtəlif mənşəli (İber-Qafqaz, İran, türk) etnosların ümumi ünsiyyət vasitəsi olaraq geniş yayılıb inkişaf etmişdir.

Azərbaycan dili (türkəsi) XVII-XVIII əsrlərdən Azərbaycanda ictimai ünsiyyətin ən müxtəlif sahələrində ardıcıl olaraq daha geniş yer tutmağa, ərəb, fars dillərini sıxışdırmağa başlayır. Xalqın əsas ünsiyyət vasitəsində XIX əsrin ortalarından sonra səhnə əsərlərinin yazılması, qəzet nəşri, kitab çapı və s. onun normalarının stabilizəsinə, funksional üslublarının diferensiasiya inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dili əsasən aşağıdakı formalarda təzahür edir:

- I. Ərəb, fars elementləri ilə «zənginləşdirilmiş» dil təzahürü;
- II. Osmanlı (İstanbul) şivəsi (Türkiyə türkəsi) ilə «zənginləşmiş» dil təzahürü;
- III. Milli (demokratik) dil təzahürü.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin bu cür eklektik mürəkkəbliyi XX əsrin 30-cu illərinə qədər davam etmişdir. Və məhz 30-cu illərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları qorallaşdığı kimi funksional üslub mənzərəsi də müəyyənləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin (əslində ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbi dilinin!) normalarının, xüsusilə fonetik normasının stabilizəsinə latın, bunun ardınca isə kiril əlifbasının qəbulu mühüm rol oynamışdır.

XX əsrin ortalarına doğru artıq Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu ilə yanaşı kifayət qədər mükəmməl elmi, publisistik və rəsmi-şəxsi üslubları formalaşır. Azərbaycanda milli dildə orta, ekoloq və ali məktəblərin açılması, mətbuatın nəşri, dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin az və ya çox dərəcədə işlənməsi, ziyalı kontingentinin genişlənməsi və s. bu cür funksional üslub diferensiasiya üçün şərt olur. Doğrudur, sovet dövləti məhkəmələndikən ümumən «sovet xalqları»nın hamısının dili rus dilinin dağdıcı təzyiqinə məruz qalmağa, «yerli»də rusdilli «ziyalılar» yetişdirilməyə başlayır. Lakin xalqın içərisindən çıxmış milli ziyalılar həmin ruslaşdırma diplomatiyasına qarşı ciddi mübarizə aparırlar. Azərbaycanda bu cür ziyalılar çox olmuşdur ki, onlardan ən məşhuru Bəxtiyar Vahabzadə idi. Böyük şair, mütəfəkkir, ictimai-siyasi xadim B. Vahabzadə ana dilinin təbii-tarixi hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına qarşı on illər boyu cəsarətli mübarizə aparmış-

dir. O, «doğma dilində danışmağı» ar bilən fasonlu «dəbəzlar»ın artdığı illərdə ana dilinə müraciətən yazırdı:

Bizim uca dağların sonsuz əzəmətindən,
Yatağına sığmayan çayların hiddətindən,
Bu torpaqdan, bu yerdən,
Elin bağrından qopan yanıqlı nəğmələrdən,
Güllərin rənglərindən, çiçəklərin iyindən,
Məl düzünün, Muğanın sonsuz genişliyindən,
Ağsaçlı babaların aqlından, kamalından,
Düşmənlə üstünə cuman o Qıratın nalından
Qoparılan səslərdən yarandı.
Sən xalqın aldığın ilk nəfəsdən yarandı...

XX əsrin 50-ci, 60-cı illərindən fərqli olaraq 70-ci illərdə ana dilinə qayğı, onun hüquqlarının müdafiə edilməsi özünü daha ardıcıl, daha məqsədyönlü şəkildə göstərir – Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilən Heydər Əliyevin gördüyü tədbirlər nəticəsində Azərbaycan dili həqiqətən dövlət dili səviyyəsinə qaldırılır. Və ilk dəfə olaraq ali məktəblər üçün «Müasir Azərbaycan dili» dərsləri Dövlət mükafatına layiq görülür... Görkəmli dövlət xadimi Moskvaya dəvət edildikdən sonra isə Azərbaycan dilinin üzərinə yenidən «səlib yürüşü» başladı. Hər şeydən əvvəl dövlət idarələrində elə bir «şərait» yaradıldı ki, xalq rus dilini bilməyin vacibliyini, bunsuz normal fəaliyyət göstərməyin mümkünsüzlüyünü anlasın, ana dilinə yalnız məişət dili kimi baxsın. Oduq ki, rus dilini əməlli-başlı bilməyən valideynlər belə yenidən dil açmış körpələrini rus bağçasına, rus məktəblərinə verməyə başladılar. Və belə bir təsəvvür geniş yayıldı ki, Azərbaycan məktəblərində təhsil səviyyəsi aşağı, rus məktəblərində isə yüksəkdir. Orta təhsilini rus dilində alan bəzi azərbaycanlı gənclər Azərbaycanda xüsusi «elita» yaratmaq iddiasına düşdülər... Və Azərbaycanın 80-ci illərdəki «təcrübəsi» göstərdi ki, xalqə, Vətənə qarşı xəyanət hər şeydən əvvəl ana dilinə laqeyd münasibətdən başlayır, Azərbaycan dilində orta məktəb ola-ola orta təhsilini hər hansı başqa bir dildə almış gəncin tam dəyərli azərbaycanlı olaraq yetişməsi çox çətin məsələdir. İxtisas təhsilini müxtəlif dillərdə almaq mümkündür, orta təhsil isə mütləq ana dilində – Azərbaycan dilində alınmalıdır.

Müasir Azərbaycan dili əlli milyona qədər azərbaycanlının ana dilidir – Azərbaycan Respublikasında, İranda, Türkiyədə, İraqda, Gürcüstanda, Dağıstanda... bu dildə danışirlar, yazırlar, oxuyurlar. Həmin

ölkələrdə Azərbaycan dilində – Azərbaycan türkcəsində radio, televiziya verilişləri yayılır, mətbuat nəşr edilir, əksəriyyətində məktəblər fəaliyyət göstərir. Lakin ana dilində münasibətdə ciddi problemlər də vardır...

Hər hansı dil, o cümlədən də Azərbaycan dili aşağıdakı səviyyələrdə təzahür etmək imkanına malikdir:

I. Məişət dili səviyyəsində

Bu zaman dilin fəaliyyət miqyası xeyli dar olur, əsasən bir üslubun (məişət üslubunun) həddlərində funksionallaşır, yazıya ehtiyac duyulmur – Azərbaycanda mövcud olan lat, talış, bir sıra Qafqaz dilləri bu cürdür.

II. Mədəni-maarif dili, yaxud milli dil səviyyəsində

Bu zaman dilin fəaliyyət miqyası bu və ya digər dərəcədə inkişaf etmiş bir xalqın maarifinin, mədəniyyətinin həddlərini həyata edir, müxtəlif funksional üslubları formalaşır... Mədəni-maarif dilinin əsas əlamətlərindən biri kifayət qədər mükəmməl orfoqrafik normalara malik olması, digəri müxtəlif sahələrə aid beynəlxalq terminologiyadan istifadə imkanının mövcudluğu. Və qeyd etmək lazımdır ki, dili həmin inkişaf səviyyəsində olan xalqlar ona (ana dilinə) öz milli-mənəvi dəyərlərinin əsası kimi baxır, ruhən bağlı olurlar.

III. Elmi-intellektual, yaxud beynəlmiləl dil səviyyəsində

Bu zaman dilin fəaliyyət miqyası milli həddləri aşır, funksional üslubların inteqrasiyası özünü göstərir – elmilik, publisistlik, bədilik, rəsmilik və s. çox zaman birlikdə, qarışıqlıqla əlaqədə təzahür edir... Və elmi-intellektual, yaxud beynəlxalq dil ümumən dünya təfəkkürünün ifadəçisi kimi çıxış etmək iddiasında olur, çünki bu dildə müxtəlif xalqların düşüncə enerjisi həyata olunur...

Müasir Azərbaycan dili bir sıra ölkələrdə – İranda, Türkiyədə, İraqda, Dağıstanda... əsasən I, Azərbaycan Respublikasında, müasir qədər isə Gürcüstanda isə əsasən II səviyyədə fəaliyyət göstərir... III səviyyəyə gəldikdə isə demək lazımdır ki, həmin funksiyaları Azərbaycanın son zamanlara qədər rus dili öz üzərinə götürmüşdü, müstəqil Azərbaycan dövləti yarandıqdan sonra onu daha beynəlmiləl bir dil – ingilis dili (və daha yüksək səviyyədə!) əvəz etməkdədir.

Hər bir mədəni xalqın qarşısında ana dilinə münasibətdə bir digəri ilə bağlı olan iki tarixi vəzifə dayanır: bunlardan biri ana dilini

qorumaq, ikincisi isə onu müasir tələblərə uyğun olaraq inkişaf etdirir.

Azərbaycan dili elmi baxımdan nə qədər ətraflı araşdırılsa da, onun müxtəlif problemlərinin öyrənilməsinə hələ böyük ehtiyac vardır. Xüsusilə elə praktiki məsələlər vardır ki, onların təcili həlli tələb edilir – Azərbaycan dilinin mükəmməl orfoqrafiya qaydalarının (və lüğətinin), bu və ya digər dərəcədə mükəmməl orfoqrafiya qaydaları (və lüğətinin) tərtibi həmin məsələlərdəndir.

Hər bir dövlətin milliliyinin, müstəqilliyinin göstəricilərindən biri, bəlkə də birincisi, (onun daxili və xarici) ünsiyyəti hansı dildə həyata keçirməsindən ibarətdir. Şübhəsiz, bu və ya digər dövlət daxili ünsiyyətini o zaman daha rahat, daha intensiv apara bilər ki, həmin dövlətin ərazisində yaşayan xalqın əsas dilindən istifadə etsin. Lakin bu, sadəcə bir hadisə deyil – bunun üçün xalqla dövlətin tarixən müəyyən olmuş sıx mənəvi-siyasi əlaqəsi tələb olunur.

Azərbaycanda dövlət dili funksiyasını tarixən müxtəlif dillər daşıyıblar ki, bunların içərisində əsas yeri ərəb, fars və rus dilləri tutmuşdur. Xalqın dili olan Azərbaycan dili – Azərbaycan türkcəsi müəyyən mərhələlərdə dövlət dili səviyyəsinə qalxmaq imkanlarına malik olsa da, onu son dövrlərə qədər gerçəkləşdirə bilməmişdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Azərbaycanda mövcud olan dövlətlərin daxili ünsiyyəti o qədər də əhəmiyyətli deyildi, xarici (beynəlxalq!) ünsiyyət orta əsrlərdə dövlətin varlığı üçün daha vacib idi. Təsədüfi deyildi ki, Azərbaycanda ərəb, fars dillərinin dövlət dili olaraq xüsusi intensivlikdə işləndiyi dövr səlcuqlar dövrüdür ki, onlar da türklərdən ibarətdir. Sonralar türklərin müsəlman dünyasındakı sosial-siyasi mövqeləri gücləndikcə türk dili də islamın üçüncü ünsiyyət vasitəsinə çevrilir.

Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində Azərbaycanda ərəb, fars, türk (Azərbaycan) dillərinin hər biri eyni zamanda dövlət dili hüququna malik idi, çünki islam dini, təfəkkürü bu dillərin hər üçündə öz əksini tapır, bu və ya digər dərəcədə ifadə olunurdu. Səfəvilər, Azərbaycan xanlıqları həm daxili, həm də xarici rəsmi ünsiyyəti ərəb, fars və türk (Azərbaycan) dillərində saxlayırdılar. XIX əsrin ortalarından buraya rus dili də əlavə olundu... Və rus dili rəsmi ünsiyyətdən ərəb, fars dillərini sıxışdırdı, Azərbaycan türkcəsi isə, əksinə, «yerli əhali»nin dili olaraq müəyyən səlahiyyətlər almağa başladı. Lakin müstəqil dövlətin olmaması, Şimalda rus, Cənubda isə fars dilinin «yerli dil» üzərində üstünlüyünü aydın bir şəkildə nümayiş etdirirdi.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yarandıqdan bir ay sonra özünün rəsmi ünsiyyət vasitəsinin məhz Azərbaycan türkcəsi olduğunu

əlan etdi. Lakin məhz əlan etdi... Dövlət orqanlarında çalışanlar Azərbaycan türkcəsini lazımi səviyyədə bilmirdilər, eyni zamanda «yerli əhali»nin dili dövlət dilinin tələblərinə hələ cavab vermir, ADC-nin Azərbaycanca sənədlərinin leksikası, sintaksisi də bunu təsdiq edir. Halbuki rusca sənədlərin dili mükəmməldir.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi formalaşması prosesi sovet dövründə kifayət qədər ardıcıl şəkildə getmişdir. Bununla belə, həmin dövrdə Azərbaycan dövlətinin dili rus dilinin təsiri altında idi, yəni «rusca düşünüb azərbaycanca ifadə etmək» prinsipi işləyirdi ki, bu da milli dil təfəkkürünün tədricən ölmünə gətirib çıxarırdı. Azərbaycan dövlət xadimlərinin müəyyən hissəsi milli dil təfəkkürünün xüsusilə dövlət səviyyəsində iflic olduğunu görürdülər. Lakin onların mübarizə aparmaq imkanları yox idi. 50-ci illərdəki «qiyam» da bu problemi həll etmədi, əksinə, onu bir az da mürəkkəbləşdirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri kimi fəaliyyətə başladığı ilk illərdə bütün aydınlığı ilə göstərdi ki, o, qeyri-müstəqil bir respublikanın nüvbəti başçısı yox, milli liderdir... Və Heydər Əliyevin məhz milli lider olaraq fəaliyyətinin bir təzahürü də Azərbaycan dilinin siyasi nüfuzunun 70-ci illərdə sürətlə yüksəlməsi idi. Həmin yüksəliş 80-ci illərdə də davam etdi. Böyük dövlət xadiminin Azərbaycan dilinin inkişafı sahəsindəki fəaliyyəti barəsində geniş bəhs etmək fikrində deyilik, sadəcə qeyd etmək istəyirik ki, milli liderin, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisinin 90-cı illərdə – müstəqillik dövründə dövlət dilinin yüksəlişi sahəsində gördüyü işlər ciddi tarixi əsaslara malikdir. Biz xüsusilə «Dövlət dilinin təbii işinin təkmilləşdirilməsi» barədəki tarixi formanı nəzərdə tuturuq... Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin tarixində hələ ona (Azərbaycan dilinə) bu səviyyədə qiymət verən ikinci bir rəsmi sənəd olmamışdır. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin tarixi əsasları heç bir elmi mənbədə bu qədər aydın şəkildə verilməmiş, onun müasir vəziyyəti barədə bu qədər mükəmməl təsvir verilməmiş, inkişaf problemləri haqqında bu qədər sistemli şəkildə bəhs edilməmişdir.

Əlbəttə, rəsmi dövlət sənədində bu və ya digər orijinal elmi konsepsiyanın irəli sürülməsi qeyri-adi hadisədir. Bununla belə, həmin «qeyri-adiyyəti» ən azı aşağıdakı səbəblərə görə qəbul etmək lazım gəlir:

1) Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənası barəsində bir neçə on ildir ki, davam edən mübahisələri yekunlaşdırmaq, tarixi faktları (və sağlam tarixi düşüncənin) mövqeyindən əsaslı bir konsepsiya vermək artıq yalnız elmi deyil, həm də milli, ictimai-siyasi bir ehtiyacdır:

2) Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşamaq, daha da inkişaf etmək üçün etnososial, mədəni-mənəvi potensialının olmasını göstərmək məqsədilə tarixdən, daha dərin köklərdən gəlməyə ehtiyac duyulmuşdur;

3) Haqqında söhbət gedən fərman bir dövlət sənədi olaraq bütövlükdə Azərbaycan dövlətinin (və xalqının) marağını əks etdirsə də, həmin dövləti yaradan, həmin xalqı işıqlı gələcəyə aparan bir mütləkkirin düşüncəsinin məhsulu olduğuna görə, sırası yox, tarixi səciyyə daşıdığına görə xüsusi elmi konsepsiya ifadə edə bilər.

Və yeri gəlmişkən, respublika ictimaiyyətinin böyük marağına səbəb olub müxtəlif elmi müəssisələrdə geniş müzakirə edilən «Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət»-ində Azərbaycan prezidenti «Dövlət dilinin təbii işinin təkmilləşdirilməsi» barədəki fərmanda irəli sürülmüş konsepsiya üçün elmi-nəzəri baza hazırlamışdı. Ümumiyyətlə, həmin «Müraciət» bir elm olaraq azərbaycanşünaslığın əsaslarını müəyyən edir, aydın metodoloji göstərişlər verir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan prezidentinin Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti barədəki düşüncələri kifayət qədər ardıcıl elmi araşdırmaların, konseptual ümumləşdirmələrin nəticəsi olmaqla müstəqil dövlətin on mühüm sənədlərində öz əksini tapır.

«Dövlət dilinin təbii işinin təkmilləşdirilməsi» haqqında fərmanda irəli sürülmüş ideyalar içərisində aşağıdakılar diqqəti daha çox cəlb edir:

- 1) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq qorunması;
- 2) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq inkişaf etdirilməsi.

Dövlət dilini qorumaq hər bir dövlətin mühüm siyasi-ideoloji vəzifələrindən, əsas milli-tarixi maraqlarından biridir. Bu baxımdan müstəqil Azərbaycan dövləti də istisna təşkil etmir... Lakin Azərbaycan dili bir dövlət dili olaraq gəldikcə müasir dünyanın inkişaf etmiş dillərinin təzyiqinə daha çox məruz qalır. Məsələn, ingilis dili bir sıra dillər kimi Azərbaycanın dövlət dilini də nəinki Azərbaycandan xaricdə (onun beynəlxalq ünsiyyətində), hətta ölkənin daxilində də sıxışdırmaq iddiasında və gücündədir. Bu, təbii... İngilis dili, eləcə də fransız, alman, rus və s. dillər müasir dünyanın tarixən müəyyən olmuş güdrətli ünsiyyət vasitələridir. Xüsusilə ingilis dili son dövrlərdə dünya elminin, informasiyasının, böyük siyasətinin aparıcı ifadəçisinə çevrilmişdir. Dünyaya açıq olan Azərbaycandan dövlət dili, tama-

miyə təbii ki, belə bir dillə rəqabətə girmək imkanına malik deyil. Və hər bir azərbaycanlı, əgər eyni zamanda müasir dünyanın «evləndəsi» olmaq istəyirsə, ingilis dilini bu və ya digər dərəcədə bilməlidir... Oudur ki, Azərbaycan dövləti milli maraqları yüksək tutan bir dövlət olaraq Azərbaycan dilinin tarixi hüquqlarını qorumaq, onun mədəni-siyasi nüfuzunu ölkə daxilində olduğu kimi, ölkə xaricində də yüksəltməyə çalışmalıdır.

Ətiraf etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycan dilinin beynəlxalq nüfuzu görünməmiş bir səviyyəyə qalxmış, Azərbaycan dili dünyanın böyük siyasət, mədəniyyət, elm mərkəzlərində ən yüksək tribunallardan səsəlməmiş, Azərbaycan prezidenti şəxsi fəaliyyəti ilə yalnız ölkə daxilində deyil, ölkəmizdən çox-çox uzaqlarda, həmin yüksək tribunallardan dənə-dənə sübut etmişdir ki, Azərbaycan dili müasir dünya düşüncəsinin səviyyəsinə qalxmaya layiq, geniş ifadə imkanlarına malik bir dildir.

Şübhəsiz, bu və ya digər dövlət öz dilini inkişaf etdirmədən qoruya bilməz. Və qeyd etdiyimiz kimi, fərmanın əsas ideyalarından biri də Azərbaycan dilinin inkişafı üçün görülməli olan tədbirlərin müəyyənləşdirilməsidir... «Dövlət dilinin təbii işinin təkmilləşdirilməsi» barədəki fərmanda Azərbaycan dilinin inkişafı üçün həmin inzibati, hüquqi-siyasi, həm də elmi-lingvistik tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulur ki, bunların biri digərinin bilavasitə davamıdır.

Əlbəttə, tarixən Azərbaycan dilinin, ümumən milli dəyərlərin, əgər belə demək mümkündürsə, namusunu xalq kütlələri, onların arasından çıxan millət xadimləri, ziyalılar qorumuşlar, dövlət məmurları bu baxımdan ya xüsusi fərqlənməmiş, ya da ana dilinə tamamilə laqeyd olmuşlar.

Haqqında söhbət gedən fərmanın tarixiliyi bir də orasındadır ki, Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət-icra orqanlarını hərəkətə gətirdi, onları qurulmaqda olan milli dövlətin siyasi-ideoloji tələbləri baxımından yenidən təşkil olunmağa hazırladı, hətta milli məmur obrazının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərdi.

Məsələnin mahiyyətini anlamaqdan çox-çox uzaq olan bir sıra «qəzet siyasətçiləri» bu fərmanın rolunu azaltmağa çalışsalar da, heç şübhəsiz, o öz tarixi işini artıq bütün gücü ilə görməyə, milli ictimai təfəkkürü daxilədən təşkil etməyə, 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində özünü aydın şəkildə göstərən «mərkəzdənqəçmə» təzahürlərinin, separatlığın kökünü kəsməyə başlamışdır.

Prezidentin həmin fərmanı ilə Azərbaycan on illik «taraddüdlər»dən sonra qəti olaraq latın əlifbasına keçdi ki, fikrimizcə, burada

yalnız yeni əlifbaya keçid deyil, nümayiş etdirilən qətiyyətin özü də ideoloji uzaqgörənlik, millətin öz dövləti ətrafında daha sıx birləşməsinə yönəldilmiş siyasi hərəkətdir. Bu qətiyyəti, cəsarəti ancaq Heydər Əliyev kimi qüdrətli dövlət xadimləri, böyük şəxsiyyətlər göstərə bilər, bu cür jestlər yalnız dahi strateqlərə məxsusdur.

Biz «Dövlət dilinin təbiiqə işinin təkmilləşdirilməsi» barədəki fərmanın elmi-nəzəri, konseptual səviyyəsi ilə yanaşı onun praktikliyini də xüsusi qeyd etməliyik – burada irəli sürülən müddəaların, göstərişlərin hamısı real, həyata keçirilməsi tamamilə mümkündür. Vəzifəmiz fərmanın tarixi tələblərini dönmədən, milli təəssübkeşliklə yerinə yetirməkdən ibarətdir. Və bizim bir millət kimi nə qədər istedadlı, enerjili, müasir dünya ilə ayaqlaşmağa nə qədər qabil olduğumuzun göstəricilərindən biri də həmin fərmanın tələblərinə hansı səviyyədə cavab verməyimizlə müəyyən olunur.

Azərbaycan prezidenti, son illərin dövlət sənədlərindən (və həmin sənədlərdə irəli sürülən tarixi müddəaların ardıcıl olaraq həyata keçirilməsindən) də görüldüyü kimi, öz işini yalnız xalqın cari maraqlarını ifadə etməklə bitmiş saymır, bu günə tarixdən gəlir, həmin maraqları tarixi bir səviyyəyə qaldıraraq ifadə edir.

***

Azərbaycan dili – dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, Azərbaycan xalqının elminin, mədəniyyətinin dilidir.

Hər bir azərbaycanlının, harada yaşadığından, həyatda hansı mövqeyi tutduğundan asılı olmayaraq, ən böyük vəzifəsi ana dilini – Azərbaycan dilini bilməkdən, onunla fəxr etməkdən ibarətdir.

IV. AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

1. AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN ETNİK TİPOLOGİYASI

Azərbaycanlıların bir xalq kimi mükəmməlliyinin göstəricilərindən biri (bəlkə də, birincisi!) onun tarixən formalaşmış özünəməxsus etnokulturoloji sistemə malik olmasıdır ki, bunun da əsas komponenti mədəniyyətdir.

Azərbaycan mədəniyyəti yalnız mənşəyi etibarilə deyil, eyni zamanda, tipologiyası etibarilə ümumtürk mədəniyyətidir – tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan türk mədəniyyəti türk etnoslarının Azərbaycanda məskunlaşması prosesində təxminən min illik bir dövrdə (eramızın ilk əsrlərindən I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədər) formalaşmışdır. Həmin dövrü üç mərhələyə ayırmaq mümkündür:

1. Hun-türk mədəniyyəti mərhələsi (eramızın ilk əsrlərindən I minilliyin ortalarına qədər);
2. Türk-qıpçaq mədəniyyəti mərhələsi (I minilliyin ortalarından sonlarına qədər);
3. Azərbaycan türk müsəlman mədəniyyəti mərhələsi (I minilliyin sonu – II minilliyin əvvəlləri).

«Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasında türklərə qədərki Azərbaycan mədəniyyəti nə dərəcədə iştirak etmişdir?» sualına cavab vermək çətindir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, qeyri-türk mənşəli Azərbaycan mədəniyyətinin genotipi, xarakteri barədə biz, demək olar ki, heç nə bilmirik... İkincisi, türklər Azərbaycanda məskunlaşdığı əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti, görünür, süqut dövrünü yaşadığından ölkənin yeni əhalisinə həmin «qeyri-müəyyən» mədəniyyətin təsiri olmadı... Üçüncüsü, Azərbaycanda məskunlaşan türklər yküsək mədəniyyətə malik olduqlarından onların «yerli» (bəlkə də bir qədər eklektik!) mədəniyyəti mənimsəmələrinə ehtiyac yox idi... Nəhayət, I minilliyin sonu – II minilliyin əvvəllərində Azərbaycan türklüyünün islamı qəbul etməsi ilə eramızdan əvvəlki minilliklərin Azərbaycan mədəniyyətinə müəyyən mənada strateji münasibət ifadə edilmiş oldu.

Azərbaycan mədəniyyəti məzmunu etibarilə Azərbaycan-türkmüsəlman mədəniyyəti olsa da, müxtəlif dövrlərdə dünya mədəniyyətinin təsirlərinə məruz qalmışdır ki, həmin təsirlər Azərbaycan mədəniyyətini cilalamış, onu dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevirmişdir.

Azərbaycan mədəniyyəti aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:

I. Azərbaycan mədəniyyətinin türk müsəlman ideologiyası əsasında təkamülü mərhələsi (I minilliyin sonu – II minilliyin əvvəllərindən II minilliyin ortalarına qədər).

II. Azərbaycan mədəniyyətinin demokratikləşməsi, milli əsaslar üzərində yenidən formalaşması mərhələsi (II minilliyin ortalarından XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə qədər).

III. Müasir Azərbaycan mədəniyyəti mərhələsi (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən sonra).

... «Dədə Qorqud» eposunun tarixi Azərbaycan etnik-mədəni sisteminin ümumtürk etnik-mədəni sistemindən fərqlənərək ayrılması (diferensiasiyası) tarixidir. Ona görə də «Dədə Qorqud»un yaşı bu və ya digər şəkildə Azərbaycan xalqının yaşıdır...

«Dədə Qorqud» eposu qədim (ümumtürk) eposu (I minilliyin ortalarından b.e. I minilliyinin ortalarına qədər) ilə Azərbaycan eposu (II minilliyin ortalarından sonra) arasında keçid təşkil edir. Və bu mənada onu ümumən oğuz xalqlarının (türkmənlərin, Azərbaycan türklərinin və Türkiyə türklərinin) müştərək eposu hesab etmək mümkündür... Lakin məsələ burasındadır ki, «Dədə Qorqud» eposu oğuzların Şərqi Qərbo (Mərkəzi Asiyadan Kiçik Asiyaya) hərəkəti-axını dövründə Azərbaycan ərazisində formalaşmış, Mərkəzi Asiyada (Türküstanda) yaranaraq Qərbo gətirilmiş süjetlər də möhz Azərbaycanda yenidən formalaşmalı olmuşdur.

Həmin dövrdə (I minilliyin ikinci yarısında) həmin ərazidə (Azərbaycanda) «gölmə» müsəlman oğuzlar «yerli» kafirlərə;

a) qıpçaqlara, b) iber-Qafqazlara və v) Bizansa-yunanlara qarşı vuruşur, islam dininin coğrafi həddlərini genişləndirirdilər. Eposun təşəkkülü (həm daha qədim süjetlərin ideya-estetik baxımından birləşməsi, konsentrasiyası, həm də həmin ideya-estetik tələblərə uyğun yeni süjetlərin meydana çıxması), birinci növbədə, bu hadisə ilə bağlı idi. Və odur ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da (yəni eposun II minilliyin əvvəllərində yazıya alınmış mətnində) biri digərinin davamı olan iki ideya xüsusilə diqqətə çəkir:

1. Oğuz türklərinin islamı qəbul etməsi;
2. İslamı qəbul etmiş oğuz türklərinin kafirlərə qarşı mübarizəsi (yəni islam dinini yaymaları);

Bununla belə, eposda, bir o qədər qabarıq olmasa da, Azərbaycan türklərinin bütöv cəmiyyət, bir xalq halında təmərküzləşməsi ideyası da mövcuddur.

«Dədə Qorqud» eposunun oğuz türkləri içərisində birinci növbədə Azərbaycan türklərinə (ümumən Azərbaycan xalqına) məxsus olduğunu göstərən əlamətlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Təsvir edilən tarixi hadisələrin Azərbaycanın VII-XI əsrlər tarixi coğrafiyasından, demək olar ki, kənara çıxması;

2. «Kitab»da Azərbaycan toponimiyasının (Göyçə gölü, Gəncə, Bərdə, Dərbənd, Gürcüstan ağzı və s.) etnoqrafiyasının daha geniş əks olunması;

3. «Kitab»ın dilinin Azərbaycan türkcəsində mühafizə olunması.

«Dədə Qorqud» eposu Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etmiş «yerli» qıpçaq türkləri ilə «gölmə» oğuz türklərinin ictimai-siyasi, mədəni-ideoloji əlaqələri bərdə kifayət qədər obyektiv məlumat verir. Və əslində, Azərbaycan xalqının mənşəyi məsələsini «Kitab»sız həll etmək mümkün deyil... Lakin nədənsə tarixçilər indiyə qədər eposa (və «Kitab»a) ya ümumiyyətlə diqqət yetirməmiş, ya da onu o qədər ideallaşdırmışlar ki, özləri də bilmədən «elmi mənbəlik»dən çıxarmışlar. Halbuki, «Dədə Qorqud»da mifologiya artıq, demək olar ki, tarixə tabe edilmişdir. «Kitab»da əksini tapmış «gölmə» oğuzlarla «yerli» qıpçaqların münafişləri; Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda İslamın qəbulu, yayılması; islam dininin coğrafiyasını genişləndirmək uğrunda mübarizələr, qəzavət hərəkətləri; oğuz-solcuqlar tərəfindən Şərqi Anadolunun istilası və s. hadisələr real tarixi hadisələrdir...

Eyni zamanda, «Kitab»da (və deməli, daha geniş miqyasda eposda) təsvir edilmiş ailə-məişət münasibətləri, ictimai münasibətlər və s. epos təfəkküründə «mifologiya dövrü»nün artıq çoxdan bitib «tarixi dövrü»nə başladığını təsdiq edir. Müşahidələr göstərir ki, «Dədə Qorqud» eposundakı Azərbaycan oğuzlarının yaddaşından Türkünstan, demək olar ki, silinmişdir, Kiçik Asiya isə hələ məskunlaşaraq oğuz türklərinin fəal coğrafiyasına daxil olmamışdır. «Kitab»ın əvvəlində «Osman nəslinin» xatırlanması, yaxud Kiçik Asiyanın qərb ucqarı olan İstanbulun adının çəkilməsi, heç şübhəsiz, sonrakı əlavələrdir...

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, xüsusilə Azərbaycan qorqudşünaslığında, görünür, əvvəl sovet ideologiyasının, sonralar isə ultratürkcülüyün təsiri altında «Kitabi-Dədə Qorqud»a çox şeyin əlavə edilməsi fikri yayılmışdır... Məsələn, belə bir qeyri-elmi mülahizə mövcuddur ki, guya İslam dini bu cür ümumi şəkildə «Kitab»a sonralar (yəni nə vaxt?) əlavə edilmişdir. Həmin mülahizənin tərəfdarları ona əsaslanırlar ki, oğuz cəmiyyətində (xüsusilə məişətdə) islam şəriətinə əməl

edilmir – oğuz igidləri şərab içirlər, oğuz qadınları üzü açıq gəzir, at minir, kafirlərlə döyüşə girirlər və s. Lakin bunlar tamamilə osassız «əsaslar»dır... Ona görə ki, əvvəla, «Dədə Qorqud» eposudur, eposda bu cür təfərrüatlara yer verilmir, şəriət təbliğ olunmur. Məsələn, Azərbaycanca İslam dininin geniş yayıldığı heç bir şübhə oyatmayan dövrün eposunda – «Koroğlu»da da həmin motivlər mövcuddur... Və ikincisi, M.Kaşqarının «Divanı-lügət-it-türk»ündən də görünür ki, oğuz türkləri XI əsrə qədər İslamı daha çox bir idcologiya olaraq qəbul etmiş, müəyyən müddət onun ikinci dərəcəli tələblərinə, demək olar ki, əməl etməmişlər (buna ehtiyac olmamışdır). Ona görə də türkləri «qılınc müsəlman» adlandırmışlar... İslam bayrağı altında toplanmış türklər (xüsusilə oğuz türkləri) həmin dinin dünyaya yayılmasında ən böyük xidməti kitabları ilə deyil, qılıncı ilə göstərmişlər. «Dədə Qorqud» eposu İslam dinini qəbul edib yayan oğuz türklərinin eposudur, ona görə də «Kitab»a İslamın sonradan əlavə edilməsi mülahi zəsi yanlışdır... Bununla belə, eposun ideya-estetik məqsədini pozmayan (əslində, həmin məqsədin davam olaraq) «Kitab»a bəzi kiçik əlavələr edilmişdir... Həmin əlavələr orta əsrlərin sonlarına qədər davam etsə də, «Kitab» mistik mühakimələrlə doldurulmamışdır.

«Dədə Qorqud» eposu bizim hansı tarixi-mədəni mənbələrdən gəldiyimizi, hansı ictimai-siyasi, ruhi əlaqə problemlərlə qarşılaşdığımızı, həmin problemləri tarixən hansı prinsiplərlə həll etdiyimizi göstərir. «Dədə Qorqud» eposu xalqımızın şah əsəri, «Kitabi-Dədə Qorqud» isə tale kitabıdır. Biz həmin eposu təxminən beş yüz ilə yaratmışıq. Həmin kitabı isə təxminən beş yüz il yazmışıq...

... Azərbaycan etnokulturoloji sisteminin formalaşmasında müsəlman mədəniyyəti dövrü xüsusi rol oynamışdır.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, «Ümumiyyətlə müsəlman mədəniyyəti» kimi olduqca mürəkkəb mübahisəli bir hadisə barədə danışmaq çətin, ancaq və ancaq türklərin İslamı qəbul etdikdən sonra (və hələ uzun zaman davam edən qəbul etmə prosesində) yaratmış olduqları mədəniyyətin: məhz bu cür konkret mənada «müsəlman mədəniyyəti»nin funksional xüsusiyyətləri ilə əlaqədar və görünür, bir sıra hallarda bu və ya digər baxımdan etiraz doğuracaq mülahizələrimizi hörmətli oxucuların nəzərinə çatdıracağıq. Onu da qeyd edək ki, söhbət əsasən Azərbaycan türklərinə aid olan müsəlman mədəniyyətinin konteksti, təşəkkülü, təkamülü və milliləşməsi barədə gedir.

Altaydan Avropanın içərilərinə qədər geniş bir coğrafiyaya tədricən həm fiziki, həm də mədəni baxımdan sahib olan türklər qədim tarixin sonu orta əsrlər tarixinin əvvəllərində (III-VI əsrlərdə) müasir

83
tipli mükəmmol dini-siyasi baxışlar sistemində ehtiyac duyurlar və təsadüfi deyil ki, həmin baxışlar sistemi öz etnik kökü (zəngin mifologiya) üzərində nə qədər sürətlə inkişaf edərsə, ümumdünya dini-ideoloji təsirində də o qədər sürətlə onu tamamlaydı. Orta əsrlər tarix meydanına çıxar-çıxmaz türklərdə Tanrıçılıq hakimiyyəti-mədəni-ideoloji, dini dünyagörüşü kimi qararlaşımağa başladı və nəticə etibarilə, türkün etnik-mədəni özünüifadəsi üçün maksimum tarixi şərait yetişdi...

Türklər, o cümlədən azərbaycanlılar İslamı necə qəbul etdilər, könüllü, ya könülsüz?... Biz bu barədə çox az fikirləşmişik və təəssüf ki, İslama keçid dövrünün fəlsəfəsini əks etdirən milli mənbələr həmin məsələni müəyyənləşdirmək baxımından araşdırılmamışdır – məsələn, «Kitabi-Dədə Qorqud»un İslam anlayışları ilə «zənginləşməsi»ni ancaq və ancaq «İslamın əlavəsi» kimi başa düşməkdə davam edirik, «Kitabi-Dədə Qorqud» üçün bilavasitə kontekst olan Oğuznamə mədəniyyətinin qeyd edilən «keçid dövründə» hansı tarixi-ictimai təbəddülatla məruz qaldığını isə demək olar ki, diqqətdən kənara buraxmışıq.

... Türklər bir dəstə köçəri deyildilər, yaxud bu və ya digər qalada daldalanıb xilafətə qarşı vuruşan onlarla, lap olsun yüzlərlə cəngəllər də deyildilər, – söhbət min kilometrlik ölçülən ərazilərdə məskun olub bir neçə min illik mədəniyyətə (həmçinin imperiya yaratmaq təcrübəsinə) malik bir xalqdan gedir – türklər İslamı bir ilə, bir əsrə yox, bir neçə əsrə tədricən qəbul etdilər. İslamın qəbuluna qədər müxtəlif türk xalq və tayfa birlikləri müxtəlif dirləri ictimai idrak sınağından çıxarmışlar – məsələn, uyğurlar manixeyliyi, buddizmi qəbul edib dini kitabları türk dilinə çevirmiş, hətta türk filologiyasında manixey və buddist poeziyası adı ilə məşhur olan zəngin orijinal ədəbiyyat yaratmışlar (təxminən IX əsrin əvvəllərindən XII əsrə qədər, bir sıra yerlərdə hələ sonrakı əsrlərdə də), xəzərlər yəhudiliyi, xristianlığı qəbul etmişlər və s. Göründüyü kimi, İslamın qəbulu türklər arasında, indiki təbirlə desək, alternativ şəkildə gedirdi.

İslamın türklər arasında, xüsusilə, Orta Asiyada kütləvi şəkildə yayıldığı məlumdur. Bir sıra görkəmli tədqiqatçıların qeyd (və yazılı mənbələrin təsdiq) etdiyi kimi, IX-XI əsrlərdə Orta Asiya geniş mənada Türkünstanın mədəni-mədəni cəbbəxanası olub; əsas dirlərin, o cümlədən də İslamın türk təfəkkürü tərəfindən necə qəbul edildiyini, onun hansı dəyişikliklərə məruz qaldığını, hansı təriqətlərə təvəqüf verildiyini, heç şübhəsiz, birinci növbədə Orta Asiya regionu əks etdirir və görünür, nə Volqaboyu, nə Qafqaz, nə də Kiçik Asiya türk İslam mədəniyyətinin məşəyi Orta Asiyadan kənarda öyrənilə bilməz - ilk

türk müsəlmanları, ilk toriyyətçi sufilər, Qurana ilk türk təfsirləri buradan çıxır...

Türklərin İslamı qəbul etməsi tarixi ilə onların İslamı müdafiə edib yayması tarixi bir-birinin məntiqi davamı olsa da, həmin məsələlər analitik şəkildə tədqiq olunmadıqda tarix meydanında türk «İslamın sırayı ösəri» olmaqdan başqa bir şey qalmır. Y.A.Petrosyan adlı bir müəllif «Osman imperiyası» (Moskva, 1990) kitabında möhz bu cür hərəkət etmişdir: onun tədqimatından belə çıxır ki, ön möhtəşəm Türk dövləti olan Osmanlı imperiyası ona görə yaranmışdı və ona görə mövcud idi ki, İslam dinini yaysın – bəs xalqın, millətin müstəqil dövlət qurmaq istedadı (və ehtiyacı), bəs həmin imperiyanın məhsulu olmuş bu böyük mədəniyyət?... Bunları kimin ayağına yazacaq?

Türklərdə «Tanrı» tədricən «Allah»la əvəz edildi, ilk dəfə XI əsrdə köçürüldüyü şübhə doğurmayan «Kitabi-Dədə Qorqud» dinin ali anlayışını elə bu cür də fəlakətləşdirdi: Tanrı-Allah və elə həmin «Kitab»da alp-alp-ərən, yükünt-namaz, yazıq-günah kimi dərk olunmağa başladı, kafirin şəhəri alındı, kəlisəsi dağıldı və yerində məscid yapıldı... Tarixdən də məlumdur ki, Qutalmış oğlu Süleyman böy XI əsrin sonlarına doğru Antakya qalasını fəth edib kilsəsinə məscidə çevirmiş və yüz yirmi müəzzinə bərdən ozan oxutdurmuşdu.

IX-XIII əsrlərdə Azərbaycanda çoxlu məktəblər, mədrəsələr, kitabxanalar təsis olunur ki, bu da İslamın daha dərinlən öyrənilib mənimsənilməsi üçün idi: möhz bu dövrdə üç dildə nəhəng mədəniyyət yaranıb – həmin mədəniyyət tipologiyası indiyə qədər aydınlaşdırılmamış qalır, ancaq bir cəhət məlumdur ki, Azərbaycan türkləri İslamı mürəkkəb idrak təbəddülətləri, axtarışları əsasında qəbul etmişlər. İslam türk təfəkküründə tarixən nə var idisə, hamısını pozub ona sahib olmamışdır, əksinə, bir sıra hallarda idrak (və fəaliyyət) rezonansı vermişdir – həmin rezonans, məsələn, XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda o qədər güclü olmuşdur ki, bir sıra tədqiqatçılar hissə qapılaşdıraraq neinki bu dövrü, hətta bir neçə əsr əvvəli və sonranı da Azərbaycan mədəniyyətinin tarixində intibah dövrü hesab etmişlər.

Orta əsrlərdə neinki müsəlmanlar, hətta yəhudilər və xristianlar inanmışlar ki, Allah türkləri harada qayda-qanun pozulsa, ora göndərir ki, intizam yaratsınlar. XI-XII əsrlərdən etibarən İslam, həqiqətən türklərin təfəkkürü və qəlbi ilə yayılıb, lakin bu, ümumiyyətlə İslam yox, artıq, necə deyirlər, bir qədər türk İslamı idi... Təəssüf ki, əksər tədqiqatçılar həmin türk İslamını, yumşaq desək, görməməzliyə vururlar və nəticə etibarilə, Azərbaycan mədəniyyətinin bir sıra tarixi problemləri izahsız qalmalı olur.

Azərbaycan milli mədəniyyətinin təşəkkül prosesində (XVI əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərinə qədər) ümumtürk müsəlman mədəniyyəti və xüsusilə onun regional (Azərbaycan) təzahürü milli intibah tərəfindən yenidən dərk edilir. Milliyyə qədərki Azərbaycan mədəniyyəti klassik mədəniyyət və folklor mədəniyyəti olmaqla iki istiqamətdə inkişaf edir: klassik mədəniyyət daha çox regional («Ümum-müsəlman») və nəhayət türk müsəlman, folklor mədəniyyəti isə etnik (ümumtürk) kontekstdə mövcud olur. Orta əsrlərdə klassik mədəniyyətin aparıcı mövqeyə malik olması ümumən Azərbaycan mədəniyyətinin strukturunda islam kompleksinin çəvikliyini şortlandırır, yeni dövrün başlanğıcına doğru folklor mədəniyyəti milli intibahın təsiri ilə normativləşir və həmin prosesdə klassik mədəniyyətin bir sıra xüsusiyyətlərini də özündə ehtiva edir (əks halda normativləşə bilməzdi). Beləliklə, müsəlman mədəniyyəti bir daha «mənimsənilir», regional həddü müəyyən olmuş milli təfəkkür ümumtürk İslam kompleksini bir daha özündən keçirir və nəticə etibarilə, milli Azərbaycan mədəniyyətinin strukturunda müsəlman «faktor» özünəməxsus şəkildə mövcud olur.

Milli mədəniyyətin təşəkkül prosesində islam dünyagörüşü poetik təfəkkürünü əsas mənbələrindən biri olmaqda davam edir: möhtəşəm aşıq sənəti o zaman təşəkkül tapır ki, türk ozan mədəniyyəti ilə İslam dünyagörüşü arasında, əlbəttə, birincinin üstünlüyü şəraitində və bazasında tarixi tipoloji bağlılıq yaranır. Aşıq sənəti isə milli Azərbaycan mədəniyyətinin əsaslarını təşkil edir və ya belə bir potensiala malik olur.

Ş.İ.Xətəido, inkişaf etmiş şəkildə M.V.Vidədidə, daha inkişaf etmiş şəkildə M.P.Vaqifdə İslam dünyagörüşünün obrazlaşdırılması, dini-fəlsəfi «materialın» estetik «materiala» çevrildiyini görürük. Məs.:

Vaqifəm, görmüşəm bir türfdə didar,
Çəkərəm görməyə bir də intizar –
Hər kəsin dünyada bir qibləsi var,
Mən də yönüm sənəin sarı tutmuşam.

Etiraz edə bilərlər ki, İslam dünyagörüşünün «obrazlaşması» İ.Nosimidə, Kişvovidə, M.Füzulidə də var. Ancaq məsələ burasındadır ki, milli mədəniyyətin təşəkkülünə qədərki dövrdə «obrazlaşma» İslam dünyagörüşünün ixtiyarında olub onun idrak üsulu kimi çıxış edir, milli mədəniyyətin təşəkkül gedirdə isə İslam dünyagörüşü milli təfəkkürün obrazlaşdırma «materialına» çevrilir.

Hər hansı din özünəməxsus obrazlar sistemidir – mükəmməl dinlərlə obrazlılıq da kamil olur. İslam mükəmməl dinlər sırasına daxildir və onun obrazlılıq səviyyəsi o qədər yüksəkdir ki, ortodoksal təfəkkürlə yanaşı bir-biri ilə müəkkəb əlaqələrdə birləşən çoxlu təriqətlərin təfəkkür enerjisini də ehtiva edir. İslama qədərki türk mədəniyyətləri, xüsusilə ədəbiyyatla öz estetik kamilliyinə görə türk mifologiyasına və Tanrıçılığına, İslamdan sonra isə cəmiyyətdə bu əsasda hökm olunmuş müsəlman dünyagörüşünə minnətdar olmalıdır, çünki həmin mədəniyyətlərin fəlsəfi əsasları, nümunəvi struktur modelləri, ən adi obrazları onlardan gəlir.

Ey cananım, sən bəzənib gələndə
Ayü gün qarşına pişvaza gedər,
Kəbeyi-kuyinə gündə min kərə,
Mələklər yığılıb namaza gedər...

Və heç şübhəsiz, İslam dünyagörüşü, ümumiyyətlə, ictimai təfəkkürdə «obrazlılığa» müqavimət göstərməli idi (göstərdi də), bununla belə həmin müqavimət demokratik, yeni dövrdə isə milli məzmunla malik olmadığına görə, demək olar ki, həmişə sındırılmışdır. Orta əsrlərdə muğamat (özünün bütün estetik fəlsəfi əsasları ilə), yeni dövrdə isə həmin səviyyədə aşır musiqisi İslam dünyagörüşünü mənimləməyə-mənimləməyə, İslamla bu və digər dərəcədə bağlı olan təriqətlərin ideyalarını saf-çürük edən milli ictimai təfəkkürdə İslamı dini-fəlsəfi dünyagörüşü kimi sıxışdırır, İslam «estetikləşir».

Əlbəttə, bu, o demək deyildir ki, Azərbaycan milli mədəniyyətinin təşəkkülə ilə Azərbaycanda İslam öz normativ dini səlahiyyətini itirir, belə deyil, XIX əsrin ortalarından etibarən hətta müsəlman mərasimlərinin keçirilməsində, kütləvi icrasında intensivliyin güclənməsi müşahidə edilir. Bunun nə üçün belə olduğunu geniş sorğ etmək çətinidir, ancaq bizə elə gəlir ki, bu, rus istilasına qarşı daxili, cəmiyyətdə, Azərbaycanda yaşayan əsas xalqların, etnosların hamısının iradəsini ifadə edən narazılıq idi – milli idrakın müstəqilliyindən yox, məhz qeyri-müstəqilliyindən, vəziyyətin adiliyindən yox, fəvqoladətliyindən irəlilə gəlirdi.

Milli mədəni təfəkkürümüzdəki «müsəlman kompleksi» bir sıra hallarda imkan verir ki, tamamilə konar təsirlər altında və tamamilə siyasi-ideoloji avantüranın faktı olaraq ictimai məişətimizə ortodoksal ideyalar, mərasimlər yeridilsin və nəticə etibarilə, milli demokratik intibahımız müsəlman fundamentalizminin intibahı kimi toqdim və

təbliğ olunsun... Azərbaycan xalqının düşmənləri burada müsəlman fundamentalizminin yayılmasından nəinki qorxmurlar, əksinə, bir sıra hallarda həmin prosesin real əsasları malik olmasına can atırlar – onlar yaxşı bilirlər ki, müsəlman fundamentalizmi türk idrakının həzm etdiyi, regionalaşdırdığı və nəhayət, milliləşdirdiyi müsəlman mədəniyyətinə qarşı durur...

2. AZƏRBAYCAN İNTİBAHI

Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəlləri Azərbaycanın mədəni-mədəni həyatında İntibah dövrüdür – bu elə bir dövrüdür ki, xalqın milli istedadı bir neçə əsrdə o qədər zəngin mədəniyyət yaradır, o qədər əsaslı etnokulturoloji sistem formalaşdırır ki, xalq sonrakı əsrlərdə möhz həmin mədəniyyətə, həmin etnokulturoloji sistemə dayanaraq yaşayış inkişaf edir.

70-ci illərin sonu 80-ci illərin əvvəllərində aparılan tədqiqatlar Azərbaycan intibahşünaslığının bir sıra problemlərinə toxunulsa da, o bir sistem kimi, əslində tədqiqatdan konarda qaldı. Çünki intibah epoxasının özü düzgün müəyyən edilmirdi, ona görə də Azərbaycan intibahına həsr olunmuş işlər XI-XII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin tədqiqatının keyfiyyətinə müsbət təsir etsə də, intibahşünaslıq nəzəriyyəsinin inkişafına, demək olar ki, təsir etmədi... Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan intibahı problemi Şərqi intibahı probleminin tərkib hissəsi kimi qoyuldu, – Şərqi intibahı problemi adlandırılan məsələyə isə diferensial yanaşılmadı. Ümumiyyətlə, Şərqi mədəniyyətinə münasibətdə avropasentrizm meylləri çox vaxt möhz avropasentrizmə qarşı mübarizə kimi təqdim olunurdu – bunun ən sadə forması Şərqi qeyri-diferensial şəkildə götürüb bu və ya digər mübahisənin predmeti etməkdir... Kontaktlar nə qədər güclü olsa da, şübhəsiz, bu və ya digər mədəniyyəti etnik əsaslardan məhrum etmir.

Şərqi (yaxud ümumşərqi) mədəniyyəti anlayışını ancaq şerti məzmununda başa düşmək olar (biz də o mənada işlədirik); bu şərtlilik ondan ibarətdir ki, Şərqi xalqları mədəniyyətlərinin regional konsentrasiya dövrləri var ki, bu zaman müəyyən mənada ümumşərqi keyfiyyətləri yaranır; məsələn, IX-XIII əsrlər müsəlman mədəniyyətində ərəb, fars və türk mədəniyyətləri birləşir, normativ mədəniyyət meydana çıxır...

«Azərbaycan intibahı» dedikdə tədqiqatçılar əsasən XI-XII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin çiçəklənməsini ön plana çəkirlər (Проблема азербайджанского Ренессанса, Баку, изд. «Elm», 1984), lakin sual olunur: doğrudanmı XI-XII əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti tipologiyası etibarilə intibah mədəniyyəti hesab edilməlidir?

İntibah, birinci növbədə etnik mədəniyyətə, milli mifoloji təfəkkürə qayıtmaq hesabına mümkündür, halbuki XI-XII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətində bu cəhət müşahidə edilmir, XI-XII əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti tipoloji baxımdan ümumşərqi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir, ona görə ki, Azərbaycan mədəniyyətinin XI-XII əsr-

lərdəki çiçəklənməsi ümumşərqi bazasının hesabına, müsəlman mədəniyyətinin ümumi yüksəlişi Azərbaycan türk mədəniyyətini də ehtiva edir. Şübhəsiz, müsəlman mədəniyyəti öz xarakteri etibarilə humanist mədəniyyət idi, lakin mədəniyyət deyildi; burada türk komponentinin işləməsinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, bu ayrıca tədqiqat tələb edir. XI-XIII əsrlərdə müsəlman mədəniyyətinin bir tipoloji hadisə olması onun antik mədəniyyətə (xüsusən ellin mədəniyyətinə) münasibət birtiplidir; belə ki, müsəlman mədəniyyətinin mövcud olduğu ölkələrdə Ərəbistanda, Orta Asiyada, İranda, eləcə də Azərbaycanda antik mədəniyyət daha qədim Şərqi mədəniyyəti yaddaşının əsasında şərh oluna-oluna həzm edilir. Şərqi mədəniyyəti yaddaşında isə e.ə. IV minillikdən III-V əsrlərə qədərki böyük bir dövrdə gah bu, gah da digər ərazidə lokallaşan (lakin tədricən ümumşərqi keyfiyyəti qazanan) mədəniyyət ehtiva olunur.

IX-XIII əsrlər müsəlman mədəniyyəti qeyri-adi hadisə idi, mədəni-ictimai fikrin çiçəklənməsi idi, lakin milli intibah deyildi, – müsəlman mədəniyyətini yaradan xalqlar daha dərin qatlarda öz mədəniyyətləri ilə də məşğul olurdular, hətta iş elə gətirdi ki, milli mədəniyyətin intibahı möhz müsəlman mədəniyyəti ilə mübarizədə, ona oppozisiya kimi meydana gəldi.

İntibah milli özünüdərk etmə faktıdır, milli mədəniyyətin təşəkkül ərəfəsidir, – bu baxımdan yanaşdıqda da XI-XII əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti intibah mədəniyyəti olmaqdan uzaqdır.

Müsəlman mədəniyyəti, bir qayda olaraq, şəhərlərdə təşəkkül tapır, – XI-XII əsrlərdən XV-XVI əsrlərədək türk xalqlarının məskun olduğu ərazilərdəki şəhərlərin, demək olar ki, hamısı müsəlman mədəniyyətinin dayağı kimi diqqəti cəlb edir. Etnik mədəniyyət şəhərə ancaq o halda gəlib çıxır ki, müsəlman mədəniyyəti ilə kompromis girsin; halbuki intibah dövrü Avropa şəhərlərində mədəniyyət əsasən etnik əsaslar üzərində inkişaf etmişdir. Ona görə də orta əsrlər Azərbaycan şəhəri ilə intibah dövrü Avropa şəhərini tarixi-ictimai, mədəni strukturu etibarilə eyni tipoloji hadisə hesab etmək düzgün deyil və elə bilirik ki, «Nizami İntibah şəhərinin şəiridir» (professor Arif Hacıyev) fikri tamamilə absurdur.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan şəhərləri həqiqətən inkişaf etmişdi: Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Beyləqan, Naxçıvan, Marağa, Dərbənd, Bərdə kimi şəhərlər «məhtəşəm saraylara, gur bazarlara, məscid, kilsə, mədrəsə, karvansara və hamamlara, su və kanalizasiya xətlərinə» (A.Hacıyev) malik idi, – lakin bu şəhərlər türk mədəniyyətini klassik keyfiyyətində yaşatmağa qabil olmur. Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar XI-

XII əsrlərdə Azərbaycan intibahının mövcudluğunu göstərmək üçün XI-XII əsrlər Azərbaycan şəhərinin məhz intibah şəhəri olduğunu sübut etmək istəyirlər. - bu, bütünlüklə Avropa mizanıdır; nəzərə alaq ki, nəinki Avropa intibahı, eləcə də onun əsasında dayanan antik mifologiya da şəhərdə formalaşır, türk mifologiyası barədə isə bunu demək mümkün deyil. Şərqi mədəniyyəti ilə Qərbi mədəniyyəti arasında IV-V əsrlərdən XI-XII əsrlərə qədər körpü olan Bizans mədəniyyəti də şəhər mədəniyyəti idi və olardı ki, təsərrüfat iqtisadi, ictimai-üzviyyəti, mədəni həyatın strukturuna görə xüsusilə XI-XII əsrlərdə Bizans şəhərləri Azərbaycan (yaxud Orta Asiya, İran) şəhərlərindən demək olar ki, fərqlənmiş, bu isə onu göstərir ki, XI-XII əsrlərdə Şərqi qarşılaşdırılmaz şəkildə ictimai mədəni təfəkkürün konsentrasiyası prosesi gedir, etnik mədəniyyətə həssaslıq zəifləyir, bu cür vəziyyətdə intibah mümkün deyil. Avropanın təcrübəsi də bunun sübutudur; neçə ki, xristian mədəniyyəti bütün Avropa üçün ümumi idi, intibah mümkün deyildi, - eləcə ki, XIV əsrdən başlayaraq milli mədəniyyətlərin təşəkkül prosesi gedir, intibah da yelənir, - və görürük, «ali tipologiya» dedikdə məhz bu münasibəti nəzərdə tutmaq lazımdır.

Guya «xalqın mədəniyyətinin qədimliyi deyil, məhz onun tarixində inkişaf etmiş feodalizmin mövcudluğu intibah hərəkatının təzahürü üçün ilk şərtidir - «sənətkarlıq və ticarət şəhərləri olmayan yerdə inkişaf etmiş feodalizm yoxdur; inkişaf etmiş sənətkarlıq və ticarət olmayan yerdə intibah da yoxdur» (A.Hacıyev).

Əlbəttə, mədəniyyətin inkişafı şəhərin inkişafından asılı olub, onunla şərtlənə bilər, lakin bu cür vulqarlaşma yox; Şərqi şəhəri ilə Qərbi şəhəri milli mədəniyyətə münasibətdə ciddi fərqlərin mövcud olması da həmin mülahizənin nəqşanı olduğunu göstərir.

XI-XII əsrlər Azərbaycan, ümumən müsəlman mədəniyyətinin Avropa analoqu varmı? - bu suala cavab verməzdən əvvəl A.Hacıyevin tipik bir müqayisəsi üzərində dayanmaq; o yazır: «...Montiq, fizika, zoologiya, botanika, fəlsəfə, təbabət - Aristoteldən sonra Şərqi «ikinci müəllim» adlandırılan İbn Sinanın (Avitsennanın) fəaliyyət dairəsi belədir. Nizami Gəncəvi, Əbdülrəhman Cami, Əlşir Nəvai kimi poeziya nəhənglərinin idrak dairəsi də belə geniş idi...». Əgər İbn Sina (eləcə də N.Gəncəvi, Ə.Cami, Ə.Nəvai...) Aristotel məktəbinə mənsubdursa, o, intibahın faktı ola bilməz, - adi analoji məntiq var; müsəlman mədəniyyətini tipoloji hadisə kimi ancaq müxtəlif məşəli mədəniyyətlərin konsentrasiyası ilə müqayisə etmək mümkündür... Ona görə də demək olar ki, XI-XII əsrlər Azərbaycan, ümumən mü-

şəhər mədəniyyətinin antik dövrdən sonrakı Avropada analoqu yoxdur...

Intibah mədəniyyətinin realist təfəkkür yetirir, halbuki XI-XII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətini bu cəhətdən xarakterizə etmək mümkün deyil.

A.Hacıyev yazır: «Şəxsiyyətə intibahın verdiyi qiymət Nizami-nin qadın qəhrəmanlarının - Şirinin, Fitnənin, Nüşabənin xarakterlərində də öz təsdiqini tapır. Onlar ikonalar kimi müqəvva xanımlar yox, qüvvətli, fəal şəxsiyyətlərdir». Şübhəsiz, Şirin, Fitnə və Nüşabə surətləri heç bir intibahın məhsulu deyil, bunlar müsəlman mədəniyyəti kontekstində etnik təfəkkürdən gəlir (özü də deformasiya ilə gəlir, - məsələn, amazonkalar barədə antik müəllimlərin qeydlərini xatırlamaq mümkündür) - XI-XII əsrlərdə bu cür surətlərin meydana çıxması etnik mədəniyyətin müsəlman mədəniyyətində həzm olunmadığını göstərir, halbuki XIII-XVI əsrlərdə «heyvət, ey büt!» məntiqinə də differensial yanaşmaq lazımdır, - bu, İ.Nəsiminin kontekstində bir cür, M.Füzulinin kontekstində başqa cür dərək edilir. Deməli, o hadisə ki, intibahın faktı kimi götürülür, əslində, tipik (daha doğrusu, perspektiv olan) hadisə deyil.

A.Hacıyev qeyd edir ki, «XI-XII əsrlərdəki Azərbaycan şəhərlərinin hamısı intibah sosioloji deyildi və ola da bilməzdi (?); o da həqiqətdir ki, bir sıra ictimai-iqtisadi səbəblər üzündən Azərbaycanın şəhərləri, deyək ki, məsələn, İtaliyanın intibah şəhərləri qədər daxili iqtisadi inkişaf səviyyəsinə nail ola bilməmişdilər (!). Eləcə buna görə də (!) bizcə XI-XII əsr Azərbaycanında ilkin intibahdan danışmaq olar. Eyni zamanda, bu intibaha «hazırlıq mərhələsi» haqqında (X əsrdə Bərdə şəhərinin çiçəklənməsi) və intibah hərəkatının daha sonrakı, moqol istilaları dövründəki (XIII-XIV əsrlər, hürufizm, Nəsimi poeziyası) taleyi haqqındakı məsələyə keçmək olar».

Intibah mədəniyyətinin mövcud şəhərlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılılığı barədəki kifayət qədər vulqar mülahizə bir yana (bu barədə artıq bəhs etdik) intibah dövrünün «mərhələlər» bölməsinin hansı prinsiplərə tabe olduğu da aydın deyil, - necə olur ki, N.Gəncəvinin də, İ.Nəsiminin də poeziyası eyni dərəcədə intibahın faktı hesab edilir?... Ümumiyyətlə Azərbaycan intibahının XII əsr-XIII əsrin əvvəlləri, XIII-XIV və XV-XVI əsrlər mərhələlərindən keçməsi (yaxud N.Gəncəvi - İ.Nəsimi - M.Füzuli silsiləsi) barədəki fikir (A.Hacıyev) heç nə ilə sübut olunmur, - M.Füzulinin poeziyası İ.Nəsiminin poeziyasından, hər ikisinin poeziyası N.Gəncəvinin poeziyasından əsaslı şəkildə - tipologiyası etibarilə fərqlənir; bunları bir

dünyagörüşün, intibah, yaxud qeyri-intibah dünyagörüşü olsun, məhsulu hesab etmək mümkün deyil... A.Hacıyev torəddüdüdür, - «Azərbaycan» jurnalına verdiyi müsahibədə (1981, №3, səh.182) göstərir ki, «Azərbaycan İntibahı XIV əsrdə, Nəsimidə başa çatır», - M.Füzulinin intibah faktı olmadığını deyir. Bu cür geniş miqyasda torəddüdlərin olması isə XI-XII əsrlər Azərbaycan intibahı konsepsiyasının ciddi əsaslara malik olmadığını göstərir.

A.Hacıyev intibah hərəkatının üç tipini (üç dünya dininə – budizim, xristianlıq və islama uyğun olaraq) fərqləndirib göstərir ki, gəy hər regionda bu dinlər o regionun intibah hərəkatının özünəməxsus xarakterini şortlənndirir... N.Gəncəvi yaradıcılığını intibah faktı kimi təhlil edəndə isə belə bir keyfiyyəti qabaqdır ki, şair «öz poemalarının bütün süjetlərini islam dinini dünyasından deyil, kəndən almışdır» - «Nizami dino etiqad bəsləyir, amma dini təbliğ etmir. Buna görə də onun dini görüşləri əsasən poemaların giriş hissələrində ifadə olunub... Girişlərdən sonra poemaların süjeti başlayır, bu süjet isə artıq insan və «insani cəhətlər» haqqındadır...», - məlum olmur ki, A.Hacıyev intibah təfəkküründə dinin təsirini necə qiymətləndirir və burada intibah keyfiyyəti nədən ibarətdir... Azərbaycan intibah hərəkatının xarakterini, formasını, tarixi inkişafını islam dini şortlənndirirsə, N.Gəncəvi bu intibahın şairi ola-ola dini görüşlərini niyə əsasən poemalarının girişində ifadə edir?...

XI-XII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin məhz intibah mədəniyyəti olduğunu inkar edilməsi, şübhəsiz, bu mədəniyyətin ümumən inkarı deyil... Və XI-XII əsrlər Azərbaycan intibah problemi konseptual baxımından özünü doğrultmasa da, ümumiyyətlə, qeyd edildiyi kimi, XI-XII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin tədqiqi sahəsində mühüm addım oldu; M.İbrahimovun, M.C.Cəfərovun, Z.Quluzadənin, Q.Əliyevin, A.Hacıyevin, Q.Əhmədovun, Ə.Ağayevin, R.Əliyevin, Y.Qarayevin, A.Rüstəmovanın... maraqlı tədqiqat işləri meydana çıxdı.

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti isə məzmunu etibarlı intibah mədəniyyətidir, - Azərbaycan intibahşünaslığında bu məsələyə, demək olar ki, diqqət yetirilməmişdir; səbəbi ondadır ki, tədqiqatçılar intibahşünaslıqla bir sistem kimi deyil, XI-XII əsrlər mədəniyyətinin dəyərləndirilməsi vasitəsi kimi maraqlanmışlar. Məsələn bu cür qoyulmuşdur: XI-XII əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti intibah mədəniyyətidir, ya yox? Maraqlıdır ki, XI-XII əsrlər Azərbaycan intibahı ətrafında gedən mübahisələrdən belə bir fikir süzülüb çıxır ki, Azərbaycan intibahı XI-XII əsrlərdə varsa var, yoxdursa, ümumiyyətlə yoxdur...

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqı I Şah İsmayılın (Xətai) iradəsi ilə vahid dövlət ətrafında birləşdi (şübhəsiz, bu cür birləşmə üçün iqtisadi-təsərrüfat, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi şərait yaranmışdı, yoxsa hətta I Şah İsmayıl kimi ictimai xadim - sərkərdə də bunu bacarmazdı, - tarixi şəxsiyyəti tarixi şərait hazırlayır), XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində isə xalq I Şah Abbasın tədbirləri nəticəsində milli dövlətdən məhrum oldu, - milli birlik ideyası isə yaşayırdı. I Şah Abbasın iqtisadi siyasətinin əsasını mərkəzi vilayətləri ucqarlar hesabına inkişaf etdirmək təşkil edirdi; Azərbaycan da İran Səfəvi dövlətinin ucqarlarından idi, ona görə də bu siyasət birbaşa Azərbaycan xalqının ölçünə çevrilmişdi, - XVI əsrdə Sofovlər hakimiyyəti milli mədəniyyəti mühafizə etdiyi halda, XVII əsrdə onun düşməninə çevrilmişdi, ona görə də bu zamandan etibarən milli mədəniyyəti qorumaq xalqın öhdəsinə düşürdü.

XVI əsrin sonlarında bir sıra sənətkarlar, mədəniyyət əsərləri Türkiyəyə aparılır, - bu barədə «Türkiyə təzkiyələrində külli miqdarda məlumat vardır» (akad. H.Araslı). XVII əsrin əvvəllərində isə I Şah Abbasın göstərişi ilə əhəlinin sünnü hissəsinə divan tutulur, olyazma kitabları, - bunların içərisində «dini kitablarla bərabər qiymətli elmi tarixi əsərlər, külliyyatlar, divanlar da məhv oldu» (H.Araslı).

XVII əsrin birinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti nümayəndələrinin (o cümlədən şairlərin) İranın mərkəzi şəhərlərinə (xüsusən İsfahana) köçürülməsi paradoksal da olsa, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin demokratikləşməsinə (deməli, inkişafına) təsir etdi; klassik ifadə tərzinin (müsləman mədəniyyəti parametrlərinin) sübutuna təkən verildi (çünki köçürülənlər klassik ifadə tərzini təmsil edirdilər) nəticədə, xalq (folklor) ifadə tərzinin məncəsiz, başqa sözlə, rəqəbsiz inkişafı müəyyən qədər təmin olundu.

... Antik mədəniyyətin əsasında mifologiya dururdu. Azərbaycan intibahı türk mifologiyasının XVI əsrdən başlayaraq tədricən oyanması ilə meydana gəlir. Mifologiya milli mədəniyyəti yaradır. Ümumiyyətlə, milli mədəniyyət millətin tarixinə məhz mifologiya vasitəsi ilə bağlanır, - çünki mifologiya bu və ya digər xalqın mənəvi mövcudluğunun göstəricisidir, xalqın təfəkkürünə ən qısa yol buradandır.

XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən etibarən milli dövlətin (bu dövlət yeri gələndə xalqı amansızcasına özə də) itirən xalq milli mədəniyyətini itirmək təhlükəsi hiss edir, ona görə də sədəvlər yaratmaqla onu qoruyur: «Koroğlu», «Əli və Kərəm», «Aşıq Qarib», Aşıq Abbas Divarqanlı, Şair Aşıq, Molla Nəsrəddinin kəlifləri... O ki qaldı S.Təbrizi, Q.Təbrizi, Məsilhi kimi klassik üslub tərafdarlarına.

ülündə, onlar intibah ədəbiyyatı qarşısında hər halda gücsüz görünür. XVI əsrin sonlarından etibarən tarixi-ictimai fikir daha ardıcıl şəkildə milli problemlər üzərində düşürür; məsələn, I Şah Abbasın saray tarixçisi İsgəndər bəy Münşinin «Tarixi-əlomarayi-Abbasi» kitabında «yerli tarix» xüsusi diqqət yetirilir (İ.P.Petruşevski).

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan intibahı Zaqafqaziya xalqlarının mədəniyyətinin inkişafına təsir göstərir; ədəbiyyatda, incəsənətin müxtəlif sahələrində – təsviri-dekorativ sənətdə, musiqidə demokratik yüksəliş cərəni, eləcə də gürcü mədəniyyətinin demokratik əsaslar üzərində yenidən qurulmasına tökən verir. XVI, xüsusən, XVII- XVIII əsrlərdə Azərbaycan dili intibah mədəniyyətinə xidmət edən vasitə kimi Zaqafqaziyada ədəbi-bədii təfəkkürün əsas ifadə forması olur.

Göründüyü kimi, Azərbaycan intibahı mürokkəb tarixi şəraitdə təşəkkül tapır, - mürokkəblik intibah mədəniyyətinin daha çox fəlakətli XVIII əsrdə də qalır... XVIII əsrin əvvəllərində baş verən ictimai-siyasi hadisələr Azərbaycan xalqını məcbur edirdi ki, öz taleyi barəsində düşünsün; V.N.Leviatovun göstərdiyi kimi, bir tərəfdən İran, bir tərəfdən Türkiyə, bir tərəfdən də Rusiya ölkəsinin istilası üçün çalışırdılar, işğalçılara qarşı mübarizə isə xalqın mənəvi birliyini gücləndirirdi. Nadir şahın dövründə (XVIII əsrin ortalarına doğru) şəhər təsərrüfatı dağılırdı, - ticarət gücsüzləşmişdi, sənətkarlığın inkişafı ləng gedirdi. XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq feodal cəmiyyəti dağılırdı. Şəhərlərin süqutu kəndin ictimai-siyasi, eləcə də mədəni rolunu artırır, kənd milli mədəniyyətin təmsilçisi kimi çıxış edirdi; bu da imkan verirdi ki, ümumşərq – müsəlman mədəniyyətinin yerini xalqın daxili ehtiyacını ödəyən (və onun üçün anlaşılqı) olan mədəniyyət tutsun.

XVII-XVIII əsrlərdə şəhərlərə sığınmış ümumşərq-müsəlman estetikası (qəzəl şəridən tutmuş həndəsi naxışlara qədər), demək olar ki, otalətlə inkişaf edirdi; mədəni təfəkkürün mürokkəb formaları meydana gəlmişdi, XVI əsrdə Füzuli şəri yaranmışdı, - emosiyaların, riyazi dəqiqliklə ifadəsinin bundan mürokkəb formalarını tapmaq mümkün deyildi... XVI əsrin əvvəllərində Şah İsmayıl Xətai bunu hiss elədi, ümumşərq – müsəlman mədəniyyətini folklor mədəniyyəti ilə qovuşdurmaq üçün tədbirlər gördü (saraya aşiq gətirdi), lakin bu cür qovuşma mümkün olmadı. XVII-XVIII əsrlərdə isə əsrlər boyu xalqın duyğularında yaşayan gözəllik hissi bütün parlaqlığı ilə təzahür etdi, normativ hadisəyə çevrildi.

Kəndin şəhər üzərindəki qələbəsi əsasən xanlıqlar dövrünə düşür. Nadir şah öldürüldükdən (1717-ci il) sonra İran dövləti dağıldı.

Azərbaycanda müstəqil (yaxud yarımmüstəqil) xanlıqlar meydana gəldi: Şəki xanlığı, Qarabağ xanlığı, Quba xanlığı... Şəki xanlığı Azərbaycanın şimal-qərb, Qarabağ xanlığı cənub-qərb, Quba xanlığı isə şimal-qərb ərazilərini birləşdirmişdi. Xanlıqların təsərrüfat həyatında əsasən eyni münasibətlər hökm sürməkdə idi, hətta mükəlləfiyyətlər də bir-birinə uyğun gəlir (V.N.Leviatov) - bu isə onu göstərir ki, ölkədə vahid təsərrüfat sistemi mövcud imiş.

Xanlıqlar dövründə şəhər təsərrüfatının tonozzülünü tədqiqatçılar qeyd edirlər, lakin kəndin ictimai-mədəni mövqeyinin yüksəlməsi barədə, demək olar ki, danışılmır...

Xanlıqlar dövründə kənd mənəvi-mədəni yüksəlişin istinadgahına çevrilir; dastanlar, nağıllar, bayatılar əsasən kənddə yaranır. Azərbaycan intibahının görkəmli nümayəndələrini - M.V.Vidədi, M.P.Vaqifi bilavasitə kənd yetirir. XVIII əsrin ikinci yarısında, eləcə də XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda müstəqil xanlıqların təşəkkülü təkcə iqtisadi-təsərrüfat, yaxud ictimai-siyasi hadisə deyil, həm də mədəni-mənəvi hadisədir; azadlıq almış xalq elə bil həmin azadlıqdan maksimum istifadə etmək üçün parçalanır və bununla da tarixi yaddaşına qayıdır (daha doğrusu, tarixi yaddaşa qayıdış mədəni-mənəvi bütövlük üçün şərt olur), - bu dövrdə hakimiyyətə xalq arasındakı vəsifələr minimal həddə enir, hakimiyyət o vaxta qədər görünməmiş şəkildə xalqa yaxın olur; deyək ki, Nadir şahı bütöv vilayətlərin problemləri maraqlandırdığı halda Qarabağ xanı İbrahim xan kəndlərin məsələləri ilə də məşğul olur, ona görə də kəndin həm təsərrüfatı, həm də mədəniyyəti dirçəlir. Əlbəttə, Nadir şah zamanında da kənd idarə edilirdi, lakin bu, dövlət nəzarətindən kənar idarə idi, dərəcəlik idarəsi idi. Kənd, sadəcə olaraq, şəhərə qulluq edirdi, təkcə maddi nemətləri ilə yox, həm də mənəvi nemətləri ilə qulluq edirdi. Xanlıqlar dövründə isə kənd müstəqilləşir, mənəvi-mədəni yüksəlişin dayağına çevrilir, inqilabi əhval-ruhiyyə kənddə təşəkkül tapır.

Azərbaycan intibahı kəndli şəxsiyyətini görünməmiş şəkildə yüksəldir, - bu, kəndin mədəni-ictimai mövqeyinin artması ilə əlaqədardır; məhz intibah təfəkkürünün faktıdır ki, kəndli ədəbiyyata bütünlüklə gəlir, - o həm nağılların, həm də lətifələrin qəhrəmanı kimi təqdim edilir.

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan intibahının mifoloji əsasları barədə ciddi tədqiqatlara ehtiyac var, biz burada ancaq bəzi məsələlər üzərində dayanacağıq; bunlardan biri ondan ibarətdir ki, türk mifologiyası müsəlman mədəniyyətinin çiçəklənməsində, şübhəsiz, müəyyən rolə malik olur, lakin müsəlman mədəniyyətində «erimir», hətta sonralar

bir sıra tarixət mədəniyyətlərinin müstəqilləşməsinə kömək edir, lakin yənə də reallaşa bilmir.- XVI əsrdən başlayaraq tədricən xalqın milli özünüdərkini xotinə düşür, rezonans alır və XVII əsrin əvvəllərindən etibarən bütün gücü ilə tozahür edir.

Avropa intibahından fərqli olaraq, Azərbaycan intibahı şifahi xalq ədəbiyyatına daha çox dayanır,- bunun səbəbi ümumən xalqın yazıya münasibəti ilə bağlıdır; yazıya qarşı bir etinasızlıq hökm sürmüşdü, hətta bu cür ənənəyə baxmayaraq, XVII-XVIII əsrlərdə dastanların, bayatıların yazıyı alındığını görürük,- külli miqdarda belə mənbə vardır. Avropa intibahı antik mifologiyayı latın yazısı ilə birlikdə qəbul edir, Azərbaycan intibahı isə türk mifologiyasını yaddaşlardan yığır, ona görə də Azərbaycan intibahı daha demokratik əsaslar üzərində yüksəlir. Folklor bu dövrdə intibah ideyalarının fəlakətləşməsinə xidmət edir,- doğrudan da XVII, yaxud XVIII, yaxud da XIX əsrdə «Koroğlu»nu xalq bilirsə (professional dastançı-aşıq bir yana), istədiyi kimi dəyişdirib danışmaq imkanı varsa, nəyə görə yazıya almalıdır,- yazı «Koroğlu» intonasiyasını öldürməzmi, improvizasiyadan məhrum etməzmi?... Əslində, intibah dövrünün başlanğıcında yazılan da funksional olmur, yazılıb qalır, şifahi forma isə intibah ömrünü yaşamaqda davam edir.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda dastan daha çox yaranır, çünki o həm lirik, həm də epik təfəkkürün imkanlarını cəmləyirdi, - dastanda poetik təhlil də, tərənnüm də var, ona görə də «XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyat tarixinə bu janrın tam çiçəklənmə dövrü kimi daxil olur» (M.H.Təhmasib).

Türk mifologiyası yaddaşlardan gəldiyinə görədir ki, intibah təfəkkürü onu süjet-süjet, əhvalat-əhvalat qavramır, motivləri götürür,- real hadisələri, əhvalatları, süjetləri mifoloji məntiqə verir; M.Seyidovun Koroğlu obrazını mifoloji mənsəyə bağlaması bu mənada tamamilə təbii... Çünlibel də, Koroğlu da, Qırat da, Misri qılınc da min illər xalqın yaddaşında yaşayır, amma implissit şəkildə yaşayır, - elə ki, «düşmənin qapınını ağzını alır», onda mifoloji obraz da «dəyüşür». Kərəm də, Əslə də, Qərib də məhz mifoloji təfəkkürün məhsullarıdır,- XVII- XVIII əsrlərdə milli özünüdərkini tərkib hissəsi olan insanın özünüdərkini də fəlakətləşdirir və bu fəlakətləşmənin öz faktları - qəhrəmanları yetişir. İntibah mədəniyyəti insanı çöllərə salır, dəli eləmir (bu mənada, məcnunluq intibah təfəkkürünün məhsulu ola bilməzdi, - Füzuli poeziyası nəhəng poeziyadır, amma intibah poeziyası deyil), insan axtarır, talayinin son sözünü eşidənə qədər «əlində dəmir oxa, ayağında dəmir çarıq» yol gedir.

Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Ə.Səfərlinin qeyd etdiyi kimi, məhəbbət Məcnunu cəmiyyətdən uzaqlaşdırır, onu ilahiləşdirir; Şəhriyarı (XVIII mənbəsi «Şəhriyar»ın qəhrəmanı nəzərdə tutulur) isə cəmiyyətdə daha da yaxınlaşdırır, hətta onu mənsəbə çatdırır, - çünki, Şəhriyar Məcnundan fərqli olaraq buta almışdı, onun məhəbbəti «təqdiri-xuda» sayılırdı... «Təqdiri-xuda» isə artıq ictimai varlığa metaforik münasibətin «reallaşdırılması» (ilahiyatın «ictimailəşməsi») deyil, reallığın metaforik dərkinin faktıdır; bu isə o deməkdir ki, intibah təfəkkürü realizmə müəyyən mərhələlərlə yiyələnir,- birdən-birə islamın (şəriətin) məntiqinə qarşı çıxır, bu məntiqi əvvəl estetikləşdirir, obraza çevirir, yalnız bundan sonra ona hakim olur.

XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq qəzəl bir poetik janr kimi tarixi səlahiyyətini itirir, qoşmanın, bayatının ədəbi-estetik nüfuzu artır, beləliklə, estetik təfəkkürün standartları dəyişir,- həmin proses əslində bu cür gedir: qəzəl poetik strukturca o qədər demokratikləşir ki, tipologiyasını itirir, məsələn,

Şəninə dedim şirin söz, bir şey ondan dadmadım,
Bu səbəbdən ağzı şəkər dilrübədən küsmüşəm -

beyti həm məzmun (obrazların məzmununu nəzərdə tutulur), həm də ifadə (intonasiya nəzərdə tutulur) baxımından normativlikdən uzaqdır, - bu, qəzəlin bir janr kimi tənəzzülə deməkdir; qoşmada qəzəl obrazlı görünür, yəni xalq klassik şeirin təcrübəsinə dayanmaqda tipologiyasını tapır:

Cam içmişəm mən məstanə gəlmişəm,
Eyləyib bağrımı şənə gəlmişəm,
Şənin həsrətindən cano gəlmişəm,
Əl götür bu nazü qəmzodən, gəl!

XVII-XVIII əsrlərdə Molla Nəsrəddinin lətifələri satirik təfəkkürün faktı kimi geniş yayılır, bu qismən M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin əsərlərində də özünü göstərir. Məsələn:

Vaqif, nə tez sonuqlardan əl çəkdim,
Birin bir inayə qiymət cəylərsən?
Hələ sonra keçiyə də enərsən,
Alsa müştəriyə minnət cəylərsən.

dan gəlir, lakin onların hər ikisi yazılı mədəniyyətin nümunəsidir, - hər ikisində klassik ifadə məncələri iştirak edir...

İntibah təkcə milli təfəkkür modelləri yətlirir, tarixən normativ olanı da milliləşdirir.

Azərbaycan intibahının dövrələşdirilməsinə gəldikdə, burada intibahın meydana gəldiyi tarixi-ictimai şərait, intibah təfəkkürünün inkişaf (yetkinlik) səviyyəsi, intibahın bilavasitə məhsulları (məzmunla formanın dialektikası) nəzərə alınmalıdır, - bu baxımdan yanaşdıqda XVI əsr intibahının mərhələ kimi götürmək mümkündür, XIX əsrin əvvəlləri isə Azərbaycan intibahının süqut dövrünə düşür; XVII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin ortalarına qədər intibah təfəkkürü daha çox şifahi, XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin əvvəllərinə qədər həm də yazılı formada fəlakətləşir...

İntibahın ictimai-estetik hərəkət kimi təzahürü, heç şübhəsiz, XVI, yaxud XVII-XVIII əsrlərdəki tarixi hadisələrdən bilavasitə asılı deyil, lakin bu hadisələr intibah təfəkkürünün fəlakətləşməsinə prosesinə təsir edir; deyək ki, XVII əsrdə və XVIII əsrin birinci yarısında işğalçıların hücumları intibah mədəniyyətinin maddiləşməsinə mənfə təsir edir, XVIII əsrin ikinci yarısında - xanlıqlar dövründə milli şəhərlərin təşəkkülü ilə bağlı olaraq intibah mədəniyyətinin maddiləşməsi güclənir.

XVII-XVIII əsrlərdə ticarətin inkişafı Azərbaycan intibahı üçün əsas göstəricilərdən biridir, - doğrudur, XI-XII əsrlərdə də ticarət inkişaf edirdi, sonra da belə olur, lakin tacir psixologiyası XVII-XVIII əsrlərdə olduğu qədər heç vaxt mədəniyyətə (xüsusilə ədəbiyyata) məşğul etməz...

XVII-XVIII əsrlərdə intibah mədəniyyətinin məntiqi davamı kimi milli mədəniyyət (eləcə də milli ədəbi-bədii təfəkkür) formalaşır, - ümumiyyətlə, intibah problemi milli mədəniyyətin təşəkkülü problemi ilə bilavasitə əlaqədardır; bu isə o deməkdir ki, intibah problemi milli mədəniyyətin təşəkkülü problemindən təcrid olunmuş şəkildə tədqiq edilməməlidir, - müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanda milli mədəniyyətin təşəkkülü məhz intibah dövrünə düşür.

Şübhəsiz, intibah hərəkətini ümumdünya hərəkəti kimi qəbul etmək düzgün deyil, onun Şərqdən Qərbə «köçürülməsi» barədəki mülahizələr də heç bir əsasə dayanmır, - sadəcə olaraq, intibahın tipologiyası var, hər hansı Şərqi yaxud hər hansı Qərbi mədəniyyətindəki intibah eyni tipologiyaya ilə gəlməli, eyni prinsiplə əlamətlərə malik olmalıdır... XVII-XVIII əsrlər türk-öğuz intibahı ilə müqayisəsi ümumiyyətlə intibah tipologiyasının nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırır; mə-

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan intibahı daha çox sənədləşir; Şəki xan sarayı tikilir, Şuşa inşa edilir, - hamısı bir estetik prinsip əsasında yaranır... İntibah təfəkkürü mədəniyyəti təbiətə yaxınlaşdırır, - miniatürlərdə insanın ifadəli sifəti görünür (bu proses hələ XVI əsrdən başlamışdı), həndəsi ornamentləri bütünlüklə nəbati naxışlar əvəz edir (K.Karimov), poeziyada ilahi gözəllik deyil, Kür qırağı, Qazağın, Qarabağın gözəlləri tərənnüm olunur:

Bir bölük yaşılbaş sonalar kimi
Yığılıb gəlibdir Qazağa qızlar.
Ayna qabağında qara qış uçu
Endirib gətirmiş qulağa qızlar.

İntibah mədəniyyəti insanı necə var elə təqdim edir, onu panteist görüşlərin təbliğində vasitə olmaqdan çıxarır, insan - metafora, obraz olmaqdan çıxır, ədəbiyyatın bilavasitə predmetinə çevrilir:

Qəmzə kaman, müjgan xəndəng, göz ala,
Yüz qan olur ayrı baxsan hilala,
Sözləri qənd, ağızları piyalə,
Şəkər özmiş dilə, dodağa qızlar.

XVII-XVIII əsrlərdə intibah təfəkkürünün təsiri ilə yazılı ədəbiyyat şifahi ədəbiyyatla o qədər yaxınlaşır ki, bu cür təsnifatın prinsipi itir, - bəlkə - nə intibah dövrünə qədər, nə də intibah dövründən sonra belə bir hal müşahidə edilmir; XIX əsrdə, eləcə də XX əsrin əvvəllərində, yəni milli özünüdərkən ikinci mərhələsində yazılı ədəbiyyat şifahi xalq ədəbiyyatından ayrılır. XX əsrin 30-cu illərində, xüsusilə S.Vurğunun şerhlərində intibah mədəniyyətinə - M.P.Vaqifə müraciət olunması ədəbi-bədii təfəkkürdə demokratizmi gücləndirir... XVII-XVIII əsrlər intibah mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyəti tarixi üçün təkcə keçilmiş mərhələ deyil, həm də məktəbdir, - intibahın təcrübəsi ölmür.

İntibah mədəniyyətinin sənədləşməsi nəyin hesabına gedir? - bu suala, bizim fikrimizə, belə cavab vermək lazımdır: XVIII əsrin ortalarından intibah hərəkəti o qədər güclənir ki, klassik mədəniyyətin də varisinə çevrilmək imkanı qazanır, klassik mədəniyyəti həzm edə-edə keyfiyyətcə inkişaf edir, - intibah mədəniyyəti klassikasının sonətkarlıq texnikasını öyrənir və normalivləşir. Məsələn, M.V.Vidadinin poeziyası da, «Şəhriyar» dastan-povesti də struktur əsası etibarilə folklor-

sələn, deyək ki, şəhərlərin inkişafı intibahı hazırlamır, əksinə, intibah hərəkəti şəhəri yaradır, özü də məhz milli məzmununda yaradır...

Şorq xalqlarının mədəniyyətində intibahın mövcudluğunu sübut etmək üçün Qərb intibahının tipologiyasından çıxış etmək növbəti lazımdır, demək olar ki, yeganə düzgün yoldur, ona görə ki, intibah-şünaslıq vahid sistemdir, predmeti də vahiddir. Lakin Şorqın bu və ya digər mədəni regionunda intibahın mövcudluğu induktiv analogiya ilə sübut oluna bilməz; məsələn, deyək ki, Şorqda cəmiyyətin gələcəyi barədə utopik görüşlər XI-XII əsrlərdə də, hətta ondan bir neçə əsr qabaq da irəli sürülə bilirdi, sarayları, mədrəsələri, hətta hamamları olan şəhərlər eramızdan əvvəl də mövcud ola bilirdi (və mövcud idi də), - bunların heç biri intibahın başlıca faktoru deyil... İntibah hərəkətində bir ümummillilik var, kütləvilik var, intibahın ən romantik ideyalarında da daxili realizm var, - intibah təfəkkürü ideyadan ideya doğurmur, mürəkkəb sillogizmlər qurmur, «riyaziyyat»dan «hesab»a enir; hamısı da onun xatirinə ki, insan, cəmiyyət, ümumən dünya necə var elə dərək edilsin... İntibah, uzun sürə bilməz, - insanın, cəmiyyətin, ümumən dünyanın intibah idrakını Avropada klassizm əvəz edir; ifadə planı yenidən qabardılır, mifoloji məşəyə həssaslıqdan irəli gələn məzmun funksionallığı forma «akademizmi» ilə əvəz olunur.

Azərbaycan intibahını, heç şübhəsiz, türk mədəniyyətləri kontekstində tədqiq etmək lazımdır, - müşahidələr göstərir ki, XVII-XVIII əsrlərdə türk və türkmən mədəniyyətləri də intibah keyfiyyəti ilə xarakterizə olunur, - deməli, türk-oğuz mədəniyyətinin intibahından danışmaq ehtiyacı meydana çıxır...

XVII əsrin əvvəllərindən etibarən Türkiyədə klassik mədəniyyət süqut edir, satiranın rolu güclənir, - Əhməd Nədim kimi xalq ədəbiyyatına əsaslanan şair yetişir, onu ancaq M.P.Vaqiflə müqayisə etmək mümkündür... XVII əsrdə türk mədəniyyətinin inkişafında özünü göstərən geriləmə isə intibah hərəkətinin xarakterindən çox, mövcud ictimai-siyasi şəraitlə əlaqədardır.

XVII əsrin əvvəllərindən türkmən mədəniyyətinin tarixində intibah baş verir, - Məhtumqulunun yaradıcılığı ilə türkmən ədəbiyyatının dənki intibah yüksək səviyyədə qalxır; Məhtumqulunun yaradıcılığı da M.P.Vaqifin yaradıcılığı kimi məzmunca realistdir, - həm lirik, həm də satirik şairdir...

Həm türk, həm də türkmən mədəniyyəti tarixindən Azərbaycan intibahı ilə analogi faktlar çoxdur, bu isə müvafiq dövrdə türk və türkmən mədəniyyətlərində də intibah hərəkətinin gəldiyini təsdiq edir... XVII-XVIII əsrlərdə həm türk, həm də türkmənlərdə milli oyanış baş

verir, mədəni təfəkkür demokratikləşir, milli əsaslar üzərinə qalxır. Eyni problemlər hər üç xalqın tarixində özünü göstərir; nə türk, nə türkmən, nə də Azərbaycan intibahı öz dövründə nəzəri-estetik şərhini tapa bilmir, sonra da uzun müddət məhəlli mədəniyyət kimi təqdim olunur («çoban-çuluq ədəbiyyatı» ifadəsi də bu zaman yaranır). - elə ki, bu mədəniyyət tipinin demokratik (və milli) özünüdərk faktı olduğu aydınlaşdı, yalnız ondan sonra elmi idrak bu mədəniyyətlə, sözlün həqiqi mənasında məşğul olur.

Azərbaycan intibahının türk-oğuz (sonra isə məntiqi olaraq, ümumtürk) konteksti ilə yanaşı regional kontekstləri var, lakin intibahın həmin kontekstlərə münasibətinin tipologiyası eyni deyil; Zaqafqaziya konteksti Azərbaycan intibahı üçün daha çox birtərəfli qaydada təsir kontekstidir, yəni bir neçə yüz ərmoni sonrakı XVII-XVIII əsrlərdə azərbaycanca qoşma yazırsa, bu, o deməkdir ki, Azərbaycan intibahı ərmoni mədəniyyətinə təsir edir, halbuki bu təsir həmin ərmoni mədəniyyətində intibah yaratmır... Eləcə də Dağıstan xalqları, yaxud gürcü mədəniyyətinə Azərbaycan intibahının təsiri bu cürdür... XVII əsrdən etibarən İran mədəniyyətinin süqutu prosesi gedir, buna uyğun olaraq xüsusilə XVIII əsrdə İranın təsiri altına düşmüş Cənubi Azərbaycanda da yazılı mədəniyyət nisbətən zəifləyir, odur ki, əslində, Azərbaycan intibah coğrafiyası onun bütün ərazisinə müvafiq gəlmir, bu cəhət Avropa intibahlarında da özünü göstərir... Lakin həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycan intibah mədəniyyətinin bilavasitə varisidir. Ona görə ki, ümumiyyətlə, intibaha hər bir mədəniyyət özünün tarixi coğrafiyası ilə gəlsə də, intibah dövründə həmin mədəniyyət bütün ölkə üçün ümumiləşir, - bu, əlbəttə, intibahın milliləşdirmə keyfiyyəti ilə bağlıdır. Göründüyü kimi, intibah nəzəriyyəsi həqiqətən bütöv bir sistemdir, lakin bu sistem o vaxt uğurludur ki, bu və ya digər mədəniyyətin tarixinin öyrənilməsi işinə düzgün tətbiq olunsun, onun problemlərindən sui-istifadə edilməsin...

Əlbəttə, XI-XII əsrlər Azərbaycan intibahı kimi, gürcü, eləcə də ərmoni intibahı da yanlış mülahizələrə əsaslanır, hətta qoribədir ki, bu «milli» intibahların birindən bohs edən tədqiqatçılarda digər «intibah»a qısqanc yanaşılır (məsələn, Gürcüstan SSR EA-nın müxbir üzvü S.S.Tsaisvili «Gürcü poeziyasının inkişaf yolları haqqında bir neçə söz»ündə əsassız bir iddia ilə yazır ki, XI-XII əsrlərdə mədəni inkişafının zirvəsinə qalxan Gürcüstan Qərbi Avropadan təcrid olundu, təsərrüfat və mədəniyyətə olduqca aşağı səviyyəli, lakin güclü və qəddar düşmənlər şəraitində öz milli varlığını təkcə müdafiə etmək məcburiyyəti altında qaldı).

Beləliklə,

1. XI-XII əsrlər Azərbaycan intibahı konsepsiyası intibah nəzəriyyəsi baxımından özünü doğrultmur; ona görə ki:

1. XI-XII əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti genetik-mifoloji əsaslara malik olub, milli özünüdərkini faktı kimi təzahür edən realist mədəniyyət deyil, halbuki konsepsiya bu üç mühüm cəhətə ya tamamilə, ya da qismən nəzərə alınır.

2. İntibah, əsas etibarilə, XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda «intibah şəhərləri»nin mövcud olması ilə «sübut edilir», lakin XI-XII əsrlərin Azərbaycan şəhərləri ümumişərq (müsləman) mədəniyyətinin daşıyıcısı idi. «intibah şəhəri» anlayışına gəldikdə isə həmin konsepsiya bu anlayışın nədən ibarət olduğunu izah etmir, yəxud yanlış izah edir.

3. XI-XII əsrlər Azərbaycan intibahı barədəki tədqiqatlarda tərəddüdlü, bir yerdə sığışmayan, nəhayət, bir-birini koskin şəkildə inkar edən fikirlər çoxdur, bu da mövcud mülahizələrin «konsepsiya» adlandırılmasının şərti olduğunu təsdiq edir...

Lakin bir daha təkrar edirik ki, XI-XII əsrlər Azərbaycan intibahına dair tədqiqatlar bu dövrün mədəniyyətini ümumiyyətlə öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur...

II. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf tarixində intibah dövrüdür, - bu, aşağıdakı əlamətlərə əsasən müəyyən olunur:

1. XVII-XVIII əsrlər mədəniyyəti milli özünüdərk etmə faktı kimi təzahür edir, - bu keyfiyyət mədəniyyətin həm məzmunu, həm də forması ilə təsdiq olunur.

2. XVII-XVIII əsrlərin mədəniyyəti, milli özünüdərk etmə faktı kimi təzahür edir, - bu keyfiyyət mədəniyyətin həm məzmunu, həm də forması ilə təsdiq olunur.

3. XVII-XVIII əsrlərin mədəniyyəti prinsip etibarilə, realist mədəniyyətdir.

Və bütün bunlarla bərabər XVII-XVIII əsrlərdə milli mədəniyyətin təşəkkül prosesini gedir, - qeyd olunan əlamətlər isə birlikdə götürüldükdə intibah keyfiyyətidir; eyni keyfiyyətin türk-oğuz mədəniyyətlərinin hər üçündə mövcudluğu isə həm haqqında danışılan hadisənin miqyasını göstərir, həm də Avropa intibah hərəkatı ilə analogiya verir. Ona görə də belə bir fikrə gəlirik ki, XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti intibah mədəniyyətidir.

III. Azərbaycan intibahı türk-oğuz intibahının kontekstində baş verir; intibah kontekstinin düzgün müəyyən olunması türk mədəniyyəti tarixinin dialektikasını aydın metodologiya əsasında tədqiq etmək üçün

şərtidir, - Azərbaycan mədəniyyəti tarixinin türk-oğuz (sonrakı mərhələdə ümumtürk) konteksti onun hər hansı regional kontekstindən fərqli olaraq qanunauyğun qarşılıqlı münasibətlər şəbəkəsi kimi müəyyən olunur... Müxtəlif mənşəli mədəniyyətlərin konsentrasiyası əsasında yaranan mədəniyyət intibah keyfiyyəti daşıyır, ancaq və ancaq rezonans halı kimi diqqətə cəlb edir... Və törədiçilik xassəsinə də malik deyil... İntibah isə statik mədəniyyət mövcudluğu yox, mədəniyyət tarixində genetik dayağı (və perspektivi!) olan hərəkatdır...

3. MÜASİR AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ: PROBLEMLƏR, MÜLAHİZƏLƏR...

Dünyanın inkişaf etmiş müasir xalqlarının mədəniyyəti həm difrensial (milli-tarixi), həm də inteqrativ (ümumbəşəri-sinxron) dəyərlərin qarşılıqlı əlaqəsində təzahür edir – bununla belə təcrübə göstərir ki, hər hansı mədəniyyət, o cümlədən Azərbaycan mədəniyyəti müxtəlif regional təsirləri (eləcə də ümumdünya mədəni-tarixi prosesinin universal təsirini) etnik inkişaf kontekstində qəbul edərsə, keyfiyyətli məhsul verə bilər. Əgər həmin təsirlər etnik kontekstə düşmürsə, milli təfəkkürdə həzrn olunmursa, əksinə, dağıdıcı qüvvəyə çevrilir, milli mədəniyyət üzərində üstünlük edir və hətta milli xarakteri də aşındırmaq təhlükəsi doğurur. Azərbaycan mədəniyyətinin faktını həm yarıdarkən (istər ədəbiyyat, istər musiqi, istərsə də memarlıqda və s.), həm də elmi-nəzəri (estetik) təhlilə cəlb edərkən meyar ancaq və ancaq Azərbaycan mədəniyyətinin öz tarixi olmalıdır – hər hansı digər «meyarlar» (ideyalıq, aktualıq, müasirlik və s.) nəticə etibarilə anti-meyara çevrilir və həmin meyarlarla təqdir olunmuş yüzlərlə əsər göstərmək mümkündür ki, bu gün azərbaycanlı üçün heç bir estetik əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki bu cür əsərlər yarananda yazıçının, bəstəkarın, heykəltəraşın... milli-tarixi yaddaşı hərəkətə gəlməmiş, o ancaq bu günün eklektikasından çıxış etmiş, konkret zaman (və idrak) məhdudluğunda düşünülmüşdür...

«Müasir Azərbaycan mədəniyyəti» adlandırdığımız mədəniyyət müərkəb şəraitdə təşəkkül tapır – 20-ci, xüsusilə 30-cu illərdə gedən etnik, iqtisadi-siyasi proseslər bu müərkəbliyi bir qədər daha gücləndirir.

20-ci illərdə və 30-cu illərin birinci yarısında folklor sürətlə toplanıb nəşr edilirdi, klassik abidələr artıq iqtisadi şüurun materialına çevrilməkdə idi. F.Köçərlidən sonra S.Mümtazın, H.Əlizadənin gördüyü işlər S.Vurğunun, Ü.Hacıbəyovun gördüyü işə bərabər idi. İnkilabın ilk illərindən başlayaraq kütləvi savadlanma, milli mədəniyyətin öyrənilməsi (və bu əsasda mədəniyyətin etnik kontekstini dərin dərək etməyə ehtiyacın «oyanması») «xalq mədəniyyəti» fenomenini mənəvi qüvvə kimi ortaya çıxarırdı... Lakin bu proses yəqin də məhz 30-cu illərdə milli mədəniyyətin «məzmunca sosialistləşdirilməsi» hesabına əvvəl yavaşıldı, sonra isə demək olar ki, dayandırıldı – güclü yaşamaq ehtirası olan folklor təfəkkürü, sözün həqiqi mənasında, məhz bu illərdən etibarən məhv edildi və onun sinkretik daşıyıcısı olan aşıq «kolhoz»dan, «ferma»dan (tarixən ona daxil olmayan bütün möv-

zulardan) deməyə başladı – başladı və tarixi tipologiyasını, simasını itirmək təhlükəsi altında qaldı (aşığı sənətinin inkişafındakı regional qeyri-sabitlik də bunu yardım etdi). Sosialist məzmunu «milli forma» ilə məhz bu cür qovuşdu. Məsələn də burasında idi ki, aşıq sənəti aşıqların təntənəli qurultayları keçilə-keçilə süqut edirdi. Aşıqlar Bakıya gətirildilər (sözün həm həqiqi, həm də məcazi mənasında), Moskvaya gətirildilər, orden, medal alırdılar, birləşirdilər (birgə şəkildə çəkirdirdilər), onların min illər boyu daşıdıqları (mükəmməl etnik-fəlsəfi sistemi olan) sənət isə milli professional mədəniyyəti tam gücü ilə «yaratmadan», onu müəyyənləşdirmədən, onda «ərimədən» yoxa çıxırdı, Ü.Hacıbəyovun «Koroğlu» operası, S.Vurğunun ümumən poeziyası aşıq sənətinin milli professional mədəniyyətə zəruri tarixi keçidinin ancaq və ancaq başlanğıcı idi.

Müasir Azərbaycan mədəniyyətinin təşəkkül tapdığı Azərbaycan folklorunun genetik müəyyənliyini kütləvi sürətdə saxtalaşdırmaq hərəkatı başladı. Bu hərəkatın nə dərəcədə düşünülmüş, yaxud stixiyalı olduğunu demək çətindir, lakin o, müvəffəqiyyətlə həyata keçirildi. Azərbaycan təcrid olunmuşdu. Türk konteksti hələ bir yana, ümumşərq kontekstindən də «ayrılmışdı», Qərb mədəniyyətinə güman olunan çıxış isə ittifaq səviyyəsində yürüdülmə «mədəniyyət siyasətinin» nəticəsində heç cür alınmadı – əvvəlcədən həmin keçmiş olmayan (gələcəyi də hələ o zaman şübhə doğuran) eksperimental «sosializm realizmi» mədəniyyəti təbliğ edilməyə başladı. Azərbaycanlı təfəkkürü onu qəbul etməyə tam hazır idi, çünki milli mədəniyyətin folklor əsaslarının saxtalaşdırılması (xüsusilə türk mədəniyyətinə heç bir daxil olmayan zərdüşlüyün milli hadisə kimi məcburi yeridilməsi) professional mədəniyyəti simasızlaşdırmaq üçün imkan açdı...

Azərbaycan mədəniyyəti 50-60-cı illərdə özünün ön ziddiyyətli dövrünü keçirir. Ziddiyyət nədən ibarət idi?...

30-cu illərdə tipologiyası az-çox müəyyənləşmiş müasir milli mədəniyyət fenomenini sonrakı onilliklərdə sərbəst funksionallaşdırmaq, yaşamaq istəyirdi (poeziyada S.Vurğun, musiqidə Ü.Hacıbəyov, Bülbül məktəbləri formalaşdı). Bir azacıq nəfəs almaq imkanı olan kimi milli idrak özünü hiss etdirirdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu daha çox poeziyada, musiqidə, bir qədər də teatrda bu cür idi, mədəniyyətin digər sahələrində (xüsusilə təsviri sənətdə) milli idrak imkanlarını nümayiş etdirə bilmirdi.

30-cu illərdə milli mədəniyyətə xidmət edəcək milli dil normaları müəyyənləşmişdi. Funksional üslublar formalaşmışdı, yəni «Molla

Nosrəddin»-in və «Füyuzat»ın, M.Hadinin, A.Səhhətin və H.Cavidin dilindən fərqli olan Azərbaycan ədəbi dili yaranmışdı və s. i.ə.

Bütün bunlarla yanaşı, yəni də 30-cu illərdən gələn onono əsasında 40-cı, 50-ci illərdə Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi kökləri amsızcasasına (və gətirdikə daha çox nəzəri dən geydirilərok) saxtalaşdırılır. Məsələn, deyək ki «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi əvəzsiz əbədə yasaq edilir, əvəzində isə XI-XII əsrlərin farsdilli poeziyası koronə milli mədəniyyətimizin əsası olan olunur və çox keçmir ki, «XI-XII əsrlər Azərbaycan intibahı» kimi tarixi saxtakarlığı akademik səviyyədə davam etdirən (özünəməxsus şəkildə təsdiq edən) ideya meydana çıxır.

30-cu illərdə «türk ədəbiyyatı», «türk teatri», «türk musiqisi» kimi söz və ifadələri işlətmək mümkün idi (Bu ifadələr isə mədəniyyətimizin tarixi köklərini, kontekstini bilavasitə əks etdirirdi). 40-cı 50-ci illərdə, hətta sonralar isə bu mümkün deyildi, təkcə «türk mədəniyyəti» ifadəsi «Azərbaycan mədəniyyəti» ilə əvəz olunmadı, bu mədəniyyətin keçmişinə, tarixi inkişafına, bu gününə münasibət də əsaslı şəkildə dəyişildi. Hətta maraqlıdır ki, «Azərbaycan mədəniyyəti»nin yerli mədəniyyət olduğunu sübut etmək üçün bir zamanlar onun məhz türk mənşəli olmadığını demək lazım gəlmişdi.

Azərbaycanda 40-cı, xüsusilə 50-ci, 60-cı illərdə yaranmış mədəniyyətin «sistemini» sorh ələmək, demək olar ki, mümkün deyil, çünki onun universal milli məntiqi yoxdur. Mühəribədən sonrakı dövrdə yazılmış onlarla ələ romanlar nümunə göstərmək olar ki, onların azərbaycanlı idrakının məhsulu olması həddindən artıq şortidir – burada əsərlərin bütöv strukturu yox, dili, təsvirləri, detalları «azərbaycanca»dır, burada milli idrak ancaq «bəzk» kimi «universal hadisə»nin etnoqrafik çaları kimi iştirak edir...

60-cı, 70-ci, 80-ci illər Azərbaycan mədəniyyətində özünü göstərən (və çox böyük hadisə olan) folklorə qayıtmaq hərəkatı, təəssüf ki, keyfiyyət faktına çevrilmədi, yarımçıq qaldı. Bunun müxtəlif səbəbləri var, ancaq əsası budur ki, 30-cu, eləcə də 40-cı, 50-ci illərdə folklorun genetik məzmununun saxtalaşdırılması, ictimai-mədəni təfəkkürdə ona qarşı artıq «liberal münasibət» yaratmışdı: folklorə onun professional mədəniyyətlə genetik əlaqəsi mövqeyindən yanaşmaq lazım idi, lakin həmin əlaqəyə nadir hallarda nail olduğuna görə folklor pis mənada vəsitolə, iddialı əsərin dekoruna dönürdü.

60-cı, 70-ci illərdə Azərbaycan mədəniyyətinə, bir sıra hallarda, təcrüd olunmuş (nəinki tarixi kontekstindən, hətta özü-özündən- Şimali Cənubundan) yəni etnik-coğrafi mühitin mədəniyyəti kimi də baxıla

bilər: bu dövrdə Azərbaycan mədəniyyətində ümumi professionalizm daha çox «avropalaşma» hesabına yüksəlmişdir...

Bununla belə, mədəniyyətin yenidən təşkilinin tarixi təcrübəsi mövcuddur və həmin təcrübəyə əsaslanıb (əlbəttə, geniş müzakirələr, hərtərəfli analitik təhlillər zəminində) bir sıra mülahizələr söyləmək mümkündür ki, onlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

... Folklorə başlamaq lazım gəlir. Folklor ədəbiyyatının, musiqisinin, təsviri-sənətinin professional mədəniyyəti dirçəltməsinin nə demək olduğu XVII-XVIII əsrlərin, XX əsrin 30-cu illərinin təcrübəsində özünü göstərmişdir...

Lakin bu zaman folklorun etnik saflığı gözənilməlidir. Qədim sami, İran (o cümlədən, xüsusilə Avesta) miflərinin, nağıllarının və s. Azərbaycan folkloru kimi qədimi nəticə etibarlı ilə mədəni quruculuq işində keçmiş səhvlərin bir daha təkrarına gətirib çıxarırdı.

Folklor təfəkkürünü canlandırmadan, folklor yaddaşını oymadan Azərbaycan mədəniyyətinin haqqında bəhs olunan təbii-tarixi inkişaf kontekstinə qaytarmaq mümkün deyil.

Nəhayət, Azərbaycan mədəniyyəti (məhz təbii tarixi inkişaf kontekstində) dünya mədəniyyətinin hazırkı səviyyəsi ilə ayaqlaşmağa, dünya proseslərini ehtiva etməyə, milli mənfəət və tələblər baxımından araşdırmağa istiqamətlənməlidir – Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlmillət məzmunu, məsələn, heç cür Avropa musiqisinin azərbaycanlı ifadə təərəfindən orta səviyyədə (lap cə sonatkarlıqla) ifadə kimi düşünəlməlidir, dünyəvilik müasir Azərbaycan mədəniyyətinin daxili keyfiyyəti kimi anlaşılmalı və praktikada təqdir olunmalıdır.

Milli mədəniyyət – millətin, xalqın, mənəvi xarakterini müəyyən edir və millət o zaman yaşamaq səlahiyyətinə malik olur ki, onun mükəmməl mədəniyyəti olsun; müasir Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi perspektivini təyin etmək üçün bu gün düşünmək, özü də dərindən düşünmək lazımdır...

Azərbaycan xalqının böyük mədəniyyət potensialı (enerjisi!) var. Və bu potensialdan istifadə etməklə sabah milli mədəniyyətin ən gözəl nümunələrini yaratmaq mümkündür. Bunun üçün hər şeydən əvvəl, vaxtilə dövlətin yaratmış olduğu, hazırda son günlərini yaşayan (və inriqa yuvasına çevrilən) yaradıcılıq təşkilatları ləğv edilməli, fərdi yaradıcılıq təşəbbüsləri hər vəsitolə ilə müdafiə olunmalıdır. Azərbaycan xalqının özünəodönüşü milli mədəniyyətin inkişafı üçün cə günə bu gün güclü ictimai stimula yaradır – millət qarşısalmıaz bir ehtirasla onun ruhunu oxşayacaq, onu doyduracaq mədəniyyətin təzahürünü gözləyir. Azərbaycan milləti həmişə mədəniyyətdə özünün

türklüyünü (qədim türk eposundan, milli eposdan gələn türklüyünü), müsəlmanlığını (güclü simvolikanı, harmoniyanı, simmetriyanı...) və müasirliyini (müasir dünya mədəniyyəti ilə analogiyanı, oxşarlığı, ümumbəşəriyyəti) görəcəkdir. Bu, mədəniyyətin böyük improvizasiya imkanları olacaqdır. Çünki onu ideologiya yox, stixiya yaradacaqdır. O millətin ki, stixiyası mükəmməldir, istedadı dolğundur, onun yaratdığı mədəniyyət bütün millətlər üçündür, necə deyirlər, ümumbəşəriyyətdir. Və biz ömənlik ki, Azərbaycan xalqının bugünkü yaradıcılıq enerjisi (stixiyası!) sabah milli mədəniyyətin faktına çevriləcəkdir. Azərbaycan türk mədəniyyəti təkcə dünyanın mədəniyyəti deyil, həm də bugünün və sabahın mədəniyyətidir.

Azərbaycan mədəniyyəti, xüsusilə ədəbiyyatı yalnız Azərbaycan dövlətinin ərazisində (və siyasi-ideoloji nəzarəti altında) yaranmamışdır – ümumiyyətlə, hər bir xalqın ədəbiyyatı nə qədər müxtəlif sosial-siyasi, mədəni-ideoloji, kulturoloji (mədəni) mühit, yaxud regionlarda təzahür etsə də, genotipinə (etnik tipologiyasına) görə vahid, bütöv bir hadisədir... İki Alman, iki Koreya, iki Vyetnam... və iki Azərbaycan ədəbiyyatı barədə bəhs etməyin heç bir elmi-metodoloji əsası yoxdur. Lakin bunu da inkar etmək olmaz ki, cəmi bir xalqın ədəbiyyatı müxtəlif sosial-siyasi, mədəni-metodoloji məkanlarda fəaliyyət göstərsə, istər-istəməz fərqli idəya-estetik xüsusiyyətlərə yüklənir.

«Koroğlu», «Əsl-i və Kərəm», «Aşıq Qərib», A.A.Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşıq... Şimalda – Şirvan şairləri, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, Cənubda Təbriz şairləri, Telimxan... XIX əsrdə Ə.Nəbati, Q.Zəkir, nəhayət, Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubunu həm həyatında, həm də yaradıcılığında birləşdirən M.F.Axundov... XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindəki mürəkkəb ədəbi-ideoloji proseslər...

Düzdür XIX əsrin ortalarından başlayaraq Şimalda Rusiya, Qərb düşüncə tərz-i, rus dili... Cənubda İran, Şərq düşüncə tərz-i, fars dili... Azərbaycanı həm siyasi, həm də mədəni-ideoloji baxımdan ikiyə parçalamağa cəhd edir (XIX əsr Azərbaycanın ən böyük müəfəkkiri «Qərb»də Axundov, «Şərq»də Axundzadə olur!), lakin XX əsrin əvvəllərində ədəbi-ictimai (milli!) oyanma (və homin oyanmanın doğurduğu çoxyönlü, çoxçeşidli və çoxmənalı idəya-estetik təlatümlər, tendensiyalar) Azərbaycan məsələsinə vahid hadisə olaraq yanaşır...

Ümumiyyətlə, hər hansı xalq olursa-olsun onun ədəbiyyatında milli birlik, bütövlük idəyaları homin xalqın tarixinin ancaq müəyyən dövrlərində, mərhələlərində (əgər buna milli ideoloji ehtiyac varsa) özünü göstərir. Nə M.Füzulidən, nə də M.P.Vaqiflə Telimxandan milli birlik, bütövlük idəyalarının tərənnümünü gözləmək olmaz (halbuki

sonuncularla cəmi dövrdə yaşamış türkmən şairi Məhtimquluda bu var), ancaq M.P.Vaqif də, Telimxan da M.Füzulidən sonra kifayət qədər demokratik, xalqı (milli!) bir ədəbiyyat, poeziya yaratmışlar... XX əsrin əvvəlləri isə sözün geniş mənasında, milli özünü axtarış dövrüdür. Bu dövrdə Azərbaycanın həm Şimalını, həm də Cənubunu təmsil edən həm romantiklər, həm realistlər, həm də bir növ orta mövqə tutan maa-rifçilər o zamana qədər lazımi səviyyədə qoyulmamış möhtəşəm suallara cavab axtarırlar: «Azərbaycan haradır?», «Azərbaycan türk milləti kimdir, yaxud kimlərdən ibarətdir?», «Azərbaycan türk dili hansı dildir?».

... Və istər həmin suallarda, istərsə də həmin suallara verilən kifayət qədər müxtəlif cavablarda Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu heç zaman biri digərindən ayrılır. Lakin onu da etiraf etmək ki, milli düşüncənin çox fəal olduğu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubunun vahid bir dövlət tərkibində birləşdirilməsi idəya lazımi səviyyəyə qaldırılmamış, bütün kəskinliyi ilə irolu sürülməmişdir.

Heç şübhəsiz, birinci səbəb o idi ki, müxtəlif dövlətlərin tərkibində olmalarına baxmayaraq, Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında bütün XIX əsr boyu, eləcə də XX əsrin əvvəllərində kəskin sərhəd yox idi, gediş-gəliş, müxtəlif xarakterli informasiya, idəya mübadilələri üçün xüsusi maneələr qoyulmamışdı. Şimalda yaranan ədəbiyyat Cənuba, Cənubda yaranan ədəbiyyat Şimala kifayət qədər intevsiyivliklə yayıla bilirdi. Azərbaycan mətbuatı həm hər iki Azərbaycan üçün yazırdı, həm də hər iki Azərbaycanda oxunurdu (çünki ki, İran hökuməti «Molla Nəsrəddin»in Cənuba keçməsinə mane olurdu, jurnal dərhal öz etirazını bildirirdi).

İkinci səbəb o idi ki, XX əsrin əvvəllərində ümumən dünya, o zamana qədər görünməyən bir səviyyədə mədəni-mədəni, hətta siyasi təmas, ünsiyyət hərəkəti gedirdi, müxtəlif idəyalar (ideologiyalar) dünyadan geri qalmış regionlara, məmləkətlərə belə yol tapıb onların xalqlarını «təməddün»ə, beynəlxalq proseslərə qoşurdu. Azərbaycan mühitində (və dünyada gedən idəya-siyasi hərəkətin təsir ilə) formalaşmış fikir adamları – müəfəkkirlər, ideoloqlar yalnız Azərbaycan miqyasında deyil, daha geniş miqyasda (ümumtürk, ümummüsəlman, ümumşərq...) düşünürdülər (məsələn, Əli bəy Hüseynzadə)... Və üçüncü səbəb o idi ki, Rusiya ilə İran arasında Azərbaycan məsələsi ilə əlaqədar olduqca möhkəm, olduqca «səmimi» bir anlaşma yaranmışdı (sonralar həmin «səmimiyyət»i heç sovet ideologiyası da zədələyə bilmədi). Ona görə də ayrılıqda Şimalda, yaxud ayrılıqda Cənub-

da müstəqil Azərbaycan dövlətləri (müvəqqəti də olsa!) qurula bilirdi, ancaq Şimalda Cənubun bir dövlət tərkibində birləşdirilməsi mümkün olmurdu...

XX əsrin əvvəllərində Şimalda mədəni-ədəbi, siyasi tərəkürün Cənubla müqayisədə daha irəli çıxdığı daha müəkkəb, daha aktual problemlər üzərində düşündüyü şübhəsizdir – bu, hər şeydən əvvəl, Rusiya ilə İrənin o dövrdəki inkişaf səviyyəsi ilə bağlı idi. Rusiya Qərbi Avropadan gələn çoxyönlü, çoxmənalı ideologiyalar üzərində baş sındırdığı illərdə İran hələ deyəsən orta əsrlər həyatının şolastikasından ayrılmış istəmədi.

Lakin ictimai-siyasi həyatın kütləvi fəallığı baxımından Cənub Şimaldan irəlilədi – Təbriz müxtəlif şüarlar altında döyişür, xalq inqilabçılarının (xüsusilə Səttar xanla Bağır xanın) şərafinə həm Cənubda, həm də Şimalda gözəl əsərlər yaradılırdı (məsələn, M.Ə.Sabirin Səttarxana həsr olunmuş məşhur şeri). Cənubda ictimai-siyasi fəallığın bir göstəricisi də İran təbəəsi olan Azərbaycan türklərinin Azərbaycanın Şimalı ilə intensiv əlaqəsi idi. Bakıda neft sənayesinin inkişafı, beynəlxalq kapitalın buraya axını və işçi qüvvəsinə ehtiyacın artması ilə bağlı olaraq haqqında söhbət gedən dövrdə minlərlə, hətta on minlərlə cənublu Bakıya axışmışdı. Beləliklə, Bakı istər-istəməz hər iki Azərbaycanın siyasi-ideoloji, ədəbi-mədəni mərkəzinə çevrilir, hər iki Azərbaycanın (yəni mədəni baxımdan bütöv Azərbaycanın!) ədəbiyyatı əsasən burada yaranır, ədəbi-ideoloji mübarizələr, münaqişələr bir qayda olaraq burada gedirdi. Həmin ədəbiyyatı hər iki Azərbaycanda olan yazıçılar, publisistlər, mütəfəkkirlər yaradırdılar.

Cənubda kütləvi düşüncənin fəallığı bəzən vulqarlığa qədər gedirdi – daha çox rus liberalizminə uyan, «özəli boşalan» Şimaldan fərqli olaraq Cənubda orta əsrlər maksimalizmi özünü müxtəlif sahələrdə göstərirdi: bir tərəfdən, İrandan (Azərbaycanın Cənubundan) Zaqafqaziyyəyə (Azərbaycanın Şimalına) müxtəlif dini təriqətlər ixrac olunur, təriqətçiliyi yaymaqla müxtəlif bəd əməllər törədilirdi (C.Məmmədquluzadənin «Ölümlər»indəki kimi); digər tərəfdən, Bakıya neft mədənlərində işləməyə gəlmiş cənublu fəhlələr şimaldakılardan daha fəal, daha kütləvi şəkildə kommunist (sosialist) ideologiyasını «qəbul edib» beynəlmillətçi inqilabçılığa, dağıdıcı qüvvəyə çevrilirdilər...

Və bir sıra siyasi-ideoloji, ədəbi-bədii materialların sistemli öyrənilməsi göstərir ki, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-ictimai tərəküründə Cənubun payı Şimalın payından az deyil... Bu isə o deməkdir ki, millətin qarşısına global problemlər çıxanda ona Şimal bir cür, Cənub isə başqa cür reaksiya verməmiş, ümumi ideoloji ədəbi es-

etik mövqedən çıxış edilmiş, vahid (ümummilli) düşüncə mədəniyyətlində hər iki Azərbaycan üzvi əlaqədə təmsil olunmuş, bütünlüklərinə notisiyə olaraq bütöv Azərbaycan ideyası (əsasən, mədəni-mədəni baxımdan!) formalaşmış yayılmışdır.

Və Azərbaycan sonrakı illərə bu cür mədəni-mədəni (və müəyyən qədər də ideoloji!) bütövlüklə gedir.

Azərbaycanın Şimalında sovet hakimiyyətinin qurulması bu prosesdə bir daha xatırladı ki, Azərbaycanın Cənubundan olan kütlələr fəal iştirak etmişdir, əslində Şimali Azərbaycanın «qırmızı Rusiya» tərəfindən yenidən işğalı ölkənin həm Şimalında, həm də Cənubunda ədəbi-ictimai prosesə əsaslı təsir göstərir... 20-ci illərdən etibarən Azərbaycanın Şimalında «proletar» ədəbiyyatı, daha geniş miqyasda «proletar mədəniyyəti» hərəkatına rəvac verildi. Düzdür, bu hərəkat «yuxarı»dan təşkil olunurdu, lakin etiraf etmək lazımdır ki, kütlələr də həmin təşkil olunmaya qarşı ciddi müqavimət göstərmirdilər. 30-cu illərdə isə artıq «proletar ədəbiyyatı»nın ideoloji əsasları hazırlanmış, onu qəbul etməyən yazıçılar məhv edilmiş, ədəbiyyat işi «ümumproletar işinin bir hissəsi»nə çevrilmişdi. Və beləliklə, Şimalda ədəbiyyat «kommünizm quran Azərbaycan xalqı»nın obrazını yaratdı... 20-30-cu illərdə Azərbaycan folklorunun xeyli nümunələri dövlətin xüsusi göstərişi ilə toplanıb nəşr edilmiş, yazılı ədəbiyyat nümunələri tərtib olunub çap edilmişdi... Və Azərbaycan sovet ədəbiyyatı özünü Azərbaycanın Cənubundan təcrid etmirdi... Lakin haqqında söhbət gedən dövrdə hələ «ayrılıq» mövzusu Şimalda (təbii ki, Cənubda da) geniş yayılmışdı, İran Azərbaycanı daha çox sovet Azərbaycanı ilə müqayisə edilir, ədəbi ictimai fikir sovet Azərbaycanının nailiyyətlərini İran Azərbaycanının feodal gerilliyinə qarşı qoyurdu. Maraqlı mövzulardan biri də İranda (Cənubi Azərbaycanda) milli azadlıq hərəkatının təsvirinə geniş yer ayrılması idi... Azərbaycanın Cənubunda isə irtica ədəbi-ictimai prosesi, demək olar ki, dayandırdı. Fars şovinizmi təbiəti etibarilə inqilabçı xalqı tamamilə tərkisilah etmək üçün ən vulqar üsullara əl atmaqdan belə çəkinmədi. Lakin ədəbi-ictimai fikri tamamilə məhv etmək, xalqın iradəsini sındırmaq mümkün olmadı...

İkinci dünya müharibəsi dövründə Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında beynəlxalq zərurətdən doğan ədəbi-mədəni əlaqə yarandı: sovet qoşunları irəliləyən zaman müqavilə əsasında İrana daxil oldu ki, onların içərisində Şimaldan olan görkəmli şairlər, yazıçılar, jurnalistlər, elm, mədəniyyət, incəsənət xadimləri var idi. Çox keçmədi ki, Təbrizdə həmin yaradıcı qüvvələrin gücünə ədəbi-mədəni mühit (hansı məzmununda olursa-olsun!) bərpa edildi. Və notisiyə etibarilə

112
Azərbaycanın Cənubunda güclü milli demokratik hərəkat başladı. XX əsrin əvvəllərindəkindən fərqli olaraq 40-cı illərin hərəkatının önündə əsasən ziyalılar, xüsusilə ilə ədəbiyyat adamları gedirdilər. Hərəkat özünün böyük liderini - S.C.Pişvəvərini, yüzlərlə milli düşüncə, təfəkkür fədasısını yetirdi.

Ümumiyyətlə, 40-cü illərdə Azərbaycanın Cənubunda baş verən miqyası, keyfiyyəti etibarilə mühtəşəm ictimai-siyasi, mənəvi-ideoloji hərəkat lazımı nəticəni verməyə də, millətin tarixində ön əzi aşağıdakı hadisələrlə əlamətdar oldu:

1. 20-30-cü illərdə Azərbaycanın Cənubunda söndürülmüş ədəbi-mədəni, ideoloji həyat yenidən canlandı, az yaşamasına baxmayaraq ilk milli dövlət yaradıldı;

2. Şimalda Cənuba marağ gücləndi, ədəbiyyatda Cənub mövzusunun miqyası genişləndi;

3. 40-cü illərin ikinci yarısında irticanın təqibindən qaçaraq Azərbaycanın Şimalına köçən mühacirlər (ondar Cənubun görkəmli ideya, təfəkkür sahibləri, qələm əhli idilər) Şimalda Cənubun mənəvi-ədəbi obrazını təzələdilər...

40-cü illərin sonu 50-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın Şimalında Cənub mövzusu, əsasən, «ayrılıq», «həsrot», «fəraq» motivi ilə diqqəti çəkir... Digər motivlər (Şimalda Cənubun sosial-siyasi baxımdan müqayisəsi, Cənubda milli azadlığa çağırış və s.) ya ikinci plana keçir, ya da faktik olaraq unudulur. Və «ayrılıq», «həsrot», «fəraq»... motivi, nə qədər qərribə olsa da, Azərbaycanın Cənubunun Şimal üçün bir sıra hallarda idcallaşdırır ki, fikrimizcə, bunun aşağıdakı səbəbləri olmuşdur:

1. Cənubdan Şimala mühacirət edən istedadlı ədəbiyyat, ictimai siyasi fikir adamları (B.Azəroğlu, H.Büllürü, M.Gülgün, Ə.Tudə, S.Tahir...) özlərini nə qədər doğma mahitədə hiss etsələr də, yəni Cənubun xiffətini çəkirlər;

2. Azərbaycanın Şimalında xüsusilə 50-ci illərin ortalarından başlayaraq «sovet ədəbiyyatı» (yəni bilavasitə sovet ideologiyasının təzyiqi, hökmü ilə yaranan ədəbiyyat) təcridən öz dövrünü başa vurur, milli ədəbiyyatda demokratik, humanist ideyalar qararlaşıb, gələ-gələ geniş miqyas alır;

3. Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında müəyyənloşən kəskin sərhədlər Şimalda ədəbi-ictimai təfəkkürdə narahatlıq, bədbinlik hisslərini gücləndirir və s.

60-70-ci illərdə Azərbaycanın Şimalında ehtə bir şair tapmaq mümkün deyil ki, Cənub mövzusunda (aslında Cənub həsrətinə!) bir və

ya bir neçə şer həsr etməsin. Həmin şərlərdə Cənuba intəhasız bir məhəbbət, hüdudsuz bir sevginin mövcudluğunu görürük. Xüsusilə II Dünya müharibəsi illərində Təbrizdə olmuş Şimali Azərbaycan şairləri, yazıçıları, haqqında söhbət gedən mövzunu konkret obrazlarla zənginləşdirir, real, təbii hisslərin təsvirini verirlər.

Mühacir (cənublu) söz ustaları Şimalda Cənubun ideya-estetik təəssüratını, obrazını yaradırlar... Lakin onu da qeyd etmək ki, 40-50-ci illərdən fərqli olaraq, 60-70-ci illərdə həmin mühacir şairlər yaradıcılıqlarının tipologiyası etibarilə özlərini daha çox cənublu deyil, şimali hiss edirlər.

Azərbaycanın Şimalında «ayrılıq», «həsrot», «fəraq» ... poeziyasını (ümumən ədəbiyyatını) yarananlar qısa bir dövrdə milli ictimai təfəkkürdə onlarla, hətta yüzlərlə mükəmmol obrazın qararlaşmasına, mövzunun yüksək ədəbi-bədii, sosial-fəlsəfi səviyyəyə qalmasına nail oldular. Həmin obrazlardan, ilk növbədə, aşağıdakıları qeyd etmək lazım gəlir: «Araz», «ayrı salınmış iki qardaş», «iki sahil», «o taylı - bu taylı Azərbaycan», «Bakı-Təbriz», «Xudafərin körpüsü» («ot basmış körpü»), «aman ayrılıq», «tikanlı məstillər», «azad quşlar», «yariya bölünmə», «səni mənədən ayıran», «qardaşla qucaqlaşmaq», «gözü yollara dikilmək», «Şəhriyar-Bəxtiyar», «səni mənədən salam olsun», «qılınc kimi aranı kəsmək», «yollar bağlı», «nələr çəkdim fəraqından», «dilimiz, qanımız bir», «sənə qurban», «araya şeytan girib», «bizimki qalmış Allaha», «gah o tayı, gah bu tayı öpən söyüd ağacı», «uca dağlar bir-birini görürlər» və s. və i.ə.

Nümunələrin sayını bir neçə dəfə artırmaq olardı, lakin, ehtə bilirik ki, *bu da kifayətdir ki, haqqında söhbət gedən dövrdə milli ədəbi-ictimai təfəkkürdə (həm bu tayfa, həm də o tayfa!) «ayrılıq», «həsrot», «fəraq»... ideyasının nə qədər geniş miqyaslı olması barədə aydın təəvvür yarasın. Bu isə həm rus, yaxud sovet, həm də İrən ideoloqlarının vaxtaşırı Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubunda yaşayan xalqı az qalar müxtəlif xalqlar kimi təqdim etməyə çalışmalarına tutarlı cavabdır.* Azərbaycan xalqı «ayrılıq» problemini bu cür yüksək fəlsəfi-estetik səviyyəyə qaldırırsa, deməli, hər hansı şovinizist, bölcü ideyanın ayaq tutub yeriməsi mümkün deyil.

60-70-ci illərdə ictimai-siyasi, ideoloji ab-havanın yumşalması ilə Azərbaycanın Şimalında kükrəyən «Cənub həsrəti»nə Azərbaycanın Cənubunda «Şimal» həsrəti ilə birinci növbədə Şəhriyar cavab verdi.

70-ci illərin sonu 80-ci illərin əvvəllərində İranda baş verən inqilabi dəyişikliklər Azərbaycanın Cənubundan milli azadlıq hisslərini

hərəkətə gətirdi, ana dilində mətbuat o zamana qədər görünməmiş bir vüsət aldı – on illər boyu xalqın dilində sıxılmış özünüifadə enerjisi bir neçə il ərzində gur püskürdü... Azərbaycanın Cənubunda yaranan ədəbiyyatın Şimalda, Azərbaycanın Şimalında yaranan ədəbiyyatın Cənubda nəşri, yayılması, Azərbaycanın Cənubu ilə Şimalı arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi beynəlxalq qaydalardan irəli gələn (və xalqın çoxillik arzularını ifadə edən) bir zərurətə çevrildi. Sərhədlərin açılması ilə, «ayrılıq», «həsrot», «fəraq»... mövzusu «vüsal» mövzusu keçdi – Azərbaycan şairləri «ağlayan Araz»ın deyil, «gülən Araz»ın dastanını yazmağa başladılar:

Azərbaycanın Şimali ilə Cənubu arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin intensivləşdirilməsi, yeni səviyyəyə qaldırılması üçün bu gün hər cür imkan vardır – milli vəzifə isə həmin imkanları populist şüarlarla, iddialı bəyanatlarla məhdudlaşdırmaq yox, reallaşdırmaqdan ibarətdir ki, bunu bizdən xalqımızın yalnız keçmiş deyil, gələcəyi də tələb edir.

***

Azərbaycan xalqı mükəmməl bir etnokulturoloji tarix yaşamış xalqlardandır ki, həmin Tarix azərbaycanlıların sosial, siyasi, ideoloji fəaliyyətinin əsaslılığını, sistemliliyini təmin edir.

SON SÖZ

Azərbaycanşünaslıq bir elm kimi XX əsrin 30-cu illərində formalaşsa da, onun inkişafı üçün olverişli ideoloji-intellektual şərait həmin əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində, yəni bizim günlərdə meydana çıxmışdır.

Azərbaycan prezidenti, dünya azərbaycanlılarının lideri Heydər Əliyevin keçən ilin, əsrin və minilliyin son günlərində Azərbaycan xalqına müraciəti mükəmməl analitik ümumiləşdirmənin məhsulu olub azərbaycanşünaslığın əsas məsələlərinin izahı üçün aydın metodoloji göstərişlər verir – həmin göstərişlərin müəyyən hissəsi Azərbaycan xalqının dilinə, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə aiddir. H.Əliyev Azərbaycan rəhbərliyinə gəldiyi ilk illərdən başlayaraq Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı sahəsində o zamana qədərki heç bir dövlət rəhbəri ilə müqayisə edilməsi mümkün olmayan bir enerji, professionalıq və uzaqgörənliklə fəaliyyət göstərmişdir. Onun Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarındakı, böyük ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin yubileylərindəki, müxtəlif ədəbi yığıncaqlardakı, müzakirələrdəki məzmunlu nitq, çıxış və söhbətləri, müsahibələri yalnız müdrik bir dövlət rəhbərinin xalqın dilinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə qayğısının parlaq ifadəsi deyil, həmin sahələrin hər birinin inkişafı üçün professional strateji göstəriş, mükəmməl proqramdır. Və ona görə də «Müraciət»ə biz böyük mütəfəkkirin təxminən yarım əsrlik müşahidələrinin, araşdırmalarının, müxtəlif istiqamətli təhlillərinin nəticəsi kimi baxırıq.

H.Əliyev hər hansı məsələnin, o cümlədən dil, ədəbiyyat, yaxud mədəniyyət məsələsinin şərhində tarixiliyə xüsusi diqqət yetirir – ümumiyyətlə güclü tarixilik hissi onun siyasi, ideoloji, elmi təfəkkürünü səciyyələndirən əsas əlamətlərdəndir.

H.Əliyev tamamilə doğru olaraq göstərir ki, Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi özünəməxsus (milli!) əlamətlərlə ümumbəşəri əlamətlərin dialektikasını, qarşılıqlı əlaqəsini nümayiş etdirir. Və Azərbaycan xalqının tipologiyası bizə məlum olan mədəniyyəti göstərir ki, o, içinə qapılmış, özünü dünyadan təcrid etmiş bir xalqın mədəniyyəti deyildir – Azərbaycan mədəniyyəti homişo dünyaya açıq bir xalqın mədəniyyəti olmuşdur... Məsələnin məhz belə olduğuna bir daha inanmaq üçün «Kitabi-Dədə Qorqud», Qətran Təbrizinin, Əfzələddin Xaqaninin divanlarını, Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sini vərəqləmək kifayətdir. Onların yaradıcılığı «ümumbəşəri ideyaların tərənnümünə, haqqın, ədalətin, humanist ideyaların bərqərar olmasına xidmət etmişdir».

Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq Azərbaycanda etnokulturoloji proseslərə nəzarət edən hun-qıpçaq türkləri beynəlmilolçi dünyagörüşünün, ümumbəşəri ideyaların, dini plüralizmin genişlənməsində, heç şübhəsiz, həlledici rol oynamışlar. Onların qoyduqları ənənənin eramızın I minilliyinin sonu II minilliyinin əvvəllərində Türkünstandan Azərbaycana axın edən oğuz türkləri davam etdirmişlər.

«Müraciət»də milli şüurun formalaşmasına töşir göstərən hadisələr qeyd edilir – bunlar XIX əsrin əvvəllərində maarifçilik ideyalarının çiçəklənməsindən, həmin əsrin ortalarında M.F.Axundov kimi müasir düşüncəli mütəfəkkirin yetişməsindən, «Əkinçi»nin meydana çıxmasından, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində müxtəlif ideya-estetik məktəblərin genişlənməsindən və s. ibarətdir.

Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti bugün müxtəlif insanlar (o cümlədən, mütəxəssislər!) tərəfindən müxtəlif cür qiymətləndirilən «sovet dövrü»nə adı yuxarıda çəkilən böyük şəxsiyyətlərin – Azərbaycanın görkəmli maarifçi ziyalıların (bütövlükdə Azərbaycan xalqının!) yaratdığı zəngin mədəniyyətlə daxil oldu... Sovet dövrünü Azərbaycan xalqının tarixindən sıxışdırıb çıxarmağa çalışsalar səhv edirlər – xalqımız bu dövrü bütün mürokkəbliyi, uğurları, qüsurları ilə birlikdə yaşamışdır. Biz, heç də bəzilərinin düşündüyü kimi, milli müstəqillik dövrünə birbaşa XX əsrin əvvəllərindən –Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründən gəlməmişik. Sovet dövrü Azərbaycana minlərlə orta, onlarla ali məktəb, teatrlar, muzeylər, sərgi salonları vermişlər. Sovet dövründə Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti böyük sürətlə inkişaf etmişdir. Bununla belə yüksəlişdə olan milli hisslər, ideyalar boğulmuş, repressiya illərində Azərbaycanın 50 mindən artıq övladı güllələnmiş, 100 mindən çox insan Qazaxıstana, Sibiro sürgün edilmişdir. Hüseyn Cavid, Mikayıl müşfiq, Salman Mümtaz kimi böyük ədəbiyyat, mədəniyyət xadimləri məhz həmin illərdə sovet kommunist ideologiyasının qəzəbinə tuş gəlmişlər.

Ümumiyyətlə, «Müraciət» Azərbaycan tarixinin sovet dövrünə obyektiv metodlarla yanaşmanın gözəl təcrübəsini verir – biz əminik ki, həmin təcrübə müxtəlif sahələr (o cümlədən dil, ədəbiyyat və mədəniyyət sahələri) üzrə mütəxəssislərin gələcək araşdırmaları üçün möhkəm metodoloji (ideoloji!) əsas olacaqdır...

60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan mədəniyyəti görünməmiş bir sürətlə irəliləmiş, ədəbiyyat, incəsənət milli özünüdərkən ən çevik komponentlərdən birinə çevrilmişdir. Heydər Əliyev həmin illərdə sübut etdi ki, sovet dövrünün ideoloji

məhdudiyyətlərinə baxmayaraq uzaqgörən rəhbəri olan xalq öz dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini inkişaf etdirib yüksəltməyə qadirdir.

Və Azərbaycan xalqı «Müraciət»də haqqında bəhs olunan müstəqillik dövrünə məhz 60-cı, 70-ci, 80-ci illərdə formalaşmış kifayət qədər yüksək (və milli!) dünyagörüşü ilə gəldi.

80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin hərcmərəlik dövrüdür – elə bir dövrüdür ki, 60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan mədəniyyəti görünməmiş bir sürətlə irəliləmiş, ədəbiyyat, incəsənət milli özünüdərkən ən çevik komponentlərdən birinə çevrilmişdir. Heydər Əliyev həmin illərdə sübut etdi ki, sovet dövrünün ideoloji məhdudiyyətlərinə baxmayaraq uzaqgörən rəhbəri olan xalq öz dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini inkişaf etdirib yüksəltməyə qadirdir.

Və Azərbaycan xalqı «Müraciət»də haqqında bəhs olunan üçüncü dövrə məhz 60-cı, 70-ci, 80-ci illərdə formalaşmış kifayət qədər yüksək (və milli!) dünyagörüşü ilə gəldi.

80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin hərcmərəlik dövrüdür – elə bir dövrüdür ki, mədəni definisiyası, yaxud atribusiyası, demək olar ki, yoxdur. Həmin illərdə ən çox əziyyət çəkən, mənəvi sarsıntılar keçirənlər məhz ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimləri olmuşlar desək, elə bilərəm ki, səhv etmərik. AXC liderlərinin neobolşevizmi, hərcmərəlikdən istifadə edib hakimiyyətə gələn (yaxud gətirilən) sorişsəz, mənsəbpərəst «rəhbərlər»in volyuntarizmi onillər, yüzillər boyu yaradılmış mədəniyyəti bir anda gözədən salmaqla onlarla, yüzlərlə yaradıcı insanı – yazıçını, rəssamı, musiqiçini məottal qoydu, taleyin ümidinə buraxdı...

Heydər Əliyevin yenidən Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsi ilə müstəqil Azərbaycanın mədəniyyəti qarşısında geniş inkişaf üfüqləri açıldı. Böyük mütəfəkkir görürdü ki, «müstəqilliyi elan etmək, onun qorunması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində dövlət tədbirləri həyata keçirmək nə qədər vacib olsa da, əsl müstəqilliyi qazanmaq üçün bu, hələ azdır. Görək hər bir insan və xüsusən gənə nəsəl müstəqilliyin nə qədər müqəddəs olduğunu bütün varlığı ilə dərk etsin, onu qorumaq və möhkəmləndirmək üçün hər cür qurban verməyə hazır olsun. Bunun üçün isə o, ilk növbədə yüksək mədəniyyətə malik olmalıdır, xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri onun şəxsiyyətinin mahiyyətini təşkil etməlidir. O, Azərbaycançılığın, mənsəb olduğu Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin, elminin nə olduğunu dərinlən bilməlidir».

Xalqın təkidi və tarixin hökmü(!) ilə Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə qayıtmış II.Əliyev qısa bir zamanda ölkədə iqtisadi, ictimai-siyasi, ideoloji-mənəvi həyatın normallaşmasına, stabilizasiyasına nail oldu. Və bu illərdə onun xüsusi diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də dil məsələsi idi... Məsələnin ciddiliyini nəzərə alan dövlət rəhbəri mütəxəssislərin iştirakı ilə geniş müzakirələr keçirdi və həmin müzakirələr mövcud problemlərin həlli üçün kifayət qədər məhsuldar oldu. Və bir neçə il sonra (2001-ci ilin 18 iyununda) «Dövlət dilinin təbii işinin təkmilləşməsi» barədə tarixi əhəmiyyətə malik fərman verildi. Həmin fərman Azərbaycan dövlətinin milli dil sahəsindəki siyasətini bütünlüklə aydınlıq (və mükəmməlliyi!) ilə müəyyən etdi.

Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin – yeni ilin, yeni əsrin və yeni minilliyin astanasında «Azərbaycan xalqına müraciət»i Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının və mədəniyyətinin perspektivlərini müəyyənləşdirmək, böyük tarixi təcrübəyə dayanaraq inkişaf yolları müəyyən etmək baxımından olduqca qiymətli bir sənəddir. Bizim fikrincə, həmin sənədin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, «biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyatı olan ölkəmizin həm dünənini, həm bugünü, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır».

***

Azərbaycan Respublikasının qurucusu, prezidenti, Azərbaycan xalqının milli lideri Heydər Əliyevin elmi-ideoloji fəaliyyəti son illərdə azərbaycanşünaslığın (eləcə də azərbaycançılıq dünyagörüşünün!) inkişafına xüsusilə güclü təsir göstərir.

PROFESSOR NİZAMİ CƏFƏROVUN AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞA DAİR KİTABLARI

1. Füzulidən Vaqifo qədər. - Bakı, «Yazıçı» nəş., 1991.
2. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. - Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası nəş., 1995.
3. Bəxtiyar Vahabzadə. - Bakı, «Azərbaycan» nəş., 1996.
4. Türk dünyası: xaos və kosmos. - Bakı, BDU nəş., 1998.
5. Genclikdən tipologiyaya. - Bakı, BDU nəş., 1999.
6. Eposdan Kitaba. - Bakı, «Maarif» nəş., 1999.
7. Azərbaycan mədəniyyəti məsələləri. - Bakı, BDU nəş., 2000.
8. Azərbaycanşünaslıq məsələləri. - Bakı, BDU nəş., 2001.
9. Azərbaycan: dil, ədəbiyyat və mədəniyyət. - Bakı, BDU nəş., 2001.
10. Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birləşmənin siyasi-ideoloji üfəqləri. Bakı, XXI - Yeni nəşrlər cvi, 2001.

M Ü N D Ə R İ C A T

ÖN SÖZ	3
I. AZƏRBAYCAN: ETNİK TARİXİN AKKORDLARI... VƏ SUPERETNOSUN TƏŞƏKKÜLÜ	
1. «Azərbaycan» anlayışı	11
2. Qədim dövrlərdə Azərbaycanda (və həmhüddud regionlarda) etnik proseslər	15
3. Azərbaycan xalqının təşəkkülü.....	22
II. ETNİK ÖZÜNÜDƏRKDƏN MİLLİ ÖZÜNÜTƏSDİQƏ	
1. Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün formalaşması	35
2. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan xalqının milli iradəsinin ifadəsidir.....	45
3. Azərbaycan xalqı müasir etnosiyasi münasibətlər sistemində	49
III. AZƏRBAYCAN DİLİ	
1. Azərbaycan dili tarixi: problemlər, mülahizələr.....	55
2. Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülü.....	61
3. Müasir Azərbaycan dili... Və Azərbaycan Respublikasının dil siyasəti	71
IV. AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ	
1. Azərbaycan mədəniyyətinin etnik tipologiyası	79
2. Azərbaycan İntibahı	88
3. Müasir Azərbaycan mədəniyyəti: problemlər, mülahizələr.....	104
SON SÖZ	115
Professor Nizami Cəfərovun azərbaycanşünaslığa dair kitabları.....	
	119

Nəşriyyat direktoru:
Baş redaktor:
Mətbəə üzrə direktor
müavini:
Texniki redaktor:

Balakişi Ağayev
Məmməd Əlizadə

Ələs Qasımov
Nərgiz Quliyeva

***Kompüter tərtibçisi
və proqramçısı:***

Aytən Ramazanova

Yığılmağa verilmişdir: 01.12.2001-ci il
Çapa imzalanmışdır: 10.12.2001-ci il
Formatı 60x841/16. Fiziki çap vərəqi 7,5.
Noşr çap vərəqi 7,0. Tirajı 500

Bakı Universiteti nəşriyyatı,
Bakı- 370148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
BDU Nəşriyyatının mətbəəsi

